

ISSN 3005-3137
e-ISSN 3005- 4982

MAHMUD KAŞĞARLI

Beynəlxalq elmi jurnal

MAHMUD KASHGARLY

International Scientific Journal

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

REPUBLIC OF AZERBAIJAN

MAHMUD KAŞĞARLI

Beynəlxalq elmi jurnal

Cild: 4 Sayı: 1

Mahmud Kashgarly

International Scientific Journal

Volume: 4 Issue: 1

**Bakı – Baku
2026**

*Toplu Azərbaycan Respublikası
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası tərəfindən rəsmi
qeydiyyatata alınmışdır.*

Beynəlxalq indekslər / International Indices

**ISSN 3005-3137
e-ISSN 3005- 4982
DOI: 10.36719**

*It was officially registered by the
Commission of Higher Attestation
under the President of Azerbaijan
Republic*

Redaksiyanın ünvanı:

AZ1000, Bakı şəh.,
Üzeyir Hacıbəyli 68

Editorial address:

AZ 1000, Baku
Uzeyir Hajibeyli 68

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© kashgarli.az
© info@kashgarli.az

Təsisçilər

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA
<https://orcid.org/0000-0002-5135-1666>
huseynova.mahira@yandex.ru

Prof. Dr. Mirvari İSMAYILOVA
<https://orcid.org/0000-0002-2085-544X>
ismayilova.mirvari1960@gmail.com

Baş redaktor

Prof. Dr. Mirvari İSMAYILOVA
<https://orcid.org/0000-0002-2085-544X>
ismayilova.mirvari1960@gmail.com

Redaktorlar

Prof. Dr. Elman QULİYEV
<https://orcid.org/0000-0001-5413-9479>
elman.guliyev1958@gmail.com

Assoc. Prof. Dəyanət MUSAYEV
<https://orcid.org/0000-0001-8503-2244>
musayev_d@yahoo.com

Redaktor köməkçiləri

Sayılı CƏFƏROVA
<https://orcid.org/0009-0003-7052-8079>
saya.jafarova@mail.ru

Validə ŞİXƏLİYEVƏ
<https://orcid.org/0000-0001-8503-2244>
v.shikhaliyeva@gmail.com

Ülkər HƏSƏNOVA
<https://orcid.org/0009-0009-6054-7503>
ulker.bdu@bk.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Flora NADJİYEVƏ
PhD Məsmə İSMAYILOVA
Nərmin QASIMOVA

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Kübra ƏLİYEVƏ, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu /Azərbaycan
Prof. Dr. Ləzifə QASIMOVA, Bakı Dövlət Universiteti /Azərbaycan
Prof. Dr. Sevinc SEYİDOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti /Azərbaycan
Prof. Dr. Jalə QƏDİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti /Azərbaycan
Vəkil / mediator Sima YAQUBOVA, Azərbaycan Respublikası Mediasiya Şurası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Elşad ABİŞOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti /Azərbaycan
Tədqiqatçı Aynur CƏFƏROVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti /Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Kamal ABDULLAYEV, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nizami CƏFƏROV, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Əbülfəz QULİYEV, AMEA Naxçıvan bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Hüseyn ƏSGƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Səhər ORUCOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə AĞAYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. İbrahim BAYRAMOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Minəxanım NURİYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir MƏMMƏDLİ, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Sayal SADIQOVA, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Sədaqət HƏSƏNOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Səadət MUHAMEDOVA, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti/ Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Aysel QƏRİBLİ, Elm və Təhsil Nazirliyi yanında Elm və Ali təhsil üzrə Dövlət Agentliyi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəbnəm HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ulduz ASLANOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İsa HƏBİBBƏYLİ, AMEA Rəyasət Heyəti Aparatı / Azərbaycan
Prof. Dr. Muxtar İMANOV, AMEA Folklor İnstitutu/ Azərbaycan
Prof. Dr. Əsgər RƏSULOV, Azərbaycan Dövlət Milli Arxivi / Azərbaycan
Prof. Dr. Qəzənfər PAŞAYEV, AMEA Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Siham ZENGİ, Bağdad Universiteti/ İraq
Prof. Dr. Mahmud ALLAHMANLI, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nizami TAĞISOY, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Rüstəm KAMAL, Odlar Yurdu Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Təyyar SALAMOĞLU, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yeganə İSMAYİLOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
PhD Şəbnəm MƏMMƏDOVA, AMEA Folklor İnstitutu/ Azərbaycan
Prof. Dr. Cəfər CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Elm və Təhsil Komitəsi / Azərbaycan
Prof. Dr. Arif MƏMMƏDOV, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Əliağa MƏMMƏDLİ, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Fuad MƏMMƏDOV, Respublika Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Qafar CƏBİYEV, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Aydın MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Fəriz XƏLİLLİ, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Nəibə ƏHMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zəmfira SƏFƏROVA, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Telman İBRAHİMOV, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Ceyhun İSMAYİLOV, “Yanar Dağ” Tarix-Mədəniyyət və Təbiət qoruğu / Azərbaycan
PhD Şəkar MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zeynep BAZARBAYEVA, Ahmet Baytursun adına Qazax Dilçilik İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. Ahmet BICAN ERCILASUN, Qazi Universiteti /Türkiyə
Prof. Dr. Ahmet BURAN, Fırat Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ahmet NAHMEDOV, Adnan Menderes Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Alfiyə YUSUPOVA, Kazan Federal Universiteti / Tatarıstan
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Gulbanu KOSIMOVA, Abay adına Qazax Milli Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Hülya KASAPÖĞLÜ ÇENGEL, Hacı Bayram Veli Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İmre PACHAI, Nyiregyhaza kolleci / Macarıstan
Prof. Dr. Lemara SELENDİLİ, V.İ.Vernadski adına Kırım Federal Universiteti, Filologiya İnstitutu / Kırım
Prof. Dr. Mustafa ÖNER, Ege Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Oqulbay QAYLIYEVA, Berdax adına Qaraqalpaq Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Osman MERT, Türk dil qurumu / Türkiyə
Prof. Dr. Rauşangül AVAKOVA, Al-Farabi adına Qazax Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Şükrü HALUK AKALIN, Hacettepe Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Elisabed BZHLAVA, Tbilisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Dr. Həzrətqulu DURDUYEV, Türkmənistan EA Məxtimqulu adına Dil, Ədəbiyyat və Milli Əlyazmalar İnstitutu / Türkmənistan
Assoc. Prof. Dr. Minara ALIYEVA-ÇINAR, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Spartak KADIU, Tirana Universiteti /Albaniya

Assoc. Prof. Dr. Rohila RUZMANOVA, Şərəf Rəşidov adına Səmərqənd Dövlət Universiteti Türkoloji Araşdırmalar İnstitutu / Özbəkistan

Dr. Gous Xan MASHKOOR, Cəvahirəl Nehru Universiteti / Hindistan

Prof. Dr. Amantay ŞƏRİP, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan

Prof. Dr. Şuhrat SIROJIDDINOV, Ə. Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Alimjan XAMRAYEV, M. O. Auezova adına Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutu / Qazaxıstan

Prof. Dr. Axtəm CELILOV, Kırım Federal Universiteti / Kırım

Prof. Dr. Alev Sınar UĞURLU, Uludağ Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Ali DUYMAZ, Balıkesir Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Bilal ÇAKIRÇI, Ankara Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Cezmi BAYRAM, Türk ocaqları İstanbul şöbəsi / Türkiyə

Prof. Dr. Erkin EMET, Ankara Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Eyup AKMAN, Kastamon Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Flera SAYFULLINA, Kazan Federal Universiteti / Tatarıstan

Assoc. Prof. Gülnar ƏZİZ, Harvard Universiteti / Amerika

Prof. Dr. İsmayıl KERIMOV, Kırım Mühəndislik və Pedaqoji Universiteti / Kırım

Prof. Dr. Metin EKICI, Ege Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Necati DEMİR, Qazi Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Nurila ŞAYMERDINOVA, L.N.Qumilev adına Milli Avrasiya Universiteti / Qazaxıstan

Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ, Qafqaz Universitetlər Birliyi / Türkiyə

Prof. Dr. Selami FEDAKAR, Ege Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Yavuz ARPINAR, Ege Universiteti / Türkiyə

Dos. Dr. Pınar FEDAKAR, Ege Universiteti / Türkiyə

Dos. Dr. Reyila KAŞĞARLI, İstanbul Universiteti / Türkiyə

Sultan RAEV, TÜRKSOY / Türkiyə

Prof. Dr. Abiləbek ASANKANOV, A.B.Camgerçinov ad. Tarix Arxeologiya və Etnologiya İnstitutu / Qırğızıstan

Prof. Dr. Bulat KUMEKOV, Al Farabi ad. Qazax Milli Universiteti Qıpqəşünaslıq Beynəlxalq İnstitutu / Qazaxıstan

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL, Yeditepe Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Aleksandr NESTEROV, Ural Federal Universiteti / Rusiya

Prof. Dr. Baybolat ABITOV, Oş Dövlət Universiteti / Qırğızıstan

Prof. Dr. Mehmet ERSAN, Ege Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Selcuk KIRLI, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Stiven YANGBLUUD, Missuri Kanzas Park Universiteti / Amerika

Prof. Dr. Tınçtəkbek ÇOROTEQIN, Yusup Balasagun ad. Qırğız Milli Universiteti / Qırğızıstan

Prof. Dr. Yuliya LISENKO, Altay Dövlət Universiteti / Rusiya

Prof. Dr. Rubin ZEMON, İnformasiya Texnologiyaları Universiteti / Makedoniya

Assoc. Prof. Joldəşbek BÖTÖNEYEV, Oş Dövlət Universiteti Şərqşünaslıq İnstitutu / Qırğızıstan

Assoc. Prof. Anvar BURANOV, Daşkənd Dövlət Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Mehribanu GLAUDINOVA, UNESCO Chair on Conservation of Historical and Cultural Heritage / Qazaxıstan

Prof. Dr. Alev ÇAKMAKOĞLU KURU, Qazi Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Alpaslan HAMDİ KUZUCUOĞLU, İstanbul Medeniyyət Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Chonq JIN, Oh, Hankuk Xarici Tədqiqatlar Universiteti / Koreya

Prof. Dr. İbrahim YULDAŞEV, Nizami adına Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Kamola AKILOVA, Daşkənd Dövlət Teatr və Rəssamlıq İnstitutu / Özbəkistan

Prof. Dr. Tatyana STARODUB, Rusiya Rəssamlıq Akademiyasının Təsviri İncəsənət Nəzəriyyəsi və Tarix İnstitutu / Rusiya

Prof. Dr. Leyla XASIYANOVA, Nizami adına Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Səidəkbər BULATOV, Nizami ad. Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Şavkat ŞARIPOV, Cizzax Dövlət Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan

Assoc. Prof. Dr. Ahmet AYTAC, Aydın Adnan Menderes Universiteti / Türkiyə

Assoc. Prof. Abdüşükür MƏHƏMMƏD QUMTUR, Avropa Uyğur Akademiyası / İsveç

Assoc. Prof. Fredrik FALLMAN, Gothenburg Universiteti / İsveç

Assoc. Prof. Timur DAVLETOV, Kapadokya Universiteti / Türkiyə

FOUNDERS

prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA
<https://orcid.org/0000-0002-5135-1666>
huseynova.mahira@yandex.ru

prof. Dr. Mirvari ISMAYILOVA
<https://orcid.org/0000-0002-2085-544X>
ismayilova.mirvari1960@gmail.com

EDITOR-IN-CHIEF

prof. Dr. Mirvari ISMAYILOVA
<https://orcid.org/0000-0002-2085-544X>
ismayilova.mirvari1960@gmail.com

EDITORS

prof. Dr. Elman GULIYEV
<https://orcid.org/0000-0001-5413-9479>
elman.guliyev1958@gmail.com

PhD., Ass. prof. Dayanat MUSAYEV
<https://orcid.org/0000-0001-8503-2244>
musayev_d@yahoo.com

Assistant editors

Sayali JAFAROVA
<https://orcid.org/0009-0003-7052-8079>
saya.jafarova@mail.ru

Valida SHIKHALIYEVA
<https://orcid.org/0000-0001-8503-2244>
v.shikhaliyeva@gmail.com

Ulkər HASANOVA
<https://orcid.org/0009-0009-6054-7503>
ulker.bdu@bk.ru

Language editors

Prof. Dr. Flora NADJIYEVA
PhD Mesme ISMAYILOVA
Narmin GASIMOVA

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Kubra ALIYEVA, Institute of Archaeology and Antropology of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Lazıfa KASIMOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Sevinj SEYIDOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalə QƏDİMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Elshad ABİSHOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Barrister/ mediator Sima YAGUBOVA, Member of the Board of Directors of the Mediation Council / Azerbaijan
Researcher Aynur JAFAROVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Kamal ABDULLAYEV, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Nizami JAFAROV, Ataturk Center in Azerbaijan/ Azerbaijan
Prof. Dr. Abulfaz GULIYEV, ANAS Nakhchivan Branch Institute of Art, Language and Literature / Azerbaijan
Prof. Dr. Gazenfer KAZIMOV, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Prof. Dr. İbrahim BAYRAMOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Huseyin ASGEROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seher ORUJOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuze AGHAYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maharram MEMMEDLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Minakharnm NURIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Nadir MEMMEDLI, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Prof. Dr. Sayali SADIGOVA, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUHAMMADOVA, Tashkent State Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi University / Uzbekistan
Prof. Dr. Sadagat HASANOVA, Nakhchivan State University/ Azerbaijan
Prof. Dr. Aysel GARIBLI, State Agency for Science and Higher Education under the Ministry of Science and Education / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elchin IBRAHIMOV, Karabakh University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shabnam HASANLI-GARIBOVA, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Assoc. Prof. Prof. Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ulduz ASLANOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Isa HABIBBEYLI, Presidium Office of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Mukhtar İMANOV, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Asker RASULOV, Azerbaijan State National Archive / Azerbaijan
Prof. Dr. Gazenfer PASHAYEV, ANAS Nizami Institute of Literature / Azerbaijan
Prof. Dr. Siham ZENGI, University of Baghdad / Iraq
Prof. Dr. Mahmud ALLAHMANLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nizami TAGISOY, Baku Slavic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Rustam KAMAL, Odlar Yurdu University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfeddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Tayyar SALAMOGHLU, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yegana ISMAYLOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jafar JAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Aliagha MAMMADLI, Institute of Archaeology and Antropology of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Anar ISKANDAROV, The Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Arif MAMMEDOV, Institute of Archaeology and Antropology of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Fuad MAMMEDOV, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Gafar JABIYEV, Institute of Archaeology and Anthropology of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Aydin MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Ass. Prof. Naiba AHMEDOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zemfira SAFEROVA, ANAS University of Architecture and Arts / Azerbaijan
Assoc. Prof. Telman İBRAHIMOV, ANAS University of Architecture and Arts / Azerbaijan
Ass. Prof. Jeyhun ISMAYILOV, “Yanar Dag” historical-cultural and Nature Reserve / Azerbaijan
PhD Shakar MAMMADOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
PhD Shabnam MAMMADOVA, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Zeyneb BAZARBAYEVA, Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynov / Kazakhstan
Prof. Dr. Ahmet BIJAN ERCILASUN, Gazi University / Turkiye
Prof. Dr. Ahmet BURAN, Firat University / Turkiye
Prof. Dr. Ahmet NAHMEDOV, Adnan Menderes University / Turkiye
Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA, Kazan Federal University / Tatarstan
Prof. Dr. Chengiz ALYILMAZ, Bursa Uludagh University / Turkiye
Prof. Dr. Gulbanu KOSSYMOVA, Kazakh National Pedagogical University named after Abay / Kazakhstan
Prof. Dr. Hulya KASAPOGLU, Chengel Haci Bayram Veli University / Turkiye
Prof. Dr. Imre PACHAI, College of Nyiregyhaza / Macaristan
Prof. Dr. Lemara SELENDILI, Crimean Federal University named after V. I. Vernadsky /Crimea
Prof. Dr. Mustafa ÖNER, Ege University / Turkiye
Prof. Dr. Oqulbay GAYLIYEVA, Karakalpak State University named after Berdakh /Uzbekistan
Prof. Dr. Osman MERT, Turkish Language Association /Turkiye
Prof. Dr. Rauşangul AVAKOVA, Al-Farabi Kazakh National University /Kazakhstan
Prof. Dr. Shukru HALUK AKALIN, Hacettepe University / Turkiye
Ass. Prof. Dr. Elisabed BZHLAVA, Tbilisi State University /Georgia
Dr. Hezretguly DURDYŸEW, Magtymguly Institute of Language, Literature and National Manuscripts of the Academy of Sciences of Turkmenistan / Turkmenistan
Assoc. Prof. Dr. Minara ALIYEVA-CHINAR, Bursa Uludagh University /(Turkiye
Assoc. Prof. Dr. Spartak KADIU, Tirana University /Albania
Assoc. Prof. Dr. Rohila RUZMANOVA, Samarkand State University named after Sharaf Rashidov /Uzbekistan
Dr. Gous Xan MASHKOOR, Jwaharlal Nehru University / India
Prof. Dr. Amantay ŞARIP, L.N. Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Shuhrat SIROJIDDINOV, Tashkent State Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi University / Uzbekistan
Prof. Dr. Alimjan XAMRAYEV, M.O. Auezov Institute of Literature and Arts / Kazakhstan
Prof. Dr. Alev SINAR UGURLU, Uludagh University / Turkiye
Prof. Dr. Ali DUYMAZ, Balıkesir University / Turkiye
Prof. Dr. Axtem JELILOV, Crimean Federal University named after V. I. Vernadsky /Crimea
Prof. Dr. Bilal CHAKIRCHI, Ankara University / Turkiye
Prof. Dr. Chezmi BAYRAM, Turkish Hearths Istanbul Branch / Turkiye
Prof. Dr. Erkin EMET, Ankara University / Turkiye
Prof. Dr. Eyup AKMAN, Kastamon University / Turkiye
Prof. Dr. Flera SAIFULLINA, Kazan Federal University/ Tatarstan

Prof. Dr. İsmayıl KERIMOV, Crimean Engineering and Pedagogical University / Crimea
Prof. Dr. Metin EKICHI, Ege University / Türkiye
Prof. Dr. Nejati DEMİR, Gazi University / Türkiye
Prof. Dr. Nurila SHAYMERDINOVA, L.N. Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ, Caucasus University Association / Türkiye
Prof. Dr. Selami FEDAKAR, Ege University/ Türkiye
Prof. Dr. Yavuz AKPINAR, Ege University / Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Gulnar EZİZ YUİGHUN, Harvard University /Amerika
Assoc. Prof. Dr. Pinar FIDAKAR, Ege University / Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Reyila KASHARLI, Istanbul University / Türkiye
Prof. Dr. Siham ZENGİ, Baghdad University / İrag
Sultan RAEV, TURKSOY / Türkiye
Prof. Dr. Abulabek ASANKANOV, B. Jamgerchinov Institute of History, Archaeology and Ethnology / Kyrgyzstan
Prof. Dr. Bulat KUMEKOV, Al Farabi Kazakh National University International Institute of Kipchak Studies / Kazakhstan
Prof. Dr. Akhmet TASHAGİL, Yeditepe University /Türkiye
Prof. Dr. Aleksandr NESTEROV, Ural Federal University /Russia
Prof. Baybolot ABITOV, Osh State University / Kyrgyzstan
Prof. Dr. Mehmet ERSAN, Ege University / Türkiye
Prof. Dr. Selchuk KIRLI, Bursa Uludagh University / Türkiye
Prof. Dr. Steven YOUNGBLOOD, Missouri State, Kansas Park University / Amerika
Prof. Dr. Tynchtykbek CHOROTEGİN, Kyrgyz National University named after Yusup Balasagyn / Kyrgyzstan
Prof. Dr. Yuliya LISENKO, Altay State University / Russia
Prof. Dr. Rubin ZEMON, University of Information Technology / Macedonia
Assoc. Dr. Joldosbek BOTONEYEV, Osh State University / Kyrgyzstan
Dr. Anvar BURANOV, Dashkent State University / Uzbekistan
Prof. Dr. Tatiana STARODUB, Institute of Fine Arts Theory and History of the Russian Academy of Arts / Russia
Prof. Dr. Alev ÇAKMAKOĞLU KURU, Gazi University / Türkiye
Prof. Dr. Alpaslan HAMDI KUZUCUOĞLU, Istanbul Institute of Culture / Türkiye
Prof. Dr. İbrahim YOLDAŞEV, Tashkent State Pedagogical University named after Nizami / Uzbekistan
Prof. Dr. Saidakhbar BULATOV, Tashkent State Pedagogical University named after Nizami / Uzbekistan
Prof. Dr. Shavkat SHARIPOV, Jizzakh State Pedagogical University/Uzbekistan
Prof. Dr. Kamola AKILOVA, Tashkent State Institute of Theater and Art / Uzbekistan
Prof. Dr. Chong JIN OH, Hankuk University of Foreign Studies / Koreya
Ass.Prof. Dr. Ahmet AYTAÇ, Aydın Adnan Menderes University / Türkiye
Ass. Prof. Dr. Abduşükür MUHAMMED QUMTUR, European Uyğur Academy / Sweden
Ass. Prof. Dr. Fredrik FALLMAN, Gothenburg University / Sweden
Ass. Prof. Dr. Timur DAVLETOV, Cappadocia University / Türkiye

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/9-16>

Kübra Aliyeva

Sanat bilimi alanında doktora sahibi, Emekdar (Onurlu) Sanat İşçisi
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Antropoloji Enstitüsü
baş araştırmacısı

<https://orcid.org/0000-0001-8379-1925>

aliyeva_kubra@mail.ru

Bitkisel süsleme sanatının oluşumunda islam ve onun bileşeni tasavvufun istisnai rolü

Özet

Azerbaycan, Türkiye ve Orta Asya sanatında süsleme, yalnızca şenlik havası yaratan bir süsleme değil, aynı zamanda karmaşık, güçlü duyguların ifadesidir. Saray sanatının gelişmesinde profesyonel şair ve müzisyenin faaliyeti, semboller dünyası ile hayal dünyası arasında bir bağlayıcı araç olmuştur. Sanatçının yarattığı görünür formlar İslam kültürel geleneğinin özüne bağlıydı ve derin anlamlar gizliyordu. İslam kültüründe mistik bir hareket olarak tasavvuf, entelektüel ve elit bilinçten ortaya çıkan biçimsel dini doktrinleri yansıtıyordu. İslam kültüründe mistik bir hareket olarak tasavvuf, entelektüel ve seçkin bilinç tarafından yaratılan resmi dini doktrinleri yansıtıyordu. İlk Sufiler, hayatın nimetlerinden vazgeçen ilk dervişlerdi. Tasavvufun toplumsal tabanı 10-12. yüzyıllarda genişledi. Bu dini Sufi topluluğu, manastır tarikatları olarak oluşmuştur. Avrupa'daki (İspanya, Balkanlar), Afrika'daki (Mısır) ve Yakın Doğu ülkelerindeki tüm Müslüman ülkelere yayılmaya başladılar. Azerbaycan'da özellikle Kazan Han döneminde tasavvuf, devlet politikasının temel unsuru olarak sanatın her alanına nüfuz etmiştir. Mistik yolu takip etmek için ayrı okullar ortaya çıktı, her birinin bir devlet ve bir devletten oluşan bir bileşeni vardı. Ana hedef, gerçeği anlamak ve mistik yolu takip etmektir. Bunun için Sufiler, müzik eşliğinde bir tür kolektif düşünceye dalarak meditasyon yaparak inzivaya çekildiler. Bu törenler bir şeyhin rehberliğinde yapılırdı. Bu meditasyon üç bölümden oluşurdu. Tasavvuf ilmindeki ilk terime “halva” denirdi ve tek başına gizlice yapılırdı. İkinciye “zikir” denirdi. Bu bireysel olarak veya bir toplulukta yapılırdı. Üçüncüsü “sema” adı verilen kolektif okumalardan oluşurdu. Bu Kuran'da bulunmaz. Türkiye'nin başkenti Konya şimdi Sufi dansının merkezidir ve 28 Kasım 1244'te Şems-i Tebrizi tarafından İslam alimi Celalettin Rumi'ye öğretilmiştir. Celalettin Rumi her şeyi unutup müziğe ve dansa katılmış ve aynı zamanda şiir okumaya başlamıştır. Şems olmadan Rumi'nin Rumi olamayacağı şiirle yazılmıştır. Hiçbir şey kendiliğinden değişmez, demir kendiliğinden hançer olmaz ve Rumi Mesnevi ruhuyla yazamaz.

Anahtar Kelimeler: *Tasavvuf, Celalettin Rumi, Zikir, Şems*

Kubra Aliyeva

Retired (Honorary) Art Worker with a PhD in Art Sciences Chief
researcher at the Institute of

Archaeology and Anthropology of the Azerbaijan
National Academy of Sciences

<https://orcid.org/0000-0001-8379-1925>

aliyeva_kubra@mail.ru

The Exceptional Role of Islam and its Component Sufism in the Formation of the Art of Plant Decoration

Abstract

In the art of Azerbaijan, Turkey and Central Asia, ornamentation is not only a festive ornament, but also an expression of complex, strong emotions. In the development of court art, the activity of the professional poet and musician became a connecting tool between the world of symbols and the

world of imagination. The visible forms created by the artist were connected to the essence of the Islamic cultural tradition and concealed deep meanings. Sufism as a mystical movement in Islamic culture reflected the formal religious doctrines that emerged from the intellectual and elite consciousness. Sufism as a mystical movement in Islamic culture reflected the formal religious doctrines that emerged from the intellectual and elite consciousness. The first Sufis were the first dervishes to renounce the blessings of life. The social base of Sufism expanded in the 10th-12th centuries. This religious Sufi community was formed as monastic orders. They began to spread to all Muslim countries in Europe (Spain, the Balkans), Africa (Egypt) and the Near East. In Azerbaijan, especially during the reign of Kazan Khan, Sufism penetrated into all areas of art as a basic element of state policy. Separate schools emerged to follow the mystical path, each of which had a state and a state component. The main goal was to understand the truth and follow the mystical path. For this, Sufis retreated into meditation, a kind of collective thought accompanied by music. These ceremonies were performed under the guidance of a sheikh. This meditation consisted of three parts. The first term in Sufism was called "halva" and was done secretly, alone. The second was called "zikir". This was done individually or in a group. The third consisted of collective recitations called "sema". This is not found in the Quran. Konya, the capital of Türkiye, is now the center of Sufi dance and was taught to Islamic scholar Celaleddin Rumi by Shams-i Tabrizi on November 28, 1244. Celaleddin Rumi forgot everything and joined the music and dance and also started to read poetry. It is written in poetry that Rumi could not be Rumi without Shams. Nothing changes by itself, iron does not become a dagger by itself and Rumi cannot write with the spirit of Masnavi.

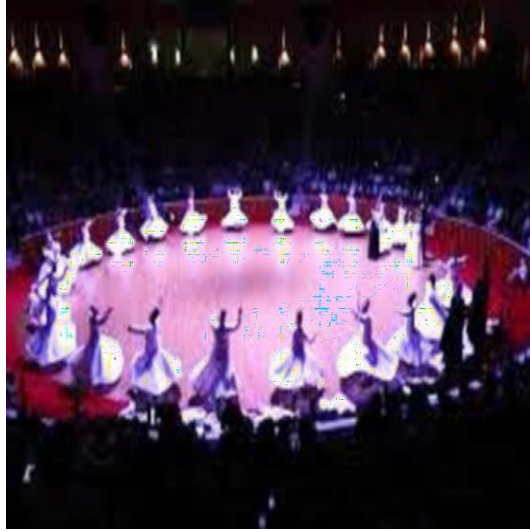
Keywords: *Sufism, Celaleddin Rumi, Zikir, Shams-i Tabrizi*

Giriş

“Toplu bir halk dansı olan, dünya çapında ‘sema’ adıyla bilinen bu dans, yaş açısından Yallı’dan o kadar da eski sayılmaz. Sema dansından söz etmeden önce, bu dansın kökenlerini – nerede, ne zaman ortaya çıktığını ve sonra nasıl ülkemiz Azerbaycan’dan Türkiye’ye geçtiğini – öğrenmek daha akılcıca olacaktır” (Джафарзаде, 1973, s. 164-165; İsmayilova, 2024, s. 106-116).

16. yüzyılda Azerbaycan’ın Erdebil kentindeki “Şeyh Safi” dergahı için dokunmuş sufi konulu halı. 1128x534 sm. Victoria ve Albert Müzesi, Londra (Əliyeva, 2023, s. 182).

Sema dansı

Araştırma

O, gerçekte 12. yüzyılda ortaya çıktı. Dünyanın cazibelerine karşı koymak, aşağılık nefsin dürtülerini bastırmak, mistik “hallere” ulaşmak ve İlahi hakikatlerin tecellilerine kalplerini açmak isteyen insanlar, tasavvufi eserlerin sayfalarında ayrıntılı biçimde anlatılan çeşitli zühdi ve ruhani uygulamalara baş vuruyorlardı.

Sufi nefis terbiyesinin en yaygın yöntemleri halvet, zikir ve sema idi (Sellheim, 1995, T. 8).

Tasavvuf ilminde “halvet” terimi; geri çekilme, inzivaya çekilme, yalnız kalma anlamına gelir. Genellikle تنها bir yerde ya da bir hücrede yalnız başına kalmak, bu süreçte Allah’ı ve dünyayı tefekkür etmek, gönüllü mahrumiyetler (oruç veya sürekli uyanıklık gibi) ile birlikte olurdu.

İnziva uygulaması çoğu zaman Allah’ı anma yani zikir ile birlikte yapılırdı. Zikir ya yalnız başına ya da sufi topluluğunun (meclis az-zikir) eşliğinde gerçekleştirilirdi. İkinci durumda zikir, belirli ritüel hareketler, vücut duruşları ve bazı durumlarda vecd halindeki danslarla yapılan bir tür dua ve ilahi söylemi haline gelirdi.

Bahsedeceğimiz sema dansı, Kur'an'da geçmez. Ancak İslam öncesi Arap şiirinde bu kelime genellikle şarkı ya da müzik icrası anlamında kullanılmıştır. Tasavvufta ise genellikle sema, sufilerin “vecd” hâlinde müzik dinlemeleri ve bu dinlemeyi belirli ritüel hareketlerle birlikte gerçekleştirmeleri anlamına gelir. Birçok sufi, semayı "ruhun gıdası" olarak kabul eder. Sema dinlemek, güçlü duygusal deneyimler, mistik hâller ve nihayetinde “perdelere kalkması” ve “hakikatin müşahadesi” ile birlikte Allah’ın hakikatiyle doğrudan teması geçmeyi sağlar.

Belirtmek gerekir ki, bir zamanlar Türkiye’nin ilk başkenti olan Konya şehri, günümüzde hem tasavvufun, hem de sufi dansı olan semanın merkezidir. Bu dans, Konya’ya ünlü Azerbaycanlı Tebrizli sufi Şems-i Tebrizi tarafından getirilmiştir.

Tarihçiler, onların (Şems ve Mevlana’nın) buluşma tarihini bile net şekilde yazarlar: 26 Kasım 1244. Bu tarihte Şems-i Tebrizi, Celaleddin Rumi ile buluşmuştur. Yedi yüz yılı aşkın bir süre önce Konya’da buluşan bu iki kişi, yalnızca birbirlerinde kendilerini keşfetmekle kalmamış, İslam tasavvufunda yeni bir sayfa da açmışlardır.

Bu karşılaşmadan sonra, Rumi artık bir sufiye dönüşmüştür, oysa kendisi zaten dönemin tanınmış İslam düşünürlerinden biriydi. Bu buluşmadan sonraki bir yılı aşkın sürede, Mevlana’nın emriyle Şemseddin’in halka açık olarak söylediği her söz, her anlatı “sırlar kâtipleri” tarafından yazıya geçirilmiştir. Bu kayıtlar, günümüze kadar ulaşan “Makalat” (Sohbetler) adlı eseri oluşturmuştur. Mevlana, onun görünüşüne, tanımlanamaz saflığına, sırlarla dolu inciler gibi konuşmalarına, özgür insana hayat üfleyen sözlerine hayran kalmıştı. Şemseddin, onu ne Arap’a ne Türk’e rüyada bile görülmemiş bir âleme çağırmıştı.

Şems Tebrizi

Celaleddin Rumi

Mevlana'nın oğlu Veled, onların ilişkisine ışık tutmaya devam eder. Der ki, bu karşılaşma, Hızır ile Musa'nın karşılaşmasına benziyordu. Peygamber Musa ilim sahibi biriydi, fakat Allah'ın takdiriyle, bilgisi sonsuz olan bir adamla (peygamber Hızır'la) karşılaşması gerekiyordu; çünkü Hızır, ilmini doğrudan Allah'tan alıyordu.

Celaleddin (Rumi) her şeyden vazgeçti. Fetvalar ve ilmî münazaralar bir kenara bırakıldı. Artık duaların ve vaazların yerini şiir ve musiki almıştı; nefsin zorluklarla terbiye edilmesinin yerini ise şarkılar ve danslar almıştı. Mevlana herhangi bir anda, hatta en uygunsuz bir vakitte bile, kendiliğinden dans etmeye başlayabilir, içinden çağılayan gibi akan şiirleri dile getirebilirdi.

Rumi, Şems olmadan Rumi olmazdı; kendisi de bunu şu sözlerle dile getirir: "Hiçbir şey kendi kendine bir şeye dönüşemez,

Demir kendiliğinden kılıç olmaz, Rumi, Mesnevi'sini o ruhla yazmazdı,

Eğer Şems-i Tebrizi'nin (gönülden) kölesi olmasaydı" (Радий Фиш, 1987).

Celaleddin Rumi ile Şems-i Tebrizi'nin ilk karşılaşması

Bu şiirler bir kez daha, Şems-i Tebrîzî'nin – ki o, Celaleddin Rumi'nin dünyaya bakışını, tasavvufa yönelişini derinden etkileyen kişidir – ne kadar önemli bir rol oynadığını gösteriyor (Тюркмен, 2004).

A.D.Knysh kendi kitabında bu gerçeğe dikkat çekmektedir. Tasavvufi çevrede “sema”nın gelişimine, dünyevi müzik (tarab) konserleri ve genellikle aşk şiiri biçimindeki şiir okumaları (deklamasyon) etki etmiştir; bunlar Bağdat halifeleri ve onların İsfahan, Şiraz ve Horasan'daki valileri tarafından desteklenmiştir. Başlangıçta sema uygulaması çoğunlukla İran kökenliydi, yani İran'dan çıkmıştır. Zamanla sema uygulaması Müslüman dünyanın diğer bölgelerine yayılmış, birçok Arap, Türk ve Hint hareketi tarafından gönüllü biçimde benimsenmiştir (Кныш, 2004, c.375).

Bu dans, tasavvufta “yol” kavramının ve ona bağlı mistik “haller” ile “makamlar” kavramlarının ortaya çıkışıyla bağlantılıdır. Kafkasya'da tasavvuf oldukça geç – yaklaşık 12. yüzyılda – ortaya çıkmıştır. Kuzey Kafkasya'da, tasavvufu kabul eden kişi olarak Çeçen kökenli Mansur Uşurma (1785-1791) zikredilir.

Tasavvufta bu eksik husus şöyle tamamlanmıştır: Müzik, Allah ile iletişim için kullanılan araçlar repertuarına dahil edilmiş; ritüel bir unsur olarak sema (ya da sama) içinde yer almıştır. Ancak sema, Arap ve Fars klasik müziğinden farklıdır. Belki daha çok Mannâilerin (Mannaeen) zikirleriyle akraba olabilir. Bu dans etnik ve geleneksel müzikle daha yakından ilişkilidir.

Klasik eserlerde değişik sema türlerine rastlanır. El-Ğazâlî, “İhyâ' Ulûm-u ddîn” adlı eserinde şiitmenin üç makamını (derecesini) şöyle sunar:

1. İşitilenin anlaşılması ve mistik anlamına indirgenmesi
2. Kalpte ekstaz hâli
3. Ekstazın etkilerinin sonucunda: dans ya da elbise yırtılması

17. yüzyılda Afganistan'da yaşayan şair Huşkâl-Han Hattâk “Dastarnâme” adlı eserinde dervişlerin münâzırasından söz eder ve sema dansının gerçek anlamı hakkında şunları yazar:

“Dans – senin hep zıpladığın zaman değildir,

Sarhoş olup bir zerre gibi havalara yükseldiğin zaman da değil. Dans – sen her iki dünyadan uzaklaştığın,

Kalbini parçaladığın ve ruhunun yücelip/yükseldiği zamandır” (Иноземцев, 1989, c. 302-318).

Bilindiği üzere, İçeri Şehir'de (Bakü, Azerbaycan) bulunan meşhur mezâr, Seyyid Yehya Bakuvi'ne aittir; o, tasavvufun en büyük öğretmenlerinden sayılmıştır. Ayrıca Urfan'daki (Irak-Türkiye sınırı civarı) halvetiyye ve celvetiyye gibi tasavvufi kolların yayılması Yehya Bakuvi'nin eseridir. Şunu belirtmek gerekir ki, birçok Urfan okulu Azerbaycan'da şekillenmiş ve bu bölgeden yayılmıştır.

Azerbaycan'da çok meşhur hanekahlar (dergâhlar) vardır; onların adları aşağıdakiler gibidir: Pirsaat'ta Pir Hüseyin Hanekahı, Füzuli'de Baba Yakub Hanekahı, Astara'da Şeyh Cemaleddin, Lenkeran'da Zahid Gilani Türbesi, Şamahı'daki Kelahana'da Halveti Tekkesi ve Türbeleri, Haçmaz'da Şeyh Yusuf Hanekahı, Gebele'de Hezre Türbesi ve Hanekahı, Tebriz'de Ömer Hanekahı, Nahçıvan'da Elince'de Şeyh Horasan Hanekahı, Karabağ'da Cicimli'de Hemze- Nigari Tekkesi, Kalagah'ta İbrahim Efendi Tekkesi ve bunlar dışında da birçok isim saymak mümkündür. Şunların bir kısmı sağlam kalmış olsa da, büyük bir kısmı yok olmuş, günümüze ulaşmamıştır (Rihtim, 2012, s. 185).

12. yüzyıl aynı zamanda tasavvufi kardeşlik örgütü Ahi Teşkilatı'nın da başlangıcını işaret eder. Örneğin Anadolu'daki meşhur tarikâtlar olan “suhrevverdizm”, “hurûfizm”, “zahidizm”, “safâvizim”, “hâlvetizm” ve onun kolları-gelişimleri olan “rövşânizm” ile “gülşânizm” Azerbaycan kökenlidir ve daha sonra tüm İslam dünyasına yayılmıştır.

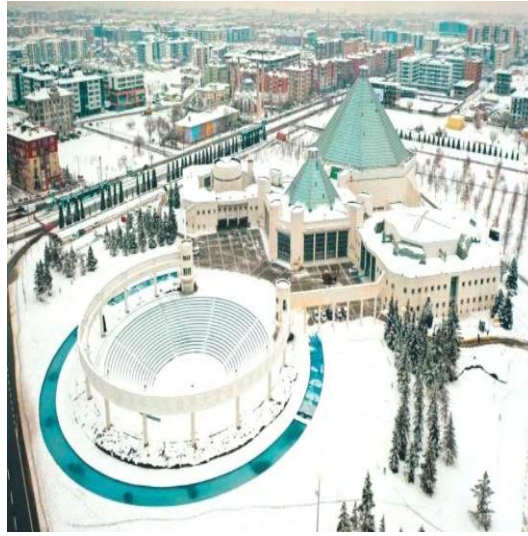
Böylece toplu sema dansı; şarkı söylemeyi, müzik âletlerini çalmayı, dualar ve şiirlerin deklamasyonunu bir arada içerir.

Mevlevî Tarîkâtı'nda törenler ve uygulama sistemleri ilk defa Sultân Veled ve takipçileri tarafından şekillendirilmiştir. Bu tarikatın ruhani öğretisinde ana ritüel “Sema”dır: eski bir dans, dinsel-mistik bir ayin olup semazenlerin kendi eksenî çevresinde dönerek katılımcıların kalplerinden

Yüce'ye yollar açmasıdır. Dansı yaşamla karşılaştırabiliriz; çünkü hayat – atomlardan galaksilere kadar her şeyin döndüğü bir harekettir – mevsimler değişir, kan damarlarımızda akar. Dönen olmak – yaşamak demektir; ve “Sema”, evrendeki yaşamı destekleyen ve hakikate yükselişin yedi basamağını simgeleyen tören-ritüeldir.

2014 yılında, büyük bir şansla, Konya şehrinde bir sempozyuma konuğu olarak bulunmuştum. Bu şehirde haftada bir kez, mimarî bir anıt alanında – bir tür sirk arenasını andıran – bu danslar icra edilmektedir.

Mevlâna Kültür Merkezi yaklaşık olarak Mevlâna Müzesi'nden 1 km uzakta, Panorama Müzesi'nin tam karşısında yer almaktadır. Kültür merkezinin alanı yaklaşık 100.000 m²'dir; kültür merkezinde gerçekleştirilecek tüm programlara uygun büyüklükte ve konumdadır.

Bu merkezde, hem kapalı hem de açık alanda olmak üzere iki Semahane (Sema Salonu) bulunmaktadır. Kongre ve gösteri salonları da mevcuttur. Özellikle Şeb-i Arus döneminde, burada sema gösterileri ve anma törenleri düzenlenir, misafirler ağırlanır.

Merkezde toplam 4 salon vardır: Bunlardan biri kapalı sema salonudur ve 2670 kişilik kapasiteye sahiptir. Açık hava sema salonunun da kapasitesi aynıdır. Sultan Veled Salonu ise 550 kişilik olarak düzenlenmiştir. Sergi alanı 1000 metrekare olup, 55 standtan oluşmaktadır.

İşte sema töreni bu şekilde gerçekleştirilir: Tören, önce müzisyenlerin tören salonunda yerlerini almasıyla başlar. Ardından, tam bir sessizlik içinde, dervişler sahneye yavaşça çıkarlar. Başlarından ayaklarına kadar sımsıkı örtünmüş, yere kadar uzanan siyah hırkalar giymişlerdir. Bu giysiler, "insan varlığının faniliğini ve kemalini" simgeler.

Törenin ayrılmaz bir parçası da, Mevlânâ tarafından yazılmış olan ve Peygamber onuruna okunan genel duadır.

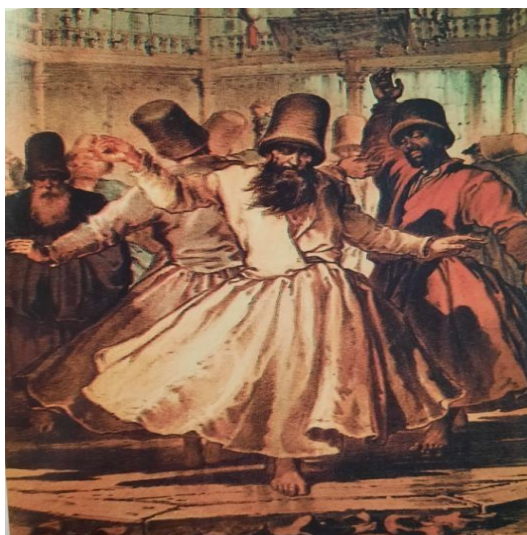
Ney ve davul eşliğinde, Mevlânâ'nın takipçileri, kendi eksenleri etrafında saat yönünün tersine dönmeye başlarlar ve bu dönüş giderek hızlanır. Dervişin kıyafeti derin bir mistik anlam taşır. Dönüş sırasında, dervişin uzun eteği bir lotus çiçeği gibi açılır; bu, "nefsin kefenini" simgeler. Uzun formda, koyun yününden yapılmış sarıklar ise "insan egosunun mezar taşı" temsil eder.

Zaman zaman hızlanıp zaman zaman yavaşlayan bu dönüşle dervişler adeta sahnenin üzerinde süzülürler, izleyiciyi büyüleyen bir hâl alırlar. Sema icra eden semazen, kendi nefsinin çölünü aşarak ilahî aşka doğru bir yükseliş gerçekleştirir ve bu yaptığı manevi yolculuktan daha olgun, daha kâmil bir insan olarak geri döner.

1927 yılından itibaren, Atatürk'ün kararnamesiyle tasavvufî törenlerin icrası yasaklanmıştı. Ancak 2012 yılında bu törenlere, Recep Tayyip Erdoğan tarafından resmî olarak yeniden izin verildi.

2005 yılında UNESCO, "Mevlevî Sema Töreni"ni sözlü ve somut olmayan kültürel mirasın başyapıtı olarak ilan etmiştir.

Sonuç

Sonuç olarak belirtmek gerekir ki, kökleri çok eskiye dayanan ve günümüze kadar unutulmamış olan Azərbaycan'daki toplu dans olan “Yallı” hâlâ yaşatılmaktadır (Əliyeva, 2020, c. 211-217; İsmayılova,++). Ancak İslam tasavvufunun dansı olan ve 12. yüzyıla tarihlenen, Ortaçağ Azərbaycan şəhirlərində Gazan Han, Timurilər və Safevilər döneminde devam eden sufi dansı artık unutulmuştur. Bizim kanaatimize göre, sufi dansı sema uygulaması, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin Konya şehrinde ve Azərbaycan'da tarihi bir dans olarak devam etmektedir.

Ortaçağda Safeviler döneminin sonuna kadar varlığını sürdüren ve sonrasında başka ülkelere “polo” adıyla geçen önemli bir toplu spor oyunu olan çovgan hakkında da hatırlatmak isterim.

Kaynaklar

1. Cəfərzadə, İ. M. (1973). *Qobustan*. Elm.
2. İsmayılova, M. (2024). Türk fəlsəfi dünyagörüşünün Azərbaycan qədim yazı mədəniyyətində əksi. “*Mahmud Kaşğarlı*” *Beynəlxalq Elmi Jurnalı*, II(1), 106–116.
3. Əliyeva, K. (2023). *Təbriz xalçaçılıq məktəbi*. Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.
4. Sellheim, R. (1995). [Məqalə]. In C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, & G. Lecomte (Eds.), *Encyclopaedia of Islam* (2nd ed., Vol. 8). Brill.
5. Fish, R. (1987). *Djalaleddin Rumi*. Nauka.
6. Türkmen, E. (2004). *Şems-i Tebrizi'nin öğretileri*.
7. Knysh, A. D. (2004). *Musulmanskiy mistitsizm* (361–378). Dilya.
8. Inozemtsev, I. L. (1989). Xuşxal Xattak o musulmanskoy muzyke. In *Sufizm v kontekste musulmanskoy kultury* (302–318). Nauka.
9. Rihtim, M. (2012). Azərbaycan təsəvvüf tarixində sufi memarlıq abidələri: xanəgah, təkkə və sufi türbələri. In *Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiyası Konfransı materialları* (1–5 oktyabr 2012, Ağsu, Azərbaycan, s. 185–195).
10. Əliyeva, K. (2020). Tanets “yallı” v Azerbaydjane: selskiye traditsii ispolneniya, stsenicheskiye postanovki i interpretatsii proisxojdeniya. In *Zrelishnye iskusstva: kontakty i konteksty* (s. 211–217). Kazan: Rusiya EA N. N. Mikluxo-Maklay adına Etnologiya və Antropologiya İnstitutu; Tatarıstan EA G. İbrahimov adına Dil, Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutu.

Daxil oldu: 10.10.2025

Qəbul edildi: 13.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/17-21>

Sərdar Zeynal

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya elmləri doktoru, professor
<https://orcid.org/0000-0002-5377-6035>
serdarzeynalov@adpu.edu.az

Azərbaycan dili və Türk dili qrammatikalarında feilin bacarıq forması

Xülasə

Məqalədə XX əsrin birinci rübündən bu günə qədər nəşr olunmuş dərsliklərdə feilin təsriflənən formalarının keçdiyi yola nəzər salınmış, feilin təsriflənən formalarının müxtəlif dövrlərdə neçə növünün göstərildiyi qeyd olunmuş və bu növlər Türkiyə türkcəsində nəşr olunan dərsliklərdə verilən feilin təsriflənən formaları ilə müqayisə edilmişdir. Azərbaycan dilinə aid yazılmış qrammatika kitablarında feilin yeddi, səkkiz şəklinin olduğu göstərildiyi halda, Türk dili dərsliklərində yalnız ayrılıqda dörd formasının olduğu qeyd olunur. Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında göstərilən feilin təsriflənən formalarının hamısı Türk dili dərsliklərində göstərilməsə də, adı qeyd edilməyən formaları əmələ gətirən şəkilçilər xüsusi başlıqlar altında izah edilmişdir. Azərbaycan dili qrammatikaları və Türk dili ilə bağlı nəşr olunmuş qrammatika kitablarında feilin təsriflənən formaları ilə bağlı verilən məlumata nəzər saldıqda Azərbaycan dilinin qrammatikası çox zəngin görünür. Azərbaycan dilində feillə bağlı şəkilçilərin elə biri yoxdur ki, həmin şəkilçi xüsusi növ kimi aydınlaşdırılıb izah edilməsin. Məsələn, feilin bacarıq tərzü Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında həm feilin təsriflənən forması kimi, həm də ümumi tərz kateqoriyası kimi aydınlaşdırılır. Türk dilinə aid qrammatika kitablarında isə bu anlayış yalnız şəkilçi kimi bir neçə cümlə ilə izah edilir və göstərilir ki, -a, -e şəkilçiləri bilmək feili işin davam etdiyini bildirir. Eyni zamanda, Azərbaycan dili qrammatikasında “Feilin davam şəkli” adı altında izah edilən feil forması Türk dili qrammatikasında yalnız -maqda, -mekde şəkilçisi kimi aydınlaşdırılır. Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə Türk dilinin qrammatikasında eyni anlayışa göstərilən diqqəti müqayisə etdikdə Azərbaycan dilinin qrammatikası daha zəngin görünür.

Açar sözlər: Əmr, xəbər, lazım, arzu, vacib, şərt, bacarıq, forma, şəkil

Serdar Zeynal

Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philology, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-5377-6035>
serdarzeynalov@adpu.edu.az

The Capability Form of the Verb in Azerbaijani and Turkish Grammars

Abstract

The article reviews the path taken by the conjugated forms of the verb in textbooks published from the first quarter of the 20th century to the present day, noting how many types of these forms were identified in different periods and comparing them with the conjugated verb forms presented in Turkish-language textbooks. While Azerbaijani grammar books state that the verb has seven or eight conjugated forms, Turkish textbooks mention only four forms as separate categories. Although not all conjugated verb forms described in Azerbaijani grammar books are presented in Turkish textbooks, the suffixes that form the unnamed categories are explained under separate headings. When examining the information provided on the conjugated verb forms in Azerbaijani grammar and Turkish grammar textbooks, the grammar of the Azerbaijani language appears to be

significantly richer. In Azerbaijani, there is not a single verbal suffix that is not clarified and explained as a distinct category. For example, the capability form of the verb is explained in Azerbaijani grammar books both as a conjugated verb form and as a general modal category. In Turkish grammar books, however, this concept is explained only briefly as a suffix, and it is stated that the suffixes -a, -e together with the verb *bilmek* indicate the continuation of an action. Likewise, the verb form explained under the name “progressive form of the verb” in Azerbaijani grammar is described in Turkish grammar merely as the suffixes -makta and -mekte. When comparing the level of attention given to similar concepts in Azerbaijani and Turkish grammars, Azerbaijani grammar appears much richer.

Keywords: imperative, indicative, necessitative, optative, obligatory, conditional, capability, form, suffix

Giriş

Azərbaycan dilinin keçdiyi inkişaf yoluna nəzər saldıqda bəzi grammatik anlayışların bir əsr ərzində nəşr olunan dərsliklərdə müxtəlif adlar altında nəşr olunduğunun şahidi oluruq. Bunlardan biri də son dövrdə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dilində” (Müasir Azərbaycan dili, 2013, s. 324) “Feilin bacarıq tərz”i haqqında məlumatdır. Burada feilin bacarıq tərz-i haqqında yazılır: “Feilin bacarıq tərz-i işin icrasının bacarılıb-bacarılmadığını bildirir.

Bu kitabda feilin bacarıq şəklinin həmişə iki feilin birləşməsi şəklində olduğu, sonuna -a, -ə şəkilçisi artırılan feillərə “bilmək” feilinin qoşulması yolu ilə əmələ gəldiyi qeyd olunur.

Demək lazımdır ki, bu günə qədər nəşr olunan dərslik və grammatika kitablarında bu anlayışın ifadə formasında dəyişiklik olmasa da onun adlandırılması müxtəlif formalarda olmuş və feilin müxtəlif bölmələrinə daxil edilmişdir.

Tədqiqat

Son dərsliklərdə feilin şəkillərindən və grammatik məna növlərindən fərqli bir bölmədə öz əksini tapan feilin bacarıq tərz-i İ.Həsənov və A.Şərifovun 1934-cü ildə nəşr edilən “Qramer” dərsliyində “feilin siqələri” (“Bir halı və ya bir işi ifadə etmək üçün, feilin aldığı şəkillərə siqə deyilir” (Həsənov, Şərifov, 1934, s. 55) adı altında verilmişdir.

Bu dərslikdə siqələr (şəkillər) sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə bölünür və feilin mürəkkəb siqələri sırasına daxil edilir. Feilin təsərif olunan doqquz (əmr, xəbar, hekayə, rəvayət, iltizam, vəcub, şərt, iqtidar və sual (istifham) şəkli (siqəsi - S.Z) olduğu qeyd edilir.

Bugünkü dərsliklərdə “Bacarıq tərz-i” adı altında verilən grammatik anlayış haqqında “Qramer” dərsliyində “İqtidar siqəsi” kimi bəhs edilir və bununla bağlı yazılır: “Bir işin imkan və iqtidara bağlı olduğunu bildirən feillərə iqtidar siqəsi deyilir. İqtidar siqəsini əmələ gətirmək üçün, feillərin əmr-hazır formalarının sonuna bitişik olaraq qalınlarda -a, incələrdə isə -ə və bunların da üzərinə sözdən ayrı olaraq hər dəfə bilmək feilini ilavə etməlidir: məs: yaz feilindən yaz-a bilmək, gör feilindən görə bilmək və s.” (Həsənov, Şərifov, 1934, s. 75).

1947-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilinə aid tədqiqatlar”da (Elmi sərfin bəzi məsələləri, 1947) bacarıq tərz-i” məsələsi feilin növləri sırasında aydınlaşdırılır. Məcmuədə “Feil” bölməsinin İ.Əfəndiyev tərəfindən yazıldığı qeyd olunur.

İ.Əfəndiyev feilin növləri haqqında yazır: “İndiyə qədər Azərbaycan dili sərflərində feil növləri qeyri-kafi bir halda işlənmişdir. Bəziləri feil növünün altı, bəziləri yeddi və bəziləri isə beş olduğunu göstərmişlər. Məlum olduğu üzrə feilin məna növü altıdır: 1)məlum, 2)məchul, 3)qayıdış, 4)icbar, 5)qarşılıq, 6)bacarıq” (Əfəndiyev, 1947, s. 77).

Bacarıq növünü müəllif ayrıca bir növ kimi izah etmiş və bununla bağlı yazmışdır: “Şəxsin iş, hal və hərəkətə bacarıqlığını bildirən feillər iki feildən əmələ gətirilir. Məs: yaz-a bil, oxuya bil, gedə bil, işləyə bil və s.” (Əfəndiyev, 1947, s. 80).

Elə bu mətnin daxilində feillərin bacarıq növünün mürəkkəb, qalan beş növünün isə sadə olduğu qeyd edilir. (Əfəndiyev, 1947, s. 80).

“Azərbaycan dilinin sərf-i” (I hissə, yeddiillik və orta məktəblərin 5-6-cı sinifləri üçün) adlı dərslikdə bacarıq tərz-i ”feilin formaları sırasından çıxarılmış, heç bir əlavə məlumat verilmədən,

feilin formaları”ndan sonra “Feilin bacarıq şəklİ” adı altında ayrıca mətn şəklində dərsliyə daxil edilmişdir (Cəfərov, Abasov, 1953). *Forma* sözü ilə *şəkil* sözünün ifadə etdiyi mənalara diqqət etdikdə bu sözlərin sinonim olduğu göz önündədir. Forma sözünün qarşısında yazılır: “forma (Lat. Forma zahiri görünüş - 6 feildə) xəbər verən subyektin gerçəkliyə olan münasibətini bildirən, dəyişməyən növü” (Cəfərov, Qarayev, Cəfərova, s. 216). “Şəkil” sözü isə lüğətdə bu cür izah olunur: “Şəkl (ə.) şəkil, şəkllən (ə) şəkil etibarİ ilə, şəkİlçə, şəklinə görə, zahiri görünüşcə” (Ərəb və fars sözləri lüğəti, 1985, s. 778).

Terminlərin məzmunundan da görünür ki, feillərə aid olan -a, -ə + bilmək quruluşlu ifadəsini müxtəlif adlarla adlandırmaq onun məzmununda heç bir dəyişiklik yaratmır. Eyni ilə tərz sözünün məzmununda da şəkil və forma sözlərinin ifadə etdiyi məzmununda bir yaxınlıq duyulur. “Ərəb və fars sözləri” lüğətində bu sözlə bağlı yazılır: “Tərz [ə] 1) şəkil, surət, biçim, 2) üslub, üsul, tərtib” (“Ərəb və fars sözləri” lüğəti, 1985, s. 624).

Qrammatika kitablarında kütləvi surətdə işlədilən 2 tərz “forma”, “şəkil” terminlərinin izahından görünür ki, terminlərin ifadə etdiyi mənə tam bir-birinin eyni olmasa da dolayısı ilə bir-birini əvəz edə bilər. Ona görə də, indiyə qədər bəhs etdiyimiz qrammatika kitablarının bəzində feilin bu forması (bacarıq) ya feilin mənə növləri, ya da feilin formaları daxilində izah edilmişdir.

Görkəmli dilçi M.Hüseynzadə də bu gün “bacarıq tərzİ” adı altında öyrəndiyimiz anlayışı feilin formaları sırasına daxil etmişdir. O, feilin formalarının ümumi və xüsusi formalar adı altında iki yerə bölərək bacarıq formasını feilin ümumi formaları sırasına daxil edir və bununla bağlı yazır: “Feilin xüsusi formalarından başqa, ümumi formaları da vardır. Xüsusi forma o deməkdir ki, hər feildə ayrı-ayrı formanı əmələ gətirmək üçün ayrı-ayrı şəkİlçidən istifadə edilir, ümumi forma o deməkdir ki, bir forma feilin bütün növləri, bütün zamanları, bütün şəxsləri və bütün formaları ilə işləyə bilər. Buraya feilin bacarıq və sual formaları daxildir” (Hüseynzadə, 1954, s. 213).

Müəllif bacarıq forması haqqında danışarkən ona yenə də feilin bir forması kimi yanaşmış və bununla bağlı yazmışdır: “Feilin bacarıq formasını əmələ gətirmək üçün əsas feil kökünə a, ə, ya, yə şəkİlçiləri artırılır və bu şəkİlçilərlə işlənən feil kökündən sonra ayrıca olaraq bilmək feili işlədilir” (Hüseynzadə, 1954, s. 214). Müəllifin 1973-cü ildə nəşr olunan eyni adlı dərsliyində sual forması feilin ümumi şəkilləri sırasından çıxarılır, feilin ümumi şəkilləri sırasına yalnız bacarıq şəklİ daxil edilir.

“Azərbaycan dilinin qrammatikası” I hissə (Azərbaycan dilinin qrammatikası, 1951, s. 195) kitabında feilin bacarıq forması haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. Feilin ümumi formalarından danışarkən yalnız feilin şərt formasından danışılmışdır.

Q.Kazımov da feil şəkillərindən danışandan sonra dərsliyinə feilin bacarıq tərzİ adlı bir mətn də daxil edir və yazır ki, “Feilin bacarıq tərzİ işin icrasının bacarılıb-bacarılmadığını bildirir”. O, bu anlayışı feilin şəkillərinin sırasına daxil etməsə də, şəkillərdən sonra dərsliyə daxil etmişdir. Bu anlayışın şəkİl, ümumi şəkil olması haqqında heç nə yazılmamışdır (Kazımov, 2014, s. 305).

B.Xəlilov isə İ.Həsənovun bölgüsünü əsas götürərək feilin bacarıq formasını feilin formalarına daxil edərək bu haqda yazmışdır: Feilin təsriflənən formalarına əmr, xəbər, vacib, şərt, lazım, davam, bacarıq və sual formaları daxildir”. (Xəlilov, 2007, s. 236).

B.Xəlilov bacarıq şəklini feilin şəkilləri sırasına daxil etsə də, onu ümumi şəkil adlandırır. Biz B.Xəlilovun Feilin şəkillərinə bu cür yanaşmasını çox doğru yanaşma hesab edirik. Çünki dilçilikdə eyni anlayışların sinonim terminlərlə adlandırılıb, müxtəlif növlərin tərkibində işlədilməsini yolverilməz hesab edirik. Sadə, yaxud mürəkkəb yolla düzəlməsinə baxmayaraq, eyni sistemdə birləşib, eyni vəzifəni yerinə yetirən anlayışları müxtəlif qrup şəklində qrammatika kitablarına daxil etmək, mənə elə gəlir ki, qrammatikada dolaşıqlıq yaratmaqdan başqa bir şey deyildir.

Türk dillərinin oğuz yarımqrupuna daxil olan Azərbaycan dili türk, türkmən və qaqauz dilləri öz fonetik, leksik və qrammatik əlamətlərinə görə bir qrupda birləşsələr də, bu dillərin hər biri öz aralarında fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu fərqli xüsusiyyətlər özünü ən çox ismə və feilə aid qrammatik kateqoriyalarda göstərməkdədir.

Biz məqalənin bundan əvvəlki səhifələrində feilin formalarından bəhs etdiyimiz üçün bundan sonra Azərbaycan və türk dillərində öz əksini tapan feil formalarının xüsusiyyətlərindən danışacağıq.

M.Hüseynzadə feilin təsriflənən formalarının səkkiz - əmr, xəbər, lazım, arzu, vacib, şərt və davam formalarının (Hüseynzadə, 1983, s.186), B.Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilində feilin təsriflənən formalarının səkkiz - əmr, arzu, vacib, şərt, lazım, davam, bacarıq və sual formalarının (Hüseynzadə, 1983, s. 236), Q. Kazımov altı - əmr, xəbər, vacib, arzu, lazım, şərt şəkillərinin olduğunu qeyd edir (Kazımov, 2014, s. 360).

R.Rüstəmov Bakı Dövlət Universitetinin Şərqişünaslıq fakültəsinin bakalavr pilləsi üzrə təhsil alan tələbələr üçün yazıb nəşr etdirdiyi “Türk dilinin morfologiyası” (Rüstəmov, 2007, s. 120) dərslində isə feilin təsriflənən formalarının beş - xəbər şəkli (bildirmə kipi), əmr şəkli (emir kipi), arzu şəkli (istek kipi), vacib şəkli (gereklik tipi), şərt şəkli (dilek şart kipi) olduğunu qeyd edir.

Dr.Muharrem Ergin Edebiyat və Eğitim Fakültəsinin Türk dili və Edebiyatı Bölümləri için “Türk dili bilgisi” dərslində (Bu dərslərdə feilin təsriflənən formaları, əsasən onları əmələ gətirən şəkilçilərlə müəyyənəşdirilib aydınlaşdırılır. Məsələn, emir ekleri, şart eki, istek eki və s. (Ergin, 2021, s. 289).

Dərslərin 289-cu səhifəsində verilən “Tasarlama kipləri” başlıqlı mətnə yazılır: “445. Tasarlama kiplərində isə zaman ifadəsi yoxdur. Bu kipləri yapan şəkil ekleri yalnız bir takım şəkillər ifadə edirlər. Bu şəkillər də tasarlanmanın şart, istek, gereklik veya emir şeklinde ortaya çıktığını gösterir. Şu halda dört tasarlama kipi olup, bunlar da feillerin şart, istek, gereklik, emir şekilleridir (Ergin, 2021, s. 289).

1. *Emir kipi: (emir ekleri).*

“Emir ekleri” (Ergin, 2021, s. 304) mətnində feilin bir forması ilə bağlı yazılır: “2. Emir ekleri yalnız şəkil bildiren eklerdendir. Tasarlama kipi eklerinden biri olan bu ekler tasarlanan hareketi emir şeklinde ifade eder, hareketin emirle yapılmasına işaret ederler.

Emir şeklinde diğer fiil çekimlerinden çok farklı olarak şahısların ayrı-ayrı ekleri vardır.

477. *Bu gün emir ekleri şöyledir:*

Teklik. 1. şahıs: -ayım, -eyim.

1. Şahıs: -

1. Şahıs: -sın, -sin, -sun, -sün. Çokluk . 1. şahıs: - alım, -elim.

2. şahıs: -ın, -in, -un, -ün, -ınız, -iniz, -unuz, - ünüz.

2. Şahıs : -sınlar , -sinler, -sunlar, -sünler”.

2. “Şart eki” (şart şəkli).

Bu şəkillə bağlı dərslərdə yazılır: “ Bu ek de yalnız şəkil ifade eden bir ektir. Tasarlama kiplərindən biri olan şart şeklini meydana getirir. Hareketin şart şeklinde tasarlandığını, şart olarak düşünüldüğünü anlatmak için fiil kök ve gövdelerine şart eki eklenir.

488. *Bu gün şart eki -sa, -se şeklindedir. Bu çekim şöyledir :*

al-sa-m

al-sa-k

al-sa-n

al-sa-nız

al-sa

al -sa-lar”

(Ergin, 2021, s. 309).

Türk dilində feilin şəkillərindən biri də “istek eki” (istek kipi)-dir. Feilin bu forması ilə bağlı dərslərdə yazılır:

“3. İstek eki.

492. Bu ek de yalnız şəkil ifade eden bir ektir. Tasarlama kiplərindən biri olan istek şeklini meydana getirir (Ergin, 2021, s.310) “istek ekleri” olan -a, -e şəkilçilərinin tarixən -ğa, -ğə, (-ğay, -ğey)dən gəldiyi qeyd olunur.

Bu şəkilçilərin eski Anadolu türkcəsində gel -e -m, gel-e-sim, gel-e; gel-e- vüz, gel-e-sız, gel-e-ler şəklində işləndiyi qeyd edilir (Ergin, 2021, s. 311).

Azərbaycan türkcəsində “Feilin vacib şəkli” adı altında öyrənilən feil forması Türkiyə türkcəsində “gereklik kipi” adı altında öyrənilir. “Türk dili bilgisi” dərslində isə bu mövzu “Gereklik eki” (Ergin, 2021, s. 142) adı altında qeyd olunur.

4. *Gereklik eki*

496. Bu ek de yalnız şəkil ifade eden bir ektir.

497. Gereklik eki Türkçede sonradan ortaya çıkmış yeni bir ektir. Bu ek bu gün -malı, -meli,

şeklindedir. -malı, -meli eki Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında teşekkülə başlamış şəkil eki olaraq Osmanlıca içində istifadə sahəsinə çıkmışdır. -ma, -me fiilden isim yapma eki ilə -lı, -li sıfat ekinin birləşməsindən türemiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu çekim bu gün şöyledir:

yaz-malı -y-ım	yaz-malı-y-ız
yaz-malı-sın	yaz-malı-sınız
yaz - malı	yaz-malı-lar” (Ergin, 2021, s. 313).

Türkiyə türkçəsində feilin Azərbaycan dili qrammatikasında verilən formaların yalnız dördü -əmr, istek (arzu), şart şəkli və gerçəklik (vacib şəkli) ayrıca feil forması kimi, müstəqil mətn kimi verilmişdir. Feilin bacarıq forması isə ayrı feil forması kimi deyil, gerundiumlar.

Gerundiumlar hərəkət halı ifadə edən fiil şəkilləridir. Bunlar ne fiil çekimleri kimi şəklə, zamana və şəhsə bağlanmış bir hərəkət, ne partisipler gibi nesne ifade ederler” (TDB, 2000, s. 338) sırasında aydınlaşdırılır. Feilin tarz şeklini düzəldən: -a, -ə + bilmek forması Türk dili qrammatikasında aşağıdakı kimi izah edilir: “Türkçede eskiden beri kullanılan bu ek (-a. -e)...birleşik fiillerde görülmektedir: di- y-e bil, beecer-e-bil misallarında olduğu gibi” (Ergin, 2021, s. 339).

Nəticə

Biz bu məqalədə həm Azərbaycan, həm də Türkiyə türkçəsinə aid yazılmış qrammatika kitablarında feilin şəkillərinin müqayisəsini apardıq və gördük ki, eyni dil qrupuna aid olan bu dillərin qrammatika kitablarında feil şəkillərinin sayında diqqət çəkəcək qədər fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov, İ., & Şərifov, A. (1934). *Qramer: Orta məktəb üçün, I hissə. Beşinci tədris ili. Morfologiya*. Azərnəşr, Tədris Pedaqoji Şöbəsi.
2. Cəfərov, S., & Abasov, Ə. (1953). *Azərbaycan dilinin sərfi (I hissə)*. Azərnəşr.
3. *Azərbaycan dilinin qrammatikası (I hissə)*. (1951). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı.
4. Əfəndiyev, İ. (1947). *Elmi sərfin bəzi məsələləri*.
5. Hüseynzadə, M. (1954). *Müasir Azərbaycan dili: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti*. ADU Nəşriyyatı.
6. Hüseynzadə, M. (1973). *Müasir Azərbaycan dili: Morfologiya (III hissə)*. Maarif.
7. *Ərəb və fars sözləri lüğəti*. (1967). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı.
8. *Ərəb və fars sözləri lüğəti*. (1985). Yazıçı.
9. Cəfərov, S. Ə., Qarayev, A. H., & Cəfərova, K. Ə. (1981). *Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti*. Maarif.
10. Xəlilov, B. (2003). *Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası (II hissə)*. Adiloğlu.
11. Kazımov, Q. (2014). *Müasir Azərbaycan dili: Morfologiya*. Elm və Təhsil.
12. Rüstəmov, R. (2007). *Türk dilinin morfologiyası: Dərslik*.
13. *Müasir Azərbaycan dili III: Morfologiya*. (2013). Elm və Təhsil.
14. Qurbanov, A. (2004). *Ümumi dilçilik (I cild)*. Nurlan.
15. Hüseynzadə, M. (1983). *Müasir Azərbaycan dili*. Maarif.
16. Akdoğan, Y. (2000). *Türkiye Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine: Büyük sözlük*. Deniz Kitabevi.
17. Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine: Büyük sözlük*. Beşir Yayınevi.

Daxil oldu: 10.09.2025

Qəbul edildi: 13.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/22-30>

Zümrüd Mənsimova

AMEA-nın İctimai Elmlər Bölməsinin elmi katibi
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
<https://orcid.org/0000-0002-8529-9018>
zumrudibrahimqizi@gmail.com

Aşıq Ələsgər poeziyasında təbiət motivlərinin əcdad kultu kontekstində semantikasi

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan aşıq sənətinin ölməz nümayəndəsi olan Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında yer tutan təbiət-dağ, su və s. ilə bağlı mövzulara diqqət ayrılmışdır. Məlum olmuşdur ki, ustad aşıq dağa ucalıq, paklıq, əzmkarlıq rəmzi, əcdad məskəni kimi baxmış və hər zaman bu yerləri uca tutmuşdur. Aşıq Ələsgərin təbiət motivli şeirlərində əsas və başlıca məqam vətən, torpaq amili olmuşdur. Bu motiv ustadın yaradıcılığında əsas xətt təşkil edir. Məqalədə göstərilir ki, Göyçə mahalı xalqımıza böyük şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Göyçə mahalından olan el sənətkarlarının, ustad aşıqların – Aşıq Ələsgər, Miskin Abdal, Növrəs İman və başqalarının adlarını çəkmək olar ki, onlar özlərindən sonra böyük bir məktəb qoyub getmişlər. Məqalədən məlum olur ki, Aşıq Ələsgərin təbiət şeirlərində Göyçə mahalı, bütöv Qərbi Azərbaycan təbiətinin gözəllikləri əsas yer tutur. Aşıq Ələsgər poeziyasında milli dəyər və kimlik, ata-baba yurd yerlərinə sahiblənmək və onu qorumaq məsələsində öz kəskin fikrini bildirməkdən heç vaxt çəkinməmişdir. Ustad sənətkar üçün qoynunda yaşadığı torpaq ona əcdadlarının əmanətidir. Vətən və onun təbiətini sevmək, qorumaq hər bir vətəndaşın müqəddəs borcudur. Bu Ələsgər yaradıcılığında əsas xətt kimi götürülür. Eləcə də, ustad aşığın yaradıcılığının milliliyi və xəlqiliyi ön plana çəkilmişdir. El sənətkarının aşıq yaradıcılığına gətirdiyi yeniliklər ondan sonra yaşayıb yaradan bütün ustad aşıqların yaradıcılığında bir ənənə kimi qorunur və saxlanılır. Aydın olur ki, ustad aşığın poeziyasında təbiət ünsürləri ilə canlı obraz kimi dəyişmək ənənəsi mövcud olmuşdur. Bu ənənə özündən sonra yaşayan el sənətkarların da yaradıcılığında davam və inkişaf etdirilmişdir.

Açar sözlər: Aşıq, Göyçə, vətən, əcdad kultu, təbiət motivləri

Zumrud Mansimova

Scientific secretary of the Social Sciences Division of ANAS
PhD in Philology, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0002-8529-9018>
zumrudibrahimqizi@gmail.com

The Semantics of Nature Motifs in Ashiq Alasgar's Poetry in the Context of the Ancestor Cult

Abstract

The article deals with the attention given to the themes related to nature; mountains, water, etc. in the works of Ashiq Alasgar, an immortal representative of Azerbaijani ashig art. It has been revealed that the master ashig regarded the mountain as a symbol of greatness, purity, and perseverance, as well as the dwelling place of ancestors, and he always held these places in the highest esteem. The main and central element is the concept of homeland and land. In Ashiq Alasgar's nature-themed poems. This motif forms the principal line in the master's creative work.

The article points out that the Goycha region has given our people many great personalities. It is possible to mention the names of folk artists and master ashigs from the Goycha region such as, Ashiq Alasgar, Miskin Abdal, Novres Iman, and others, who left behind a great school of art. The

article reveals that in Ashiq Alasgar's nature-themed poems, the beauty of the Goycha region and the entire Western Azerbaijan landscape occupies a central place. In Ashiq Alasgar's poetry, national values and identity, the sense of belonging to the ancestral homeland, and the duty to protect it are expressed with great conviction. For the master artist, the land in which he lived was a sacred trust from his ancestors. To love and protect the homeland and its nature is considered a sacred duty of every citizen. This idea forms the main line in Alasgar's creative work. Likewise, the national and folk character of the master ashig's art is emphasized as a defining feature. The innovations that the folk artist introduced into ashig art have been preserved and maintained as a tradition in the works of all the master ashigs who lived and created after him. It becomes clear that in the master ashig's poetry, there existed a tradition of conversing or engaging in dialogue with elements of nature as if they were living beings. This tradition was continued and further developed in the creative works of the folk artists who came after him.

Keywords: *Ashiq, Goycha, homeland, ancestor cult, nature motifs*

Giriş

Azərbaycan aşığı sənətində təbiət motivinin özünəməxsus yeri və rolu olmuşdur. İnsanın və dünyanın yaradılışı ilə bağlı təbiət elementlərinin (su, dağ, meşə, çəmən, ağac və s.) aşığı poeziyasında yer tutması heç də təsadüfi deyildir. Burada Vətən amili xüsusi rol oynayır. Çünki torpaq, dağ, su məfhumu özü belə vətənə bağlılığı, ata-baba yurd yerini xatırladır. Bunlar bir-birilərinə möhkəm bağlıdırlar. Vətən və təbiət amili ayrı-ayrı aşığıların yaradıcılığında öz əksini tapır. Bu, daha çox Göyçə aşığı mühitinin payına düşür. Təbiət amili dedikdə yurda və torpağa sevgi yada düşür. Milli dəyər, əsrlərə özgə əlində qalan özününkü olana sahib çıxmaq qüdrəti, yurd həsrəti, əzizlərinin itkisi, şəhid qanı ilə yoğrulmuş müqəddəs torpaq yada düşür. Bu amil özündə bir çox dəyərləri cəm edir. Bunlardan ən başlıcası əcdadların miras qoyduqları yurd yerlərinə sadıqlıqdır.

Tədqiqat

Tarix boyu Azərbaycanın qədim diyarı Göyçə mahalından olan el sənətkarları – aşığı Ələsgər, Miskin Abdal, Növrəs İman və başqalarının adlarını çəkmək olar ki, onlar özlərindən sonra böyük bir məktəb qoyub getmişlər. Göyçə mahalı xalqımıza böyük şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Onlardan biri də Azərbaycan ədəbiyyatında özünün ustadnamələri, müxəmməsləri, qoşmaları, təcisləri, qılıbəndləri, dodaqdəyməzləri ilə məşhurlaşmış, el arasında haqq aşığı kimi tanınmış Aşığı Ələsgər olmuşdur. Belə ki, aşığı sənəti bizim milli kimliyimizi, bizim dövlətçilik ənənələrimizi, azərbaycançılıq məfkurəmizi özündə yaşadan xalq sənətidir. Aşığı deyəndə bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz, xalq bayramlarımız, adətlərimiz, özümüzə, tarixi kökümüzə qayıdış və bağlılıq, Göyçə, Qərbi Azərbaycan deyəndə isə ilk öncə aşığı sənətinin beşiyi yada düşür. Bu gün göyçəlilər o müqəddəs yurd yerlərinə həsrət qalsalar da, Göyçə aşığı sənətini heç vaxt ölməyə qoymamışlar. O sənət dünən yaşadığı kimi bu gün də yaşayır və qorunub-saxlanılır. Sadəcə, sənətin məkanı dəyişib. Şəcərə daşıyıcıları eyni kökdən gəlir və artır inkişaf edir. Sazı-sözü sənədəftər edib, yaşadıb yayırlar. Deyərdim ki, Qərbi Azərbaycanı dünyaya tanımaq üçün təkəcə Aşığı Ələsgər yetər. O böyük ustad bütün dünyaya “Adım Ələsgərdir, Göyçə mahalım” deməklə bildirirdi ki, bu yer onun doğulub boya-başa çatdığı qədim Oğuz yurdu. Bu yerlər mənim ata-baba yurd yerlərimdir. Hələ öz zamanında deyilmiş bu doğru söz özünə inam, özünü təsdiq və hər şeydən öncə torpaqlarını özgələrdən qorumaq mesajı idi. Burada yer-yurd, torpaq, dövlət, Azərbaycan xalqının milli kimliyi, milli düşüncəsi, milli ideya məsələsi və s. əsas yer tutur. Folklorşünas alim Seyfəddin Rzasoy araşdırmalarının birində qeyd edir ki, “Aşığı” demək – “millət”, “xalq”, “dövlət” və “milli tarix” deməkdir. Milli kimlik tariximizin banisi Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan dövləti və kimliyini aşığın sazı və sözü ilə qurmuşdur. O, milli dövlətçilik ideologiyasının xalqın ruhunu passionarlaşıdırən bütün dəyərlərini insanlara aşığıların və el şairlərinin sazı, sözü, nəfəsi ilə çatdırıb onları vahid milli dövlətdə birləşdirə bilmişdir (Rzasoy).

Çox maraqlıdır, Şah İsmayıl Xətai zamanında belə çox yaxşı anlamışdır ki, milli dəyərə önəm verməklə bütün ideyalarını gerçəkləşdirmək mümkündür. Ümumiyyətlə, dağlar el sənətkarlarının, dastan qəhrəmanlarının güvənib sığındıqları məkan olmuşdur. Zaqatala aşığı mühitindən

topladığımız “Aşıq Hüseynin dastanı” buna nümunə ola bilər.

Bu baxımdan yanaşdıqda Aşıq Ələsgər poeziyasından danışarkən deyə bilərik ki, ustad aşığın yaradıcılığı təpədən-dırnağa öyüd-nəsihətdir, millidir, xəlqidir və xalqın ruhunu oxşayır. Ona görə xəlqidir ki, öz yetirmələrini doğru əmələ, ədəbli, ağıllı, kamallı olmağa dəvət edir. Bunun özündə belə millilik, xəlqillik var. Bu xü- susiyyət xalqımızın milli dəyərlər sırasındadır:

Aşıq olub diyar-diyar gəzənin
Əvvəl başda pür kamalı gərəkdir.
Oturub durmaqda ədəbin bilə
Mərifət elmində dolu gərəkdir (Aşıq Ələsgər, 2004, s. 161).

Ustad aşığın yaradıcılığında Azərbaycançılıq, vətən, torpağına bağlılıq, insan sevgisi və təbiətə vurğunluq başlıca yer tutur.

Məhz bu səbəbdəndir çox illər keçsə belə ustad sənətkarın şəxsiyyəti, yaradıcılığı yüksək dəyərləndirilmişdir. Hələ zamanında Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və bilavasitə təşkilatçılığı ilə 1972-ci ildə UNESCO-da Aşıq Ələsgərin 150 illik yubileyi keçmiş SSRİ məkanında təntənəli şəkildə qeyd olunmuşdur.

Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən sənətə və sənətkara verilən qiymət bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev tərəfindən ləyaqətlə davam etdirilir.

“Ali Baş Komandanımızın 24 dekabr 2022-ci ildə Qərbi Azərbaycan İcması qarşısındakı çıxışı yaxşı yadımdadır. O demişdir ki, “Biz öz ata-baba yurdumuz, əc- dadlarımızın qədim diyarı olan Qərbi Azərbaycana bir gün mütləq qayıdacağıq. Bu, bizim haqqımızdır. Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir” (<https://president.az/az/articles/view/58330>).

Arzulayırıq ki, bizi Kəlbəcərə, Laçına, Şuşaya aparan Zəfər yolu bir gün də Qərbi Azərbaycana, Göyçə mahalına, İrəvana aparacaq. O gün uzaqda deyil. Bir bayatıda deyildiyi kimi:

Əzizim Göyçə mənə,
Şəh düşdü göy çəmənə. Ələsgəri səslədim,
Hay verdi Göyçə mənə (4).
İnşallah, o səsi bir gün Göyçədən eşidəcəyik.

Məhərrəm Qasımlı qeyd edir ki, “Saz-söz dünyasında elə nadir və nəhəng simalar vardır ki, onları mənsub olduqları sənət sahəsinin simvolu hesab etmək ana südü kimi halal görünür. Bu sıradan Azərbaycan aşıqlığının bütün dövrlər üçün sənət pasportu olmaq haqqının əsas daşıyıcılarından biri Dədə Ələsgərdir” (<http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2016/fevral/475942.htm>).

Aşıq Ələsgər yaradıcılığında təbiət ünsürlərinə gəlincə demək olar ki, o, təbiət vurğunu olmuş, hər dağa, dərəyə bir şeir həsr etmişdir. Bu, onun vətən torpağına bağlılığından, sevgisindən irəli gəlmişdir. Təbiət ünsürü olan dağ bütün el sənətkarlarının poeziyasında ayrıca bir xətt kimi keçir. Bəzən haqq aşıqları dərini, sözünü dağlarla bölüşür, dara düşündə dağdan əcdad ruhlarının cəm olduğu məkan olaraq kömək diləyirlər. Buna bir çox dastanlarımızda, məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da, “Əsli və Kəram”, “Aşıq Mədət və Bəhrinazın dastanı” və s. təsadüf etmək mümkündür. Bu, təbii ki, elin adətindən irəli gəlmiş, dağa müqəddəs məkan kimi baxılmışdır. Çox zaman dağ başında tənha ağac olan məkanlar pirlərə çevrilmiş, bəzən də dağ ətəyində çeşmələr yaradılışın işarəsi kimi dəyərləndirilmişdir. Təbiət ünsürü baxımından yanaşdıqda dağ, mağara, su yaradılışı simvolizə edir. Dağ türk inanc sistemində ilkin başlanğıc olaraq təsdiq edilmişdir. “Oğuz kağan” dastanında dağın ilkin başlanğıc kimi bilinməsi Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dəniz kimi kosmoqonik yaradılış elementləri ilə birlikdə çıxış etməsində öz əksini tapır. Bu dastana diqqət etsək görürük ki, Oğuzun evləndiyi üç qızdan biri göydən gələn şüanın, biri isə nəhəng ağacın içindən çıxır. “Basatdan atasının adının sorar olsan Qaba ağac deməsi” faktlarına təsadüf edirik ki, bunlar ağac və dağ kultunun

müqəddəs bilinməsi və kultlaşdırılması amili ilə bağlıdır. Qədim türklər üzərində yaşadıkları müqəddəs torpağa yurd, vətən adı vermiş, eyni zamanda bu müqəddəs yerlərə ata-baba, əcdad ruhlarının müqəddəs məkanı kimi baxmış, səcdə etmişlər. Professor Ramazan Qafarlı qeyd edir ki, Türkün tapınıb kultlaşdırdığı ilkin təbiət varlıqlarından biri də dağdır. “Göy Tanrısına yaxınlığına görə ulu əcdadın təsəvvüründə Dağ kultlaşdırılmış, insanları Yaradana bağlayan əsas vasitə sayılmışdır. Qədim türk inancına görə, Dünya Dağı üç qatdan ibarətdir: birinci qat, başı günəşə çatan, doqquz iqlimin kəsişdiyi ənginlikdə yerləşən Altundağdır (Qafarlı, 2015, s. 326).

Bu gün onlarla bayatıda dağların rəmz, inam və güvən, imdad yeri olmasını təsdiqləyən faktlar görürük. Bayatının “A dağlar, ulu dağlar...” ilə başlanması, ulu- larımızın dərdlərini ulu dağlarla bölüşməsi də Dünya dağına inamdan yaranmışdır: Əzizim, ulu dağlar, Çəsməli, sulu dağlar... Dağın müqəddəs və pak yer olması, gü- vənini inamı əks etdirən misralara da rast gəlirik: “Dağ aşib binə gəlləm, İmana, dinə gəlləm”, yurdunu dağdan xəbər almaq mənasında – “Aşığam, əri, dağlar, Hanı yurd yeri, dağlar”, “Çıxaydım dağ başına, Baxardım vətən sarı”. “Dağların qarı dərman, Yarama sarı dərman”, “Dağlar dağımdı mənim, Yaman çağımdı mənim”, “Halal in- sanlara dağlar yol açar”, “Dağlardı Mədətin arxa, dayağı” deməklə dərdli aşıqların dağdan imdad diləmələri, eləcə də dağa ucalıq, əzəmət mənasında baxılması, “Mən aşıq, qoşa dağlar, Verib baş-başa dağlar” ənənəsi bu gün də yaşamaqdadır. Vaxtı ilə hörmət əlaməti olaraq nənələrimizin, qız-gəlinlərimizin dağları görərkən yaşmaqlan- ması ənənəsi son dövrlərə kimi qorunub saxlanmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da buna təsadüf edirik.

V.N.Toporov yazır ki, dağın mifoloji funksiyaları fərqlidir. Dağ dünya ağacının transformasiyasının ən geniş yayılmış variantı kimi çıxış edir. Dağ daha çox dünya obrazı, kosmik quruluşun bütün əsas element və ölçülərinin inikas olduğu kainat modeli kimi qavranılır (Топоров, 1980. s. 311). Aşıqlarımızın yaradıcılığında təbiətdəki Dağın, Göyün, Günəşin, Ağacın və s. insanlaşmış obrazlarının olması təbii olaraq folklorumuzdakı əcdad düşüncəsinin yaşarılığından gəlir.

Aşıq Ələsgər yaradıcılığında təbiət gözəlliklərinin təsviri və tərənnümü mühüm yer tutur. Xüsusən, dağ, su-çəsmə, ağac ünsürünə daha çox təsadüf edirik. Ustad sə- nətkarın poeziyasında təbiət ünsürü həm də ona görə önəmli yer tutmuşdur ki, onun doğulub boya-başa çatdığı müqəddəs məkan – Göyçə mahalının Ağkilsə kəndi təpədən-dırnağa yaşıllıq və gözəllik içində olmuşdur. Onun ilk məskəni –yaylaqları, bulaq və çəsmələri yüksək bədiiylə canlandırılır. Dağı insanla vəhdətdə poetikləş- dirən Dədə Ələsgər ona canlı bir varlıq kimi müraciət edir. Bunun əsas səbəbi ustad sənətkarın dağların qoynunda göz açması, o müqəddəs yurd yerlərinə bağlı olması idisə, digər məqam dağların əcdad amili, ata-baba ruhlarının dolaşdığı məkan, tə- mizlik, ucalıq, əzəmət rəmzi kimi baxması ilə izah olunmalıdır.

Yurdu rəmzləndirən dağ türk mifoloji düşüncəsində həm də torpaq hamisi, yurdun qoruyucusudur. Qədim türklərin təsəvvürlərində sakral dəyər qazanmış dağ VI əsrə aid Çin qaynaqlarında “yer tanrısı” (ruhu) adlandırılır (Bəydilli, 2003. s. 87). Bu fakta istinad edən M.Seyidovun fikrincə, “müqəddəs başlanğıc sayılan dağ, eləcə də torpaq və xüsusilə onlarla bağlı Günəş bütün varlığın, həyatın, tanrıların, insanların, nemətlərin yaradıcısı, anası-atası kimi qəbul olunur” (Seyidov, 1989. s. 308).

Folklorşünas Məhəmməd Məmmədov qeyd edir ki, “Dağın ilkin stixiya kimi kultlaşması onun əski inamlarla, həm də səmavi inanc sistemləri ilə bağlılığını əks etdirir” (https://www.anl.az/down/meqale/ashiq_elesger/2021/29).

İnsanın, cəmiyyətin və sosial normaların kosmogenezini izah edən etnogenetik miflərin əsas məzmununa görə, ilkin əcdadların göy mənşəli olmaları həm də dağla bağlılıqlarından irəli gəlir (https://www.anl.az/down/meqale/ashiq_elesger/2021/29).

Dədə Ələsgər poeziyasında dağların hər fəslini rəngarəng boyalarla təsvir olun- duğunu görmək mümkündür.

Ustad sənətkar payız gələndə dağların çiskin və dumana bürünərək qeyzə gəlməsi, şaqqıldayıb dolu tökməsi, qış fəslində isə dağların başdan- başa “ağ xalat geyinməsi”ni də ustalıqla tərənnüm edir:

Yayın əvvəlində dönürsən xana,
Son ayda bənzərsən yetkin bostana.
Payızın zəhməri qoyur virana,
Dağıdır üstündən cəlalı, dağlar! (Aşıq Ələsgər, 1963, s. 85)

Ustad sənətkarın bu qoşmasında dağlar yalnız öz füsunkar gözəlliyi ilə deyil, həm də əzəmətli, vüqarlı, ədalətli olmasına görə də özünə bir yaradıcı ad qoyur. Bu ad əyilməzlik, ucalıq və qürur adıdır. Belə ki, yazda yoxsul da, varlı da, şah da onun qoynuna qalxsalar da, dağlar onları bir-birindən fərqləndirmir, hamısına eyni gözlə baxmaqla ədalət prinsipini qoruyur.

Qoşmada dağlar kişilik, əyilməzlik simvolu kimi nə sərdar, nə də şah qarşısında baş əyir, qürurunu sındırır:

Bahar fəsli, yaz ayları gələndə,
Yoxsulu, ərbaı, şahı, gədanı Tutmaz bir-birindən aralı dağlar.
Sərdara söz deməz, şahı baş əyməz,
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar (Aşıq Ələsgər, 1963, s. 85-86).

Aşıq Ələsgər həqiqətdə mərdlik, mərdanəlik məktəbi keçmiş, bu mərdlik el sənətkarına Göyçənin suyu, təmiz ab-havası, uca dağlarının yenilməzliyi, əzaməti ilə ağsaqqallarının öyüd-nəsihətləri, mərd oğullarının dəyanəti, dədə yadigarı sazı ilə, sözü ilə keçmişdir. Eyni zamanda dağlar aşıq ədəbiyyatında mərdlik, vətənpərvərlik, ucalıq, möhkəmlik rəmzi kimi verilmişdir.

Ustad sənətkarın ruhunu dindirən başlıca amil təbiətdir. Onun poeziyasında Azərbaycanın əsrarəngiz təbiəti, dağları, bol sulu çeşmələrinin gözəlliyi boy verir.

Xəstə üçün təpəsində qar olur,
Hər cür çiçək açır lələzar olur.
Çeşməsindən abi-həyat car olur,
Dağıdır möhnəti-mələli dağlar” (Aşıq Ələsgər, 1963 s. 85-86)!

Xalq arasında yataq xəstəsi olan birinin dağ başındakı xarımış qarın dərman olması inamı vardır. Buranın qarı başqa yerlərin qarına bənzəməz, ucalardadır, ayaq dəyməz, ün yetməz yerdədir. Bu səbəbdən də xəstə üçün dərmandır. Dağın bulağı adi bulaq deyil, dirilik suyudur. “Dirilik suyu – içənləri ölməzliyə qovuşdurduğuna inanılan əfsanəvi sudur. Dirilik suyu və ümumiyyətlə, əbədi, sonsuz həyat axtarışı ilə bağlı nə qədər çox süjet olsa da, bu süjetlər əski dünya mədəniyyətlərində Bilqamı, Oğuz xan, İsgəndər Zülqərneyn və b. kimi yalnız bir neçə şəxsin adı ilə əlaqələndirilib” (Bəydilli, 2003 s. 105).

Digər qoşmasında bir çox tarixi prosesləri xatırlayır:

Gözəllər çeşməndən götürmür abı,
Dad verə dəhanda Kövsər şərabı.
Xaçpərəstlə düşdü Bund inqilabı,
Onunçün bağlandı yolların, dağlar (Aşıq Ələsgər, 1963 s. 85-86).

Burada ustad sənətkar tarix boyu ermənilərin xalqımıza olan fitnəkar niy- yətlərini hədəf alır. Əslində, Qərbi Azərbaycanda ustadın ana yurdu olan Göyçədə milli zəmində baş vermiş erməni vəhşətinə işarə edir. Ustad sənətkar ermənilərin xislətinə yaxşı bələd olmuş, onların törətdikləri gizlin və çirkin əməlləri dağlara nəql edirmiş kimi onları obraz kimi canlandırmışdır. Ustad sənətkar yaxşı bilirdi ki, əcdad məkanı olan dağlara söylədikləri boşa getməz. Çünkü dağın da bir ahı var ki, bu ah gec-tezi düşməyə qənim olar. Təbiət ünsürləri ilə canlı obraz kimi dəyişmək ənə- nəsini ustad sənətkarın “Kötük”lə dəyişməsində də görürük. Bu cəhət özündən sonra yaşayıb-yaradan Azərbaycan

aşıqlarının yaradıcılığında da bir iz qoymuşdur. Belə ki Aşıq Ələsgərdən fərqli olaraq Zaqatala aşıq mühitinin ustad sənətkarı Aşıq Mədət “tale”, “bəxt” kimi simvolik obrazlarla canlı obraz kimi deyir. Bu artıq həmin mü- hitdə bir ənənəyə çevrilmişdir.

Dağ folklor düşüncəsində yenilməzlik, güc-qüvvət rəmzidir, çeşmə, su dirilik rəmzidir. R.Qafarlı göstərir ki, türkün tapındığı ilkin təbiət varlıqlarından biri dağdır. Göy Tanrısına yaxınlığına görə ulu əcdadın təsəvvüründə dağ kultlaşdırılmış, insan- ları yaradana bağlayan əsas vasitə sayılmışdır. Çünki dağ ucalıqdır, qoruyucudur, ha- midir. Dağ uğurdur, yurdun dayağıdır. Dağ ən böyük hədiyyələrdən biridir. Oğuz qəhrəmanının cəsurluğu, igidliyi dağ kultunda canlandırılır (Qafarlı, 2013. s. 3-7).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Dədə Qorqud tərəfindən dağlara, ağaca alqışlar deyilir:

Yarlu qara tağların yıqılmasun!

Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün (Hacıyev, 2019. s. 102).

Çünki oğuz elinin bilicisi, müdrik el ağsaqqalı gözəl anlayır ki, dağlar, ağaclar, çaylar, sular həyat mənbəyidir, gələcək nəslin xoşbəxt yaşayışı, rifahı vətən torpağını gözəlləşdirən bu yerlərin mövcudluğundan, onların yadelli işğalçılardan qorunmasından asılıdır. Diqqət etsək görürük ki, Oğuz türklərinin savaşları da, iqamətgahları da dağ başı yaxud dağ ətəyi yerlər olmuşdur. Oğuz Xaqanın, Qazan xanın özünün belə həyatında dağ amili xüsusi önəm kəsb etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, burada Dağ – vüqar, ləyaqət (ərdəmlik) rəmzi- dir. Yazın gəlişi və təbiətin yenidən doğuluşuyla, oyanışı ilə dağların əzəməti, böyüklüyü, ucalığı yenidən boy verir. Dağlar həmişə əzəmətlidir, yenilməzdir. Dağlar əcdad ruhunun daşıyıcısıdır. Elə buna görə də Aşıq Ələsgərin dediyi kimi nə varlığını, nə yoxsulu, nə şahı bir-birindən ayırmır. Bunu biz bütün el sənətkarlarının yaradıcılı- ğında görə bilərik. Oğuznamələrə diqqət etsək görürük ki, dağlar Oğuz igidlərinin məskən seçdiyi müqəddəs yerlərdəndir.

B.Ögöl yazır ki, oğuz türkləri daş-dağ ruhundan güc almalarına dərin inam bəsləmələrinə görə dağları bir torpaq, daş yığını kimi deyil, hisslər və duyğularla yoğrulmuş, insanlaşmış varlıq kimi düşünmüşlər (Ögel, 1989 s. 424).

Hətta xalqımızın dağa, ağaca inamı nəticəsidir, övladlarına Altay, Dağbəy, Dağbəyi, Dağxan, Qafqaz, Qoşqar, Himalay, Elbrus və s. adlarını qoymuşlar. Hələ keçən əsrin əvvəllərində (1905-ci ildə) Qafqazda, o cümlədən Azərbay- canda erməni fitnəkarlarının azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti həyata keçir- məsi, qırğınlar törətməsi, günahsız insanları qırması, yurd-yuvalarını viran qoyması ustad sənətkarın narahatlığına və zamanədən acı-acı şikayətlənməsinə səbəb olur. Dədə Ələsgər oğuzların əsas tapınaq, istək diləmə, etiraz və qarğış yeri, xilaskarı olan dağlara canlı varlıq kimi baxır, dağı danışdırmağa, hadisələrin səbəbini öyrənməyə çalışır. Dağları insanla bir vəhdətdə götürən ustad sənətkarın kədəri ictimai mahiyyət daşıyır.

Qoyub getdiyi dağları yetim kimi boynu bükük, pərişan görəndə Dədə Ələsgər keçirdiyi xoş günləri xatırlayır:

Hanı mən gördüyüm qurğu busatlar?!

Dərdməndlər görsə, tez bağı çatlar;

Mələşmir sürülər, kişnəmir atlar,

Niyə pərişandı halların, dağlar?

Hanı bu yaylaqda yaylayan ellər?!

Görəndə gözümdən car oldu sellər...

Seyr etmir köysündə türfə gözəllər.

Sançılmır buxağa güllərin, dağlar! (Aşıq Ələsgər, 1963. s. 87)

Aşıqlar müqəddəs bildikləri dağlara müraciət edilərkən həmişə dağı uca tutmuş, kədər nisgillərini onlarla bölüşmüşlər. Sanki bununla yüngüllük tapacaqlarına inanmışlar. Ağdabanlı Qurbanın bir şeirində bu çox aşkar görünür:

Əzəl xilqətimiz torpaqdan, sudan,
Sən bizə atasan, anasan, dağlar.
Pərvəriş verirsən mədhi-zəmində,
Gah da məhv edirsən, fənasan, dağlar (https://az.wikisource.org/wiki/Da%C4%9Flar_).

Oğuzlar üçün dağların ucalıq etalonuna çevrilməsi onun hami funksiyası ilə birbaşa bağlıdır. Sakral sferaya daxil olan dağların canlı insan kimi danışa bilməsi, hərəkəti, dalışqanlılığı, insan kimi uğura və bədbəxtliyə düşər olması ana kitabımız “Dədə Qorqud” eposunda mifik səciyyədə verilir. Eposda oğuzların dağı danışdır- mağa cəhd göstərməsi, yaxud həsrəti çəkilən üçün dağa çıxmaları mifik mənə qatı ilə bağlıdır. Dastanın üçüncü boyunda Beyrəyin Banuçiçəyə “Beyrək gedəli Bam-bam dəpə başına çıxdınmı, qız?!” deməsi də dağ-ayrılıq, dağ-intizar motivlərindən gəlmədir (Kitabi Dədə Qorqud, 2004. s.74). Oğuzların dağdan və onun ruhundan güc almaları Dədə Qorqudun alqış kimi dediyi “Qarlı qara tağların yıqılmasun!” ifadəsində öz təsdiqini tapır (Kitabi Dədə Qorqud, 2004. s. 34-109). Oğuz igidlərinin şad və dar günlərində qonşu obaları xəbərdar etmək üçün dağ başında tonqal qalamaq adətləri də olmuşdur. Bu adət bu gün də bir çox rayonlarda qorunub-saxlanmışdır. “Yurdun rəmzi işarəsi olan Dağ ruhunun dağı tərk etməsi – dağın yıxılmasıdır, dağın yıxılması isə dağ ruhunun öz dağ bədənindən qopmasıdır” (Əlizadə, 2008, s. 32-33).

Ümumiyyətlə, Aşıq Ələsgərin bütün yaradıcılığında vətən və torpaq sevgisi, vətənə layiqli övlad olmaq, onu qorumaq arzusu qırmızı bir xətt kimi keçir. Bu gün həmin torpaqlar erməni daşnaklarının tapdığı altındadır. Fikrimizcə, ölkə rəhbərliyi tərəfindən Aşıq Ələsgərin 200 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında sərəncamın verilməsi bizim həm də yaddaşlara köçən ulu Göyçəyə, Dədə Ələsgər yurduna qayıtmağımızı rəmzləndirir və bizdə həmin Oğuz torpaqlarına yenidən qayıtmaq ümidini artırır.

Aşıq Ələsgər yaradılışın əsasında duran dirilik suyuna, çeşməyə, ağaca böyük önəm vermiş, “Çərşənbə günündə çeşmə başında, gözüm bir alagöz xanıma düşdü”, - deməklə məhz müqəddəs gündə çeşmə başında aşıq olduğuna işarət edirdi.

Abi-Həyatın mövcudluğu Dağa görədir. Dağısız onun xilasçı kəraməti mümkün deyil. Mifoloji düşüncənin məntiqi bizə bunu deyir. Dağ da, çeşmə də, ağac kölgəsi də dərddə dərman ünvanıdır, dərddə dağıdıb yox edəndir, çünki ümid məkanıdır... Dağ ilkin mifoloji düşüncədə kosmoqonik yaradılış başlanğıcı olmuşdur. Röv- şən Əlizadə bildirir ki, “Dağ kultunu təmsil edən obrazların araşdırılması göstərdi ki, dağ obrazı animistik görüşlərlə birləşmiş və folklorumuzda dağ ruhunun müxtəlif obrazları yaranmışdır. Bu cəhətdən dağ ruhunu cansız predmetlərdə, digər tərəfdən təbiətin canlı varlıqlarında, o cümlədən insanda təcəssüm olunmuş statuslarda aşkar- lamaq mümkündür” (Əlizadə, 2008. s. 49). Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında təbiətin, ayrıca olaraq Dağın ağılda, düşüncədə insanlaşmış obrazının vəsfi diqqəti çəkir. Dağ insan kimi öyülür, sevilir, yurdun qo- ruyuculuq simvolu, halal, mərd, yenilməz ünvanı kimi təqdim edilir. Bütün bunlar tə- bii ki, əcdad məskəni olan dağların müqəddəs və yenilməz amil olması ilə əla- qədardır.

Diqqət etsək biz əksər dastanlarımızda belə dağla, çeşməni, ağacı bir arada görürük.

Məğrurluq eləyib ustadam deyən,
O hansı ağacdı, tağı yeddidi?
O ağacda bir quş yuva salıbdı,
Çarpaz sinəsinin dağı yeddidi? (Əlizadə, 2008)

Dağ ətəyindəki bulağın yanında ucalan ağacın kölgəsində buta verilməsi faktı çox dastanlarımızda təsadüf edilir. Regional dastanlardan olan “Aşıq Mədət və Bəh- rinazın dastanı”da Aşıq Mədət gər ağacının altında yatır qalır və yuxusunda Xızır Nəbi ona Bəhrinazı buta verir. Göründüyü kimi,

burada da Xızır qəhrəmanın yolunu itirdiyi bir məqamda yuxu motivi ilə qarşısına çıxaraq gerçək hədəfini işarət edir. “Aşıq ədəbiyyatında Qırxların, Övliyaların, Xızır Nəbinin adları tez-tez çəkilir. On- lara sonsuz sevgi, hörmət hissi duyulur, yaman gündə həmişə onlardan kömək umulur (Mənsimova, 2021. s. 493).

Maraqlı məqam odur ki, əcdad kultu nümayəndələri dağ dətəyində, ağacın kölgəsində və çeşmə kənarında dastan qəhrəmanlarına butasını verir və mətləbinə çatdırırlar. Bu baxımdan aşıq yaradıcılığında da bəzən bu müqəddəs ünsürlərin adlarının qoşa çəkilməyi boşuna olmamışdır. Bunun başlıca səbəbi vətən, müqəddəs torpaq, yurd yeri milli və mifik dəyər amilidir.

Aşıq Ələsgərin Vətən təbiətinin gözəlliklərindən bəhs edən məşhur şeirlərindən biri də “Yaylaq” qoşmasıdır. Qoşmanın ilk bəndində təbiətin gözəl bir guşəsi olan yaylağın çal-çağır dövrünü görən aşığın ruhunun təzələnməsindən, qəlbini bürüyən sevinc hissələrindən danışılır:

Könlüm qaranquş tək uçub qoynuna,
Gəzir hər yamacı, hər yanı, yaylaq!
Ruhum təzələnir, məst olur ürək,
Görəndə bu çağ, bu halı, yaylaq!

Gözəllər seyrangahısan,
Görüm səni var ol, yaylaq!
Açılsın gülün, nərgizin,
Təzə mürgüzar ol, yaylaq! (Aşıq Ələsgər, 2004 s. 161).

Və yaxud:

Axşam-sabah, çeşmə, sənin başına
Bilirsənmi, necə canlar dolanır?!
Büllur buxaq, lalə yanaq, ay qabaq,
Şahmar zülfü pərişanlar dolanır (Aşıq Ələsgər, 2004 s. 161).

Bu qoşmada ustad aşıq bulağa bir canlı obraz kimi xitab edərək sanki onunla söhbət edir. Burada da təbiət və insan gözəlliyi vəhdətdə götürülür ki, bu da Ələsgər şeirinin qüdrətini daha da artırır. Aşıq Ələsgər tədqiqatçıları onu bütöv bir xalqın akademiyası adlandırmaqda haqlıdrlar.

Vətən təbiətinin gözəllikləri mövzusunda olan bu şeirdə Qarabağı alqışlayan, onun Xaçın və Qarqar kimi çaylarının adını çəkən aşıq Göyçə və Muğanın da təbii mənzərələrindən söz açır:

Var olsun Qarabağ, əcəb səfadi,
Başa Xaçın axar, ayağa Qarqar.
Göyçə qar əlindən zara gəlibdi,
Muğan həsrət çəkər: a yağa qar, qar... (Aşıq Ələsgər, 2004. s. 89).

Nəticə

Məlum oldu ki, Aşıq Ələsgər poeziyasında din, ürfan, məhəbbətin olduğu qədər təbiətin, dağın, çeşmənin də yeri var. Aşıq Ələsgər dağa, suya, torpağa paklıq, müqəddəslik ata-baba, yurd yeri, əcdad məskəni bilərək dəyər vermiş, onu hər zaman üstün tutmuşdur. Ustad sənətkarın yaradıcılığında diqqət çəkən amillərdən başlıcası təbiət ünsürləri və dağla dərd bölüşmək, bununla yüngülləşmək, dərdlərinə təsəlli tapmaq, dağla canlı obraz kimi deyişməkdir. Bunu özündən sonra yaşayıb-yaradan sənətkarların yaradıcılığında da bir xətt kimi keçir. Millət vəkili Q.Paşayevanın çıxışlarında kəlame çevrilmiş, yerində deyilmiş bir sözü var idi. Aşığı sevməyən ya bizdən deyil, bizdəndirsə də belə min təəssüflər olsun ona. Özü də o sənətkar Aşıq Ələsgər kimi haqq aşığı ola.

İnanıram ki, Ali Baş Komandanımızın dediği kimi, biz bir gün mütləq o Dədə Ələsgərin diyarına, müqəddəs yurd yerlərimizə qayıdacağıq. Bu gün Qarabağa qayıdışımız gün gələcək Göyçəyə, Vediyə, Ağbabaya, Şişqayaya da olacaq, o torpaqlarda tavar sazlar dinəcək, yeni-yeni zəfər dastanları söylənəcək. O yurd yerlərində – ata-baba ruhlarının dolaşdığı Göyçə, Şişqaya dağlarında sazlı-sözlü gecələr keçirəcəyik. Bax o zaman İrəvanımız, Göyçəmiz, Basarkeçərimiz, Zəngəzurumuz – Bütöv Azərbaycanımız sevinci içində olacaq. İnşallah, o gün uzaqda deyil.

Ədəbiyyat

1. Rzasoy, S. (n.d.). Qərbi Azərbaycanda aşiq yaradıcılığı: Milli yaddaş və tarix. <https://manera.az/index.php?newsid=16576>
2. Aşiq Ələsgər. (2004). *Əsərləri*. Şərq-Qərb.
3. President of the Republic of Azerbaijan. (n.d.). <https://president.az/az/articles/view/58330>
4. Mənbəyi göstərilməyən nümunələr şəxsi arxivimizdədir. (n.d.).
5. *Mədəniyyət* jurnalı məqaləsi. (2016). <http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2016/fevral/475942.htm>
6. Qafarlı, R. (2015). *Mifologiya* (6 cildə, Cild 1: Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika). Elm və Təhsil.
7. Toporov, V. N. (1980). Gora. In *Mify narodov mira* (Vol. 1, p. 311). Sovetskaya entsiklopediya.
8. Bəydili, C. (2003). *Türk mifoloji sözlüyü*. Elm.
9. Seyidov, M. (1989). *Azərbaycan xalqının soy-kökünü düşünərkən*. Yazıçı.
10. *Aşiq Ələsgər haqqında məqalə*. (2021).
11. Aşiq Ələsgər. (1963). *Aşiq Ələsgər* (Ə. Axundov & M. H. Təhmasib, tərtibçilər). Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı.
12. Qafarlı, R. (2013). Ön söz. In Ə. Tanrıverdi, *“Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu*. Elm və Təhsil.
13. Hacıyev (Şirvanelli), A. X. (2019). *“Dədə Qorqud kitabı”nın şərhli oxunuşu (II kitab: 1 və 2-ci boylar üzrə)*. Elm və Təhsil.
14. Ögel, B. (1989). *Türk mitolojisi: Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar* (Cild 1). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
15. Dağlar (qoşma, Ağdabənli Qurban). (n.d.). [https://az.wikisource.org/wiki/Da%C4%9Flar_\(qo%C5%9Fma,_A%C4%9Fdab%C9%99nli_Qurban\)](https://az.wikisource.org/wiki/Da%C4%9Flar_(qo%C5%9Fma,_A%C4%9Fdab%C9%99nli_Qurban))
16. *Kitabi-Dədə Qorqud: Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər*. (2004). Öndər Nəşriyyat.
17. Əlizadə, R. (2008). *Azərbaycan folklorunda təbiət kultları*. Nurlan.
18. Qıfılbənd. (n.d.). <https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C4%B1f%C4%B1b%C9%99nd>
19. Mənsimova, Z. (2021). Azərbaycan aşiq sənətində əcdad və şəcərə münasibətləri (şimal bölgəsi aşıqlarının yaradıcılığı əsasında). In *Aşiq Ələsgər: sazın sehri və sözün şöhrəti. Beynəlxalq elmi konfransın materialları*. Elm və Təhsil.

Daxil oldu: 20.10.2025

Qəbul edildi: 05.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/31-35>

Zemfira Abbasova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-2673-8634>
zema.abbasova.aliyeva@mail.ru

Ərəb, Fars və Türk dillərində simvolların integrasiyası və lingvokulturoloji xüsusiyyətləri

Xülasə

Tədqiqat işində ərəb dilində formalaşmış leksik, mədəni və rəmzi elementlərin (simvolların) digər dillərə necə integrasiya olunduğunu nəzəri-metodoloji və tarixi prizmalardan təhlil edir. Məqsəd – simvol anlayışının semiotik və lingvistik çərçivəsini tətbiq edərək müxtəlif integrasiya mexanizmlərini (leksik alınma, kalka, fonetik/ortoqrafik adaptasiya, mədəni transfer və s.) sistemləşdirməkdir. Həm tarixi (məs. Osmanlı dövrü), həm də müasir kontakt nümunələrinə qısa istinadlar verilir. Rəqəmlənə bilən leksik transferdən fərqli olaraq, simvolların integrasiyası çoxşaxəli semiotik proses olduğundan dil-mədəniyyət əlaqələrinin dərinliyini göstərir. Bu məqalədə ərəb, fars və türk dillərində simvolların integrasiyası, dillərarası keçid modelləri, semantik transformasiya və lingvokulturoloji şifrələnmə mexanizmləri geniş şəkildə təhlil edilir. Tədqiqat göstərir ki, ərəb mədəniyyətinin dini, fəlsəfi və poetik simvolları əvvəlcə fars mədəni məkanında dərinləşmiş, daha sonra türk dilinə, xüsusilə də Osmanlı ədəbi və idarəçilik sisteminə keçərək növbəti mərhələdə yeni funksional-semiotik məzmun qazanmışdır. Məqalədə üç dil arasında simvolik vahidlərin metaforik strukturu, konseptual çərçivəsi, rəmzi kodlaşdırma səviyyələri və mədəni identitetin formalaşmasındakı rolu araşdırılır. Ərəb, fars və türk dillərinin ədəbi-mədəni sistemlərində “səbr” və digər simvolların formalaşması, semantik inkişafı və lingvokulturoloji təzahürləri müqayisəli şəkildə araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi “səbr” və digər anlayışların üç mədəniyyətin ortaq mənəvi dəyərlərinin necə daşıyıcısına çevrildiyini müəyyən etmək, simvolun həm dini-mistik düşüncə, həm də poetik-estetik ənənələrdəki rolunu müəyyən etməkdir. “Səbr” simvolu ərəb sufizminin klassik mənbələrində – xüsusilə əşəri və təsəvvüfi düşüncədə – ruhun möhkəmliyinin, nəfsin cıllanmasının və ilahi imtahanlara sədaqətlə tab gətirməyin əsas göstəricisi kimi təqdim edilir. Qəzali və Qüşeyri kimi düşünülənlərin əsərlərində səbr, həm mənəvi təkamülün başlanğıcı, həm də kamil insan mərtəbəsinə çatmağın şərti kimi təsvir edilir.

Açar sözlər: ərəb dili, fars dili, türk dili, simvol, lingvokulturologiya, semantika, dil kontaktı, semiotika

Zemfira Abbasova

Azerbaijan State Pedagogical University Doctor of
Philosophy in Philology
<https://orcid.org/0000-0001-2673-8634>
zema.abbasova.aliyeva@mail.ru

Integration of symbols and linguistcultural features in Arabic, Persian and Turkish languages

Abstract

The research analyzes how lexical, cultural and symbolic elements (symbols) formed in the Arabic language are integrated into other languages from theoretical-methodological and historical prisms. The goal is to systematize various integration mechanisms (lexical borrowing, calque, phonetic/orthographic adaptation, cultural transfer, etc.) by applying the semiotic and linguistic

framework of the concept of symbol. Brief references are given to both historical (e.g. Ottoman period) and modern contact examples. Unlike digitizable lexical transfer, symbol integration is a multifaceted semiotic process, thus showing the depth of languagecultural relations). This article extensively analyzes the integration of symbols, interlingual transition models, semantic transformation and linguocultural encoding mechanisms in Arabic, Persian and Turkish languages. The study shows that the religious, philosophical and poetic symbols of Arabic culture first deepened in the Persian cultural space, then passed into the Turkish language, especially the Ottoman literary and administrative system, and in the next stage acquired a new functional-semiotic content. The article examines the metaphorical structure, conceptual framework, symbolic coding levels and role of symbolic units in the formation of cultural identity among the three languages. Comparatively examines the formation, semantic development and linguocultural manifestations of “sabr-patience” and other symbols in the literary and cultural systems of Arabic, Persian and Turkish languages. The aim of the study is to determine how “sabr-patience” and other concepts became carriers of the common spiritual values of the three cultures, to determine the role of the symbol in both religious-mystical thought and poetic-aesthetic traditions. The symbol “sabr-patience” is presented in the classical sources of Arabic Sufism – especially in Ash’ari and Sufi thought – as the main indicator of the strength of the spirit, the refinement of the soul and the ability to faithfully withstand divine tests. In the works of thinkers such as Ghazali and Qusayri, patience is described as both the beginning of spiritual evolution and a condition for reaching the level of a perfect human being.

Keywords: *Arabic language, Persian language, Turkish language, symbol, linguoculturology, semantics, language contact, semiotics*

Giriş

Simvol anlayışı insanın mədəni şüurunda və dil sistemində xüsusi yer tutan kompleks kateqoriyadır. Simvollar yalnız obyektləri və anlayışları göstərmək üçün deyil, həm də müəyyən tarixi, dini, fəlsəfi, poetik, sosial və kulturoloji təcrübəni kodlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Bu baxımdan simvollar mədəniyyətin dil vasitəsilə obyektivləşən və ötürülən ən sabit elementlərindən biridir. Ərəb, fars və türk dilləri uzun müddət ərzində vahid mədəni-sivilizasiya çevrəsində mövcud olduqları üçün bu dillər arasında simvol sistemlərinin integrasiyası zəngin və çoxşaxəlidir. İslamın yayılması ilə ərəb dilinin dini, ideoloji və sakral funksiyası artaraq, ərəb mənşəli simvollar həm İranda, həm də Türk dünyasında dərin kulturoloji mənə qazanmışdır. Ərəb dilində formalaşmış simvolik konseptlər fars dilində mistik-estetik çalarlarla zənginləşmiş, türk dilində isə daha çox praktik-sosial və dini-etik dimensiyada yeni funksiyalar əldə etmişdir (Thomason & Kaufman, 1988, s.98). Tədqiqatın məqsədi ərəb simvollarının fars və türk dillərinə integrasiyasının linqvokulturoloji aspektlərini müəyyənləşdirmək, integrasiya mexanizmlərini təhlil etmək və simvol sistemlərinin hər üç dildə aldığı fərqli semantik və kulturoloji çalarlarını araşdırmaqdır. Ərəb, fars və türk dilləri tarix boyunca ortaq dini-mədəni məkanın formalaşmasında paralel, qarşılıqlı və çoxqatlı şəkildə iştirak etmişdir. Bu dillər arasında leksik və morfoloji alınmalar çox araşdırılsa da, simvolik sistemlərin integrasiyası komparativ dilçilik və linqvo-kulturologiyanın son dövrlərdə nəzərə aldığı əsas istiqamətlərdən biridir (Weinreich, 1953, s. 41). Simvol təkcə dil vahidi deyil – o, kollektiv şüurun kodlaşmış formasıdır. Buna görə ərəb simvollarının fars və türk dillərinə keçidi həm dilin struktur səviyyələrini, həm də mədəniyyətin dərin qatlarını dəyişdirmişdir. Bu məqalədə simvol dil, mədəniyyət və düşüncə triadasının birləşdirici komponenti kimi araşdırılır.

Peirceyə görə simvol “konvensiyanın yaratdığı mənə işarəsi” (Peirce, 1958, s. 102), semiotikanın elmi paradigması hesab olunur. Bu baxımdan ərəb-fars-türk dillərində simvol integrasiyası kulturoloji konvensiyaların miqrasiya prosesidir. Barthes isə simvolu “mədəniyyətin ikinci dərəcəli mənə sistemi” (Barthes, 1964, s. 89) adlandırır.

“Ərəb dilinin İslam mədəniyyəti ilə uzun tarixi əlaqəsi, ərəb dilinə məxsus rəmzi ehtiyatın başqa dillərə ötürülməsinə zəmin yaratmışdır. Bu prosesləri şərh etmək üçün həm semiotik nəzəriyyələr, həm də kontakt-lingvistika alətləri tələb olunur (Saussure, 1916; Peirce, 1931–1958).

Roland Barthes və Umberto Eco kimi tədqiqatçılar semiotikanın mədəni-tarixi rolunu göstərmiş, simvolların yalnız dil səthində deyil, mədəni praktikaların bütövlüyündə anlaşıldığını vurğulamışlar (Barthes, 1964; Eco, 1976).

Bu yanaşma dildəki simvolun arxasındakı mədəni kod və tarixi-mifoloji mexanizmləri öyrənir. Thomason & Kaufman dillər arasında “zəncirvari borclanma modeli”nin xüsusilə Şərq dilləri üçün səciyyəvi olduğunu göstərir: Ərəb → Fars → Türk mədəniyyətində simvolların əsası Qurani-Kərim və hədislərdə işlənən rəmzlərdir:

Nur (نور) – ilahi hikmət, maarif, zahiri və batini aydınlıq

النور في التصوف يُعدّ رمزاً للهداية الداخلية وكشف الحقيقة (Nur sufilikdə daxili hidayət və həqiqətin açılmasının simvolu sayılır) (Ibn ‘Arabi, 1999, s. 112).

Qəlb simvolu (قلب) – mənəvi bilik mərkəzi. Ərəbcə: القلب عند المتصوفة مرآة تعكس صفاء الروح (Ruh saflığını əks etdirən aynadır) (Al-Qushayri, 2000, s. 41).

“Yol / Səfər” simvolu ərəbcə: يمثل الطريق في الأدب الصوفي رحلة السائر إلى الحق (Sufi ədəbiyyatında yol həqiqətə gedən mənəvi səfəri ifadə edir) (Al-Ghazali, 1997, s. 29).

“Su” simvolu ərəbcə: يرمز الماء في الثقافة العربية إلى الطهارة وتجديد الحياة (Su ərəb mədəniyyətində təmizlik və yenilənmə rəmzidir) (Ibn Manzur, 1984, s. 215).

“Gül” simvolu ərəbcə: الورد رمزٌ للجمال العابر والحب الروحي في الشعر العربي (Gül ərəb poyeziyasında sevgi və gözəllik simvolidir) (Al-Dinavvari, 2001, s. 93).

“Məcnun” simvolu ərəbcə: مجنونٌ يمثل العاشق الذي يفنى في حبه (Məcnun eşq yolunda fani olan aşiqin simvolidir) (Ibn Qutaybah, 1983, s. 60).

Seyf (سيف) – güc, ədalət, igidlik

“Səbr” simvolu (صبر) – ruhani təkamül vasitəsi- Nümunə: يُعدّ الصبر في التراث الصوفي رمزاً لثبات القلب (Səbr sufi ənənəsində imtahan qarşısında qəlbin möhkəmliyini və ruhun gücünü bildirən bir simvoldur) (Al-Ghazali, 1997, s. 54).

Ərəb poeziyası (İmru-l-Qays, Zuheyr, Nəbiga Zübyanı) simvolik obrazlarla zəngindir:

Bu simvollar fars və türk dillərində dəyişən semantik çalarları ilə fərqlənir:

Səhra – insan taleyi, sərgərdanlıq;

Duman – könül qarışıqlığı;

Göyərçin – sevgi məktubu daşıyan xəbərçi.

Fars poeziyasında ərəb mənşəli simvollar yüksək poetik simvolizmə çevrilmişdir:

“Nur” farsca – artıq ilahi eşq, məhəbbət işığı mənasında (Hafiz, Saadi): نور، در اندیشه‌ی عارفان (Nur ariflər düşüncəsində ilahi eşqin təcəlli rəmzidir) (Suhrawardi, 2002, s. 57). Məsələn: Hafiz: “Dil be nur-e mürşid o murğ-e səfəri rast şod” — burada “nur” yalnız İslam simvolu deyil, həm də mistik maariflənmədir.

“Qəlb” – Allahın təcəlli etdiyi məkan Farsca: دل، در شعر عرفانی، جایگاه حقیقت و آینه راز است (Rumi, 1998, s. 66).

“Səbr” simvolu farsca – eşq əzabının şərti: صبر، در عرفان ایرانی، نماد پایداری عاشق و گذر از آزمونهای (Səbr İran arifliyində aşiqin dözümlü və həqiqət yolunun sınaqlarından keçməsi mənasında işlənən simvoldur) (Attar, 2004, s. 121).

“Leyl” və “Nəhar” – ilahi hikmətin gizli və aşkar mərhələləri

Bir çox ərəb rəmzləri fars ədəbi-fəlsəfi diskursunda yeni konseptual dərinlik qazanmışdır:

“Ümmət” → “milli-mənəvi birlik”;

“Hikmət” → geniş fəlsəfi məzmun;

“Qəlb aynası” → sufi metaforası.

Türk dilinə ərəb-fars simvolları üç əsas mərhələ ilə daxil olmuşdur:

1. Səlcuq dövrü – fars vasitəçiliyi ilə dini və fəlsəfi terminlər.

2. Osmanlı dövrü – birbaşa ərəb mənşəli rəmzlər + fars poetik sistemi.

3. XX əsrə qədər – ərəb-fars simvollarının türk mədəni kimliyini formalaşdırması.

Yunus Əmrə, Füzuli, Nəsimi kimi şairlərdə ərəb və fars simvolları milli koloriti ilə yenidən doğulur.

Füzulinin əsərlərində simvollar:

“Aşiq” – ərəb mənşəli, lakin türk poeziyasında məhəbbətin ən ali forması;

“Qəlb” – sevgi mərkəzi, eşqin təcəlli etdiyi yer. Türkçə: Qəlb, Türk sufizmində insanın manevi mahiyyətini daşıyan müqəddəs simvoldur (Köprülü, 2011, s. 102).

“Məcnun” – ərəb mənşəli obraz, türk dünyasında ümumi sevgi arxetipinə çevrilib. Məcnun, Türk ədəbiyyatında idealist aşiq arxetipi kimi qəbul olunur (Banarlı, 2014, s. 49).

Nəsiminin dilində ərəb mənşəli simvollar – “haqq”, “can”, “nur” və s. hürufi sistemində tamamilə yeni linqvokulturoloji məzmun yaradır.

Gül– Türk ədəbiyyatında həm məhəbbətin, həm də ilahi gözəlliyin simvolu kimi işlədilir (İnal, 2018, s. 77). Su, Türk mifologiyasında yaradılışın başlanğıcını bildirən simvolik ünsürdür (Kalafat, 2010, s. 34).

Yol – Türk edebiyatında insanın özünü kəşf prosesini ifadə edən simvol kimi işlədilir (Çetin, 2016, s. 58).

“Səbr” simvolu–Səbr, türk sufizmi ənənəsində insanın nəfsi ilə mübarizəsini və mənəvi kamilliyə yüksəlişini göstərən əsas simvollarından biri sayılır (Köprülü, 2011, s. 143).

Simvolçuluq yalnız ədəbi cərəyan və ya estetik istiqamət deyil, o mədəniyyətlərarası anlaşmanın dərin qatlarını əks etdirən semiotik sistemdir. Multikultural kontekstdə simvollar müxtəlif xalqların dünyagörüşünü, dini-mifoloji təsəvvürlərini, dəyərlərini və kollektiv yaddaşını daşıyan universal ünsiyyət kodları kimi çıxış edir. Bu baxımdan simvolçuluq multikultural dəyərlərin formalaşmasında və mədəni harmoniyanın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Simvol mahiyyət etibarilə, mədəniyyətin daşıyıcısıdır. Bir dil və ya etnos üçün müqəddəs olan simvol, başqa bir mədəniyyətdə fərqli mənə qazansa da, ümumi mənəvi bağlayıcı funksionu qoruyur. Məsələn: Günəş – türklərdə dirilik və Tanrı nuru; farslarda ziya və rəncbərliliyin simvolu; ərəblərdə ilahi nizamın təcəllisidir.

Su — bir çox mədəniyyətdə təmizlənmə və həyatın başlanğıcı hesab olunur. Bu kimi ortaq simvollar müxtəlif mədəniyyətlər arasında anlaşma körpüsü yaradır. *Universal mənaların ötürülməsi.* Simvollar müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli formalarda təzahür etsə də, onların dərin strukturları oxşardır. Bu oxşarlıq fərqli xalqlar arasında ortaq mənəvi məkan yaradır və multikultural dəyərləri möhkəmləndirir. Bir çox hallarda simvol müxtəlif xalqlarda oxşar arxetipik təməllərə əsaslanır. Bu, mədəni konfliktlərin yumşaldılmasına və tolerantlıq prinsiplərinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Dünyanın bir çox mədəniyyətində təkrarlanan simvolik arxetiplər (ana, yol, işıq, su, səfər, ağac və s.) multikultural birliyin ən güclü göstəricilərindəndir. Bu arxetiplər müxtəlif dillərdə fərqli adlansa da, mahiyyətcə eyni ideyanı daşıyır. Şərq mədəniyyətində “nur”, “qəlb”, “eşq”, “hikmət” kimi rəmzlər ərəb, fars və türk ədəbi düşüncəsində müxtəlif çalarlar qazansa da, ümumi metafizik dəyəri dəyişmir. Bu, simvolçuluğun multikultural bağlayıcı funksionunu gücləndirir. Fərqli etnik-mədəni ənənələr bir çox hallarda simvolik dillə danışır. Məsələn: Azərbaycan ədəbiyyatında pərvanə - şam simvolu; fars ədəbiyyatında eşq - məcnun arxetipi; ərəb ədəbiyyatında nur və hidayət rəmzləri kimi qəbul olunur.

Bu simvollar bir-birini zənginləşdirərək geniş multikultural estetik məkan yaradır. Simvollar bir xalqın emosional-mənəvi dünyasını digər xalqlara anlatmaq üçün vasitə yaradır. Bu multikultural cəmiyyətlərdə empatiyanın, qarşılıqlı anlayışın və hörmətin güclənməsinə səbəb olur. Simvollar müxtəlif etnik qrupların ortaq dəyərlər sistemində integrasiyasını asanlaşdırır. Xüsusilə, dini və milli bayramlarda, rituallarda və ədəbi dilin formalaşmasında simvolların birləşdirici rolu böyükdür. *Tolerantlıq mühitinin gücləndirilməsi.* Simvolik dünyagörüşü mədəni müxtəlifliyin təbii və dəyərli olduğunu göstərir, stereotiplərin aradan qalxmasına imkan yaradır. Multikultural cəmiyyətlərdə kimlik – müxtəlif mədəni qatların harmoniyası əsasında formalaşır. Simvollar bu harmoniyanın tarixi yaddaşını, emosional məzmununu, estetik dəyərini kodlayan elementlərdir. Məsələn, Azərbaycan mədəniyyətində həm Türk arxetipləri, həm Fars poetik rəmzləri, həm də Ərəb dini simvolları mövcuddur — bu, bütövlükdə multikultural kimliyin zənginliyini göstərir.

Simvolçuluğun multikultural dəyərləri üç əsas istiqamətdə özünü göstərir:

1. Mədəniyyətlərarası dialoqu gücləndirməsi – simvollar dili universal edir, xalqları birləşdirir.
2. Tolerantlıq və anlayış yaratması – simvolik sistemlər fərqli inanc və düşüncə tərzlərini ortaq mənada birləşdirir.
3. Mədəni identiteti zənginləşdirməsi – müxtəlif simvolik qatların sintezi multikultural kimliyi möhkəmləndirir.

Nəticə

Nəticə olaraq, ərəb–fars–türk simvol integrasiyası - Şərq mədəniyyətinin vahid semiotik xəritəsini yaradan əsas mexanizmdir. Tədqiqat göstərir ki, ərəb dilində yaranmış simvolik sistem fars mədəniyyətində estetik və mistik dərinlik qazanmış, türkcə isə bu simvollar milli poetik dünyagörüşünü uyğun şəkildə yenidən qurmuşdur. Üç dil arasında simvol miqrasiyası təkcə dil faktoru deyil, həm də dini, mədəni, semiotik və fəlsəfi kompleksin formalaşma prosesidir. Simvolçuluq təkcə estetik sistem deyil; o, mədəniyyətlərin harmonik birliyini təmin edən, fərqli etnomədəni qrupları bir-birinə yaxınlaşdıran, dialoq və tolerantlığın dərin əsaslarını yaradan güclü multikultural platformadır.

Ədəbiyyat

1. Al-Dinawari, A. (2001). *Al-shi'r al-'arabi*. Dar al-Kutub.
2. Al-Ghazali, A. (1997). *Ihya' 'ulum al-din*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyya.
3. Al-Qushayri, A. (2000). *Al-risala fi 'ilm al-tasawwuf*. Dar al-Kutub.
4. Attar, F. (2004). *Tadhkirat al-awliya*. Elmi Publications.
5. Banarlı, N. S. (2014). *Türk edebiyatı tarihi*. Kültür Yayınları.
6. Barthes, R. (1964). *Elements of semiology*. Éditions du Seuil.
7. Corbin, H. (1972). *En Islam iranien*. Gallimard.
8. Çetin, N. (2016). *Tasavvufi semboller*. Bilim Kitapları.
9. Füzuli. (1958). *Divan*. Azərnəşr.
10. Hafez. (1995). *Divan-e Hafez*. Amir Kabir.
11. Ibn 'Arabi. (1999). *Al-futuhāt al-makkiyya*. Dar al-Kutub.
12. Ibn 'Arabi, M. (1980). *Fusus al-hikam*. Dar al-Kutub.
13. Ibn Qutaybah. (1983). *Kitab al-shi'r wa al-shu'ara*. Dar al-Kutub.
14. Ibn Manzur. (1984). *Lisan al-'arab*. Dar al-Kutub.
15. İnal, M. (2018). *Türk divan şiirinde gül sembolü*. Edebiyat Yayınları.
16. Kalafat, Y. (2010). *Türk halk inançlarında su*. Kültür Araştırmaları.
17. Köprülü, M. F. (2011). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. Türk Tarih Kurumu.
18. Nəimi, F. (1970). *Əsərlər*. Elm.
19. Nəsimi, İ. (1981). *Divan*. Yazıçı.
20. Nizami, G. (2005). *Leyli və Məcnun*. Elmi Publications.
21. Peirce, C. S. (1958). *Collected papers*. Harvard University Press.
22. Saadi. (1960). *Gülistan*. (Publisher not specified).
23. Rumi, J. (1998). *Masnavi-ye ma'navi*. Ketab Sara.
24. Saadi, S. (1997). *Gülistan*. Amir Kabir.
25. Shams, A. (2010). *Symbolism in Persian mystical poetry*. Tehran University Press.
26. Suhrawardi, S. (2002). *Hikmat al-ishraq*. Elmi Publications.
27. Thomason, S. G., & Kaufman, T. (1988). *Language contact*. University of California Press.
28. Weinreich, U. (1953). *Languages in contact*. Linguistic Circle of New York.

Daxil oldu: 20.10.2025

Qəbul edildi: 05.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/36-44>

Огулбай Гайлыева

Заведующий кафедрой туркменского языка и литературы
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха
Доктор филологических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0003-2544-6191>
gaylieva.77@mail.ru

Туркменские национальные блюда и их лексико-семантический и лингвокультурологический анализ

Резюме

Культура, обычаи, традиции, язык и литература узбекского, туркменского, киргизского, каракалпакского, казахского и других народов, которые с древних времен являются соседями в этнокультурной зоне Приаралья, близки, и эти народы живут в дружбе и братстве, солидарности и согласии. В настоящее время дружба и братские связи между этими народами широко распространяются и развиваются. Особенно следует отметить, что в XXI веке в эпоху глобализации широко развиваются наука и техника, создаются большие возможности для близкого знакомства с культурой народов мира, детального изучения их национальных ценностей. В то же время каждый народ открыл путь к таким национальным ценностям, как национальное самосознание, глубокое изучение истории. В этой точке культура, обычаи и традиции каждой нации могут быть познаны через их национальный дастархан. Потому что каждая нация готовит свою национальную кухню, исходя из своего национального колорита. Среди тюркских народов национальные блюда туркменского народа, как и блюда других народов, выделяются своим разнообразием и уникальными особенностями. В данной статье широко и подробно изучаются лексико-семантические и лингвокультурологические особенности туркменских национальных блюд, а также их роль в национальных культурах. Туркменская национальная кухня – это не только еда, но и неотъемлемая часть истории, языка, культурных традиций и национальных обычаев нашего народа, важная часть его богатого культурного наследия. Данное научное исследование проводится с целью определения своеобразия туркменских национальных блюд через лексические значения, этимологию, семантическую структуру и лингвокультурологическое содержание названий блюд. Таким образом, статья показывает, что туркменская национальная кухня тесно связана с языком и культурой, отражая различные пласты исторических ценностей нашего народа. В рамках исследования особое внимание уделяется лексико-семантическим особенностям названий туркменских национальных блюд. Например, такие названия блюд, как "туўырама," "чельпек," "бурак из яиц," указывают не только на вид блюд, но и на способы их приготовления, глубокое отношение местного населения к блюдам и место этих блюд в национальных традициях. Также изучается употребление названий блюд в разных диалектах и этнографических условиях, а также различия в их значениях. Эти лексико-семантические особенности раскрывают богатство, разнообразие туркменского языка и глубокие смыслы культуры нашего народа. С лингвокультурологической точки зрения, приготовление туркменских национальных блюд, их названия и обычаи, связанные с блюдами, являются одним из важнейших и многогранных элементов культуры нашего народа. Праздники, связанные с едой, специальные обряды, народные песни и традиции раскрывают образ жизни, национальные верования и социальные отношения нашего общества. Таким образом, становится более очевидной связь между языком и культурой, их роль в выражении национальной идентичности нашего народа, в социальных отношениях. В статье представлены научные исследования этимологии названий туркменских национальных блюд и их лексико-семантических особенностей. Это исследование тесно связано с историческим и культурным наследием туркменского языка и повышает значение туркменской национальной кухни как национального наследия. Подобные научные разработки

показывают, что туркменские национальные блюда играют важную роль не только в питании, но и в продвижении национального культурного наследия и самобытности нашего народа. В результате, статья освещает важность лексико-семантического и лингвокультурологического изучения туркменских национальных блюд и подчеркивает необходимость продолжения научных исследований в этой области. Также глубокая связь национальных блюд с историей, языком и культурой нашего народа, их изучение, сохранение и передача будущим поколениям как исторического наследия показывает важность продолжения национального культурного наследия. Это научное исследование откроет новые направления для изучения и развития национальных блюд и внесет важный вклад в передачу богатого культурного наследия нашего народа будущим поколениям.

Ключевые слова: *обычаи, культура, туркменские национальные блюда, сдобные лепешки, челтек, загара, катлама нан (сложенный хлеб), маек борек*

Ogulbay Gaylieva

Head of the “Turkmen Language and Literature” Department
Berdakh Karakalpak State University
Doctor of Philological Sciences (DSc), Professor
<https://orcid.org/0000-0003-2544-6191>
gaylieva.77@mail.ru

Turkmen National Dishes and Their Lexical-Semantic and Linguocultural Analysis

Abstract

The culture, customs, traditions, language, and literature of the Uzbek, Turkmen, Kyrgyz, Karakalpak, Kazakh, and other peoples who have been neighbors in the ethnocultural zone of the Aral Sea region since ancient times are close, and these peoples live in friendship and brotherhood, solidarity and harmony. Currently, the friendship and fraternal ties between these peoples are spreading and developing widely. It is especially important to note that in the 21st century, in the era of globalization, science and technology are developing widely, creating great opportunities for closer acquaintance with the culture of the peoples of the world, detailed study of their national values. At the same time, every nation has opened the way to national values such as national self-awareness, a deep study of history. At this point, the culture, customs, and traditions of each nation can be learned through their national dastarkhan. Because every nation prepares its national cuisine based on its national color. Among the Turkic peoples, the national dishes of the Turkmen people, like the dishes of other peoples, stand out for their diversity and unique characteristics. This article extensively and thoroughly examines the lexical-semantic and linguocultural features of Turkmen national dishes, as well as their role in national cultures. Turkmen national cuisine is not just food, but also an integral part of our people's history, language, cultural traditions, and national customs, an important part of their rich cultural heritage. This scientific research is conducted to determine the uniqueness of Turkmen national dishes through lexical meanings, etymology, semantic structure, and linguocultural content of dish names. Thus, the article shows that Turkmen national cuisine is closely connected with language and culture, reflecting various layers of our people's historical values. Within the framework of the research, special attention is paid to the lexico-semantic features of the names of Turkmen national dishes. For example, the names of dishes such as "tuçyrama," "chelpek," "burak iz yais" indicate not only the type of dish but also the methods of its preparation, the deep relationship of the local population to dishes, and the place of these dishes in national traditions. The use of dish names in different dialects and ethnographic contexts, as well as the differences in their meanings, are also studied. These lexical-semantic features reveal the richness and diversity of the Turkmen language and the profound meanings of our people's culture. From a linguocultural perspective, the

preparation of Turkmen national dishes, their names, and the customs associated with dishes are among the most important and multifaceted elements of our people's culture. Holidays associated with food, special rituals, folk songs, and traditions reveal the lifestyle, national beliefs, and social relations of our society. Thus, the connection between language and culture, their role in expressing our people's national identity, in social relations, becomes more apparent. The article presents scientific research on the etymology of Turkmen national dish names and their lexical-semantic features. This research is closely linked to the historical and cultural heritage of the Turkmen language and enhances the significance of Turkmen national cuisine as a national heritage. Such scientific developments show that Turkmen national dishes play an important role not only in nutrition but also in promoting our people's national cultural heritage and identity. As a result, the article highlights the importance of lexical-semantic and linguocultural study of Turkmen national dishes and emphasizes the need to continue scientific research in this field. Also, the deep connection of national dishes with the history, language, and culture of our people, their study, preservation, and transmission to future generations as a historical heritage, shows the importance of continuing the national cultural heritage. This scientific research will open new directions for the study and development of national dishes and will make an important contribution to the transmission of our people's rich cultural heritage to future generations.

Keywords: *customs, culture, Turkmen national dishes, buttery flatbreads, chelpek, zagara, katlama nan (layered bread), maek borek*

Введение

Среди тюркских народов, узбеки, каракалпаки, туркмены, казахи, киргизы и другие народы, являющиеся друзьями и родственниками, выделяются тем, что у них с древнейших времен сложились тесные соседские отношения друг с другом. Изменения в национальной жизни этих народов, пьющих воду из одной реки, имеющих схожие национальные ценности, культурное прошлое и национальные обычаи, близки друг другу, и в то же время они обладают и отличительными национальными особенностями, и индивидуальностью (İsmayilova, Muhamedova, 2025, с. 126-139; Токтогулова, 2025, с. 238-246; Селендили, 2025, с. 230-257). Национальные традиции, особенности и национальная кухня каждого народа обнаруживают как сходства, так и различия. Эта гармония и многообразие отчетливо ощущаются при анализе художественного выражения национальных культур. Поэтому возникает необходимость изучения национальной кухни каждого народа с научной и лингвокультурологической точек зрения. В данной статье рассматриваются некоторые национальные блюда туркменской кухни с лексико-семантической и лингвокультурологической точек зрения.

Туркменская национальная кухня берет свое начало в глубокой древности и сегодня имеет свою неповторимую самобытность и место в мировой культуре. Среди национальных блюд, которые дополняют туркменскую традицию, можно отметить загару, катлама (сложенный хлеб), челпек, тууырама, куырдак (жаркое), майек бореk (вареники с яйцами) и т. д. Эти блюда широко употребляются и сегодня. Существует уникальная технология их приготовления, которая исходит из туркменского национального колорита. И эти блюда готовятся в соответствии с традициями и обычаями народа, а также вбирают в себя верования и обычаи туркменского народа.

С появлением научных исследований в области прагматики, лингвопоэтики, лингвокультурологии, этнолингвистики в мировом языкознании изучаются национальные особенности каждого языка, пласт значений, отраженных в лексических единицах этого языка, теоретические вопросы, а также единство происхождения слов, используемых в языках тюркских народов, их употребление, сходства и различия между языками, а также типологические основы. В то же время пищевые термины также занимают особое место в лексической системе языковых знаний, потому что они также имеют большое значение с лингвистической и этнографической точек зрения. Изучение лингвистического богатства, присущего родному языку каждого народа, его научный анализ и передача будущим

поколениям считается одной из важнейших задач, стоящих перед современной наукой, особенно перед языкознанием. Кроме того, история, культура и образ жизни народа отражаются в его привычках и традициях в еде. У тюркских народов, в том числе и у туркмен, национальные блюда не только являются средством питания, но и связаны с их образом жизни, обычаями и культурой.

Исследование

Питание (в плане «еда») считается одним из важнейших условий жизни человека, являющееся одним из основных инструментов экономического развития населения и неразрывно связанное с социально-экономическим положением общества. Кулинария существовала у всех народов с древнейших времен, и ее повсеместное развитие определялось, с одной стороны, экономическим развитием страны, а с другой — историей общества и развитием культуры народа. Кроме того, с этнолингвистической точки зрения большое значение имеют пищевые термины.

Как мы все знаем, возникновение, развитие и степень использования пищевых терминов, безусловно, менялись исторически. Лексическая структура пищевых терминов также меняется в зависимости от политических взглядов и орудий производства. Некоторые из них вообще выходят из употребления, некоторые становятся историзмами, а некоторые применяются после фонетических и семантических изменений. Если обратить внимание на блюда, которые существуют у туркменского народа, то становится ясно, что есть блюда, которые готовятся в повседневной жизни, блюда, которые готовятся для особых праздников и торжеств, блюда, которые готовятся для особых праздничных событий, и другие, которые вытекают из их национальной самобытности, национальных обычаев и традиций. Например, у туркменского народа в повседневной жизни готовятся такие блюда, как хлеб, патыр (тонкий хрустящий хлеб), тууырама и т. д.

Патыр — вид хлеба у туркмен, который готовят из пресного теста и выпекают в форме. При выпечке лепешек хлеб следует накрыть слоем хлеба, так как лепешки лучше всего выпекаются в очень горячей духовке. Даже при строительстве нового тандыра первое время печь накрывают брезентом, чтобы глина не прилипла к тандыру. (1)

У туркмен также есть несколько типов данного вида хлеба. Например, «*Ýaglypetir* - [ýa:ğlypeti:r]» — это лепёшка, сложенная пополам, приготовленная путём намазывания масла на тесто. Дограма готовится из теста, замешенного с маслом (Atanyúazow, 2004, с. 449).

Дограма - считается древнейшим традиционным национальным блюдом туркменского народа, унаследованным от предков. Его название также происходит от слова «разрешать, крошить» (дограмак). Это блюдо туркмены часто готовили во время свадеб и торжеств. Для приготовления теста крупные куски отварной свежей баранины или говядины измельчают на мелкие кусочки и смешивают с измельченными лепешками. (Garahanow, 2019, с. 3)

В него также добавляют определенное количество измельченного лука. Затем мясо, лепешки и лук тщательно перемешиваются. Готовое блюдо помещают в специальную миску, сверху поливают супом, а сверху кладут один или два отдельных куска мяса, подавая его традиционному гостю. Мы можем понять, что в древнем литературном наследии есть сведения о еде. Например, в произведениях Абу Оспана Джахизи есть такие двустишия:

Dograma geldi sazaga.

Üstünde ýag, akan etler.

Iň gowusy düýäniňki.

Tagamy agzyňdan gitmez (<https://turkmengazet.com>).

Среди туркменского народа сохранились народные легенды о происхождении этого блюда. Например, «В древние времена праведный царь собрал свой народ и накрыл им стол. Однажды сюда пришли два человека, следовавшие по караванному маршруту. Они слепы. Им также подали еду. Тогда один из них сказал: «Кажется, нам положили меньше мяса, потому что мы не можем видеть, но, должно быть, другим людям положили больше мяса!» - сказал он.

Они тихо переговариваются между собой, но их слова достигают ушей короля. Король созвал всех, кто готовил еду, и отдал следующий приказ:

- Готовьте еду так, чтобы и еда, и все остальное были одинаково доступны всем людям! Он сказал, что никто не должен обижаться.

Тогда один из опытных подвижников дал такой совет:

- Король мира! Отварите и приготовьте мясо в кастрюле, затем добавьте в кастрюлю хлеб, испеченное в тандыре, и мясо, добавьте лук и перемешайте. Затем положите по десять штук на каждую тарелку, полейте их вскипяченным супом и подайте гостям. Тогда будет равенство!

После этого родилось национальное туркменское блюдо — *тууырама*. Ожидается, что появление этого продукта питания также имеет большое культурное значение. Он также сыграл важную роль в поддержании равенства и укреплении единства среди народа. Тууырма считается одним из важнейших блюд туркменской национальной кухни и является традиционным украшением туркменских свадеб, благотворительных мероприятий и национальных праздников. (Garahanow, 2019)

Одним из самых популярных блюд туркменского народа считается *бауырсак*, который является традиционным украшением на туркменских свадьбах. Это замечательное блюдо на севере Туркменистана называют «бауырсак», а в Ахалском, Марыйском и Балканском областях — «пишме». Это блюдо из пшеничной муки в форме треугольника, обжаренное на сливочном масле.

Происхождение слова «Баурсак» связывают с именем сардара Бугра-хана из династии Огуз, основавшего во второй половине X века государство Караханидов в Мавераннахре. После прихода к власти Бугра-хан присоединил к своему государству Бухару — столицу и торговый город Средней Азии, а также государство Хорезм. Один из солдат хотел собрать по дороге еду, приготовленную из пшеничной муки, и приказал своему повару приготовить быструю еду. В то время, поскольку утвари у шеф-повара не было, повар пытался найти выход. Он приказал своим помощникам и слугам быстро приготовить тесто из пшеничной муки, разрезать ножом и выпечь в масле. Приготовленная пища сегодня представляет собой баууырсак, или пишме. Бугра-хан, обрадованный едой, сказал: «Отныне эта еда будет называться едой Бугра-хана!».

Обладея простым и понятным рецептом, баауырсак идеально подходит для быстрого перекуса с чаем.

Одним из национальных блюд туркменского народа является *челпек*, или *чалпак*. Этот челпек связан с национальной культурой туркменского народа, он широко распространен и готовится только на свадьбах. Для приготовления челпека приходят соседи и родственники, подвешивают щавель и готовят свадебные сладости. Там же готовят небольшой мешочек, в который будут положены конфеты. Мешочки, называемые свадебными сладостями, связываются попарно. В день свадьбы соседи и родственники приносят сладости и корзину риса и желают хозяину:

«Пусть твоя свадьба будет счастливой!»,
«Пусть твои соседи будут счастливы!»,
«Пусть молодожены будут счастливы!».

Щавель выставляют напоказ и подвешивают над домом. Гости прибывают на свадьбу с гостинцами и подарками, среди которых должны быть сверток с подарками, свадебный десерт и щавель. Близкие родственники вешают щавель восьмью-десятью пучками. Согласно традициями, гости не должны возвращаться с пустыми руками: им тоже выдаются подарки со свадьбы. Свадебный торт считается одной из добрых традиций туркменского народа, и его раздают с добрым намерением угостить других вкусной свадебной едой. Сверток с подарками не только наполнен свадебными конфетами и хлебом, но люди также вкладывают в него свои добрые намерения. Все принимают свадебные подарки как лучший символ свадьбы и прикасаются ими ко лбу с добрыми пожеланиями, говоря: «Пусть они и нам сулят свадьбу».

При подготовке челпека хозяин свадьбы приглашает старших женщин и соседей, одаривает их подарками и накидывает им на головы праздничный платок. В этот день искусные женщины готовят тесто для челпека и замешивают его. После того, как тесто отдохнет в течение получаса, его делят на небольшие равные части и скатывают в шарики.

Пока готовится тесто для челпека, женщины и девушки шутят, поют песни, желая всего наилучшего:

Üzüm-üzüm üzülsin,
Toý çelpegi ýaýylsyn.
Toýlar tutýan agamyň,
Ogul-gyzy düzülsin!

При приготовлении теста для челпека его часто нарезают и готовят старшие женщины. После того, как тесто разделено и подготовлено, два отдельных куска теста оставляют в стороне с небольшим количеством дрожжей, исходя из пожеланий, чтобы в этом доме было побольше радостных событий. Тесто для приготовления челпека начинается с раскатывания теста, для чего понадобится помощь. Когда женщины раскатывают тесто для челпека, оно должно быть ровным, гладким и круглым. Существует легенда, которая гласит: «Если девушка, которая хорошо раскатает это тесто, не замужем, то она выйдет замуж за красивого юношу». Поднос ставится на таз вверх дном. Сверху кладут разравнивающие ложки. Есть определенные

женщины, которые искусно готовят челпек. Чтобы его приготовить, снаружи в очаге разводят огонь и варят в котле. Сковороду, в которой выпекается челпек, поворачивают к себе, слегка наклоняют, а когда сковорода хорошо разогреется, наносят масло и тонко намазанное тесто выпекают на горячей сковороде, поворачивая ее вперед и назад. Как только обе стороны хорошо прожарятся, нужно будет положить сверху следующий слой теста, сбрызнуть поверхность маслом и перемешать их, продолжая готовить тесто таким образом.

Одним из интересных обычаев туркмен является ношение тюрбана на свадьбе. Когда челпек готов, братья, шаферы и друзья молодого человека бросают деньги в казан и выигрывают челпек. Это называется традицией «Челпек», и она делает свадьбу особенно интересной. Даже неженатые мужчины, бросающие деньги, связаны с суеверием: «Пусть в следующий раз это будет моя свадьба». На свадьбу сторона жениха приносит гостинцы, поверх которых должны лежать 2 челпека. Сторона невесты в свою очередь дарит жениху ответные гостинцы, но поверх которых уже будет катлама, или сложенный хлеб. Количество таких хлебных изделий должно быть 24. Среди этих народов существует традиция праздновать свадьбу, даря 12 подарков на 12-летие двух молодых людей. Традиция приготовления челпека на свадьбах существует у туркменского народа с древних времен и сохраняется по сей день.

Катлама, или *Слоеный хлеб* - это вид хлеба, при приготовлении которого тесто смазывают маслом, раскатывают несколько раз, а затем снова раскатывают.

Загара – название хлеба, приготовленного из пшеничной муки.

«*Тамдырлама* – национальное блюдо туркменского народа, является одним из самых любимых блюд в семье, его готовят, когда приходят друзья и гости, а также на застольях и праздниках. Для приготовления этого блюда используется высококачественная баранина, а готовится оно в тандыре.

Туша животного разделена на три основные части. Затем мясо хорошо солят и перемешивают вручную, чтобы соль равномерно распределилась по всему куску. Мелко нарезают очищенный лук, укроп, петрушку и зеленый лук, смешав с лавровым листом, посыпав перцем и дав постоять в течение часа. В отдельной кастрюле добавляют очищенные цуккини, картофель, зеленый лук и помидоры. Далее необходимо разжечь в тандыре небольшой костер из дров, и когда тандыр хорошо нагреется, поставить кастрюлю со смесью на плиту. Затем к отверстию тандыра прикрепляют две толстые железные проволоки в качестве крючков, на которые подвешивают куски мяса. Затем, чтобы дым не выходил из какой-либо части тандыра, необходимо сначала закрыть дверцы тандыра, затем закрыть горловину тандыра крышкой и запечатать ее. Таким образом, это блюдо будет готово через 1,5–2 часа.

Одним из национальных туркменских блюд является суп *келлебашаяк*, который очень полезен для здоровья. Для приготовления блюда ноги, ступни, язык, печень и легкие барана или крупного рогатого скота варят с луком, солью и травами. *Вареный суп* — традиционное лакомство. Этот суп туркмены часто готовят на свадьбах. Это блюдо считается одним из древних национальных блюд, которое туркменский народ ест с давних времен (Гүйжов, 2019, с. 14).

Одним из древнейших национальных блюд туркменского народа является красный *кууырдак*, который готовится из баранины. Баранину нарезают небольшими кусочками и тушат с курдючным жиром. Налив в казан немного масла и разогрев его, нужно положить в казан нарезанное небольшими кусочками мясо и обжарить его. К жареной свинине добавляют соль и лук без добавления воды. Уменьшив степень огня, дают мясу приготовиться на пару. Это блюдо часто готовят крестьяне (Atanyúazow, 2014).

Майек бурек, или *вареники*. Одним из национальных блюд является майек берек, которое готовится из 10-15 штук яиц. Далее необходимо разбить яйца в миску, добавить немного соли и пару столовых ложек масла, перемешать. Параллельно готовится тесто для вареников (Гүйжов, 1985, с.17).

Тесто раскатывают,резают на кружочки, а затем нарезают на кружочки. Разрезанное тесто складывают пополам, при этом оба края теста склеивают, а середину оставляют открытой. Приготовленную жидкость наливают в вареник чайной ложкой, заклеивают концы, доводят воду в кастрюле до кипения и варят вареник. Приготовленный майек берек поливают кефиром или сметаной и подать к столу (Garahanow, 2019, с. 19). Майек берек часто готовят на свадьбах среди туркмен. Это связано с тем, что семья невесты, принимая во внимание тот факт, что свадебный стол невесты будет приготовлен заранее, совершает ритуал, гарантирующий, что свадьба будет счастливой, что двое молодых людей будут счастливы, и что когда два куска теста будут склеены вместе, то таким образом двое молодых людей будут испытывать нежность и любовь друг к другу.

У туркменского народа есть уникальные способы приготовления национальных блюд. Однако, несмотря на это, туркменская национальная кухня имеет как сходства, так и различия с народами Средней Азии по технологии и используемым продуктам. Приготовленные ими блюда, также связанные с национальными обычаями и традициями, излучают свой неповторимый национальный колорит.

Заклучение

В целом, туркменские национальные блюда сформировались под влиянием национальной культуры этого народа и продолжают пользоваться популярностью по сей день. Это подчеркивает необходимость создания специализированных словарей, описывающих пищевые термины.

Литература

1. İsmayılova, M., & Muhamedova, S. (2025). Azərbaycan və özbək mətbəx mədəniyyətinin etnokulturoloji xüsusiyyətləri. *“Mahmud Kaşğarlı” Beynəlxalq Elmi Jurnalı*, 3(1), 126–139.
2. Toktogulova, G. (2025). Etnokul'turnye osobennosti kyrgyzskoy kukhni. *“Mahmud Kaşğarlı” Beynəlxalq Elmi Jurnalı*, 3(7), 238–246.
3. Selendili, L. (2025). Krymskotatarskaya kukhnya kak obyekt lingvokul'turologicheskogo analiza. *“Mahmud Kaşğarlı” Beynəlxalq Elmi Jurnalı*, 3(8), 230–257.
4. *Bereketli türkmen saçagy* (Vols. 1–2). (2009). TDH.
5. Atanyýazow, S. (2004). *Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi*. Türkmenistanyň Milli Mədəniyyət “Miras” Mərkəzi.
6. Güýjow, A. (1985). *Türkmen nygmatlary*. Türkmenistan.
7. Garahanow, Ç. (2019, February 5). Türkmen dogramasy. *Nesil qəzeti*.
8. *Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi* (Vol. 1). (2015). Ylym.
9. *Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi* (Vol. 2). (2016). Ylym.
10. Turkmen Gazet. (n.d.). <https://turkmengazet.com>
11. Ýaşlar. (n.d.). <https://yashlar.gov.tm>

Daxil oldu: 30.09.2025

Qəbul edildi: 21.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/45-52>

Khurshida Kadirova

Alisher Navoi'nin adını almıştır
Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi,
filoloji bilimleri doktoru, docent
<https://orcid.org/0000-0001-5194-7155>
kadirova.golden@yandex.ru

Özbek dilinde evfemizm ve disfemizm (Abdulla Kadirî eserlerini örnek alarak)

Özet

Öncelikle bir konuşma olgusu olan eufemistik ve disfemistik anlam birimleri, yazarların konuşmalarında bireysel olgular olarak ortaya çıkar. Bu nedenle, söz sanatçılarının eserlerinde kullanılan bu tür eufemistik ve disfemistik anlam birimlerini bireysel konuşmanın bir bileşeni olarak incelemek özellikle önemlidir. Modern Özbek nesrinin kurucusu Özbek romancı Abdulla Kudiriy'nin eserlerinin dili üzerine bazı çalışmalar yapılmış olsa da, edebi konuşmasında önemli bir yer tutan eufemistik ve disfemistik anlam birimleri ve yazarın bunları kullanma becerisi özel bir inceleme konusu olmamıştır. Dil birimleri ulusun aynasına yansıyan her dilin özelliği. Konuşma fenomeni olarak kabul edilen örtmeceler ve disfemizm, başkaları için bir anlamda milenyumun aynadaki görüntüsüdür. Avrupa ülkelerinde bu olgular uzun süre çalışılmış ve 90'lı yıllarda Özbek dilbilimine girmiş ve günümüzde en ilgi çekici konu olarak bir yasak kaynağı olarak kalmıştır. Çünkü değişen, analitik, tartışmalı ve sorunlu bir olgudur. Bu makale ayrıca sınıflandırma özelliklerini tartışmaktadır. Bilim adamlarının görüşleri analiz edilir. Makale sonuç bakımından zengindir ve Özbek dilinin zenginliğini göstermektedir. Her iki olgu da bir aktarımın, bir konuşma sürecinin ürünüdür. Bu olguya dahil edilen birimlerin bir kısmı dilseldir ve edebi norma dahildir. Böylesine bir eufemistik anlamla yüklü dil birimleri, eufemistik veya disfemik anlamın yeniden adlandırılmasını da gerektirir. Eufemistik veya disfemik özellik geçerliliğini yitirdiğinde, anlamdaki öznel ilişkisel renk zayıflar. Böylece zamanla yeni birimler ortaya çıkar ve eskileri dilsel düzeyde eşanlamlı, eşsesli ve çok anlamlı diziyi tamamlar. Ayrıca, bir kelime veya ifadenin kısaltılması ve değiştirilmesiyle ortaya çıkan ve başka bir dilden ödünç alınan bir kelimeyle değiştirilmesiyle ifade edilen örtük, jestsel ve sözsüz eufemizm veya disfemizm yelpazesi genişler. Üslup ve dilbilgisi sınıflandırmaları ortaya çıkar ve sözlükler oluşturulur. Böylece bu olgu, mekân ve zamanla bağlantılı olarak gelişmeye devam eder. Dilsel olgulara pragmatik yaklaşım, dilsel olguların pratik bir temelde değerlendirilmesinin özel biçimlerinden biridir. Bu, dilin canlı bir imgede, zaman ve mekân bütünlüğü içinde, salt dilsel bir temelde gerçekleştirilemeyen saf, "kuru", "imgesiz" dilsel yapının ötesine geçen bir gözlemdir. Oysa konuşma çok yönlü ve karmaşık bir olgudur. Bu, dilbilimin konuşma üretim ve alımlama sürecini inceleyen diğer ilgili disiplinlerle iş birliği yapmasını gerektirir. Dolayısıyla, eufemistik ve disfemik birimlerin özünü ortaya çıkarma gerekliliği, bunların konuşmada pragmatik bir temelde gözlemlenmesini gerektirdiğinden, analiz salt dilsel çerçevenin ötesine geçer ve sosyolinguistik, psikolinguistik, dil-bilişsel, pragmatolinguistik ve nörolinguistik bir nitelik kazanır.

Anahtar kelimeler: örtmece, disfemizm, kakofemizm, Özbek dili, linguoculturology

Khurshida Kadirova

Tashkent State University
of Uzbek Language and Literature,
named after Alisher Navoi
doctor of philological sciences, associate professor
<https://orcid.org/0000-0001-5194-7155>
kadirova.golden@yandex.ru

Euphemism and Dysphemism in Uzbek Language (Taking an Example from Abdulla Kadiri's Works)

Abstract

Primarily a speech phenomenon, euphemistics and dysphemistics emerge as individual phenomena in the speech of writers. Therefore, it is particularly important to examine such euphemistics and dysphemistics used in the works of spoken word artists as components of individual speech. While some studies have been conducted on the language of the works of Uzbek novelist Abdulla Kudiriy, the founder of modern Uzbek prose, euphemistics and dysphemistics, which hold a significant place in his literary speech, and the author's skill in using them, have not been specifically examined. Linguistic units are a characteristic of every language reflected in the mirror of its nation. Euphemisms and dysphemisms, considered speech phenomena, are, for others, a mirror image of the millennium. These phenomena have been studied for a long time in European countries, entering Uzbek linguistics in the 1990s and remaining a source of prohibition, a topic of greatest interest today. This is because it is a changing, analytical, controversial, and problematic phenomenon. This article also discusses its classification features and analyzes the opinions of scholars. The article is rich in its conclusions and demonstrates the richness of the Uzbek language. Both phenomena are the product of a transmission, a conversational process. Some of the units included in this phenomenon are linguistic and are included in the literary norm. Language units loaded with such euphemistic meaning also require the renaming of euphemistic or dysphemistic meaning. When the euphemistic or dysphemistic characteristic loses its validity, the subjective relational color of the meaning weakens. Thus, over time, new units emerge, and old ones complete the linguistic sequence of synonyms, homonyms, and polysemy. Furthermore, the range of implicit, gestural, and nonverbal euphemism or dysphemism, expressed by shortening and modifying a word or expression and replacing it with a word borrowed from another language, expands. Stylistic and grammatical classifications emerge, and lexicons are created. Thus, this phenomenon continues to evolve in relation to space and time. The pragmatic approach to linguistic phenomena is one of the special forms of evaluating linguistic phenomena on a practical basis. This is an observation of language in a living image, within the totality of time and space, that goes beyond pure, "dry," "imageless" linguistic structure, which cannot be realized on a purely linguistic basis. However, speech is a multifaceted and complex phenomenon. This requires linguistics to collaborate with other relevant disciplines that examine the processes of speech production and reception. Therefore, because the necessity of uncovering the essence of euphemistic and dysphemistic units necessitates their observation in speech on a pragmatic basis, the analysis goes beyond the purely linguistic framework and acquires sociolinguistic, psycholinguistic, linguistic-cognitive, pragmalinguistic, and neurolinguistic qualities.

Keywords: *euphemism, dysphemism, cacophemism, Uzbek language, linguoculturology*

Giriş

Medeniyet ocağı sayılan Doğu halkları, özellikle, Türkî dilde konuşan milletlerin nutku yüzyıllar boyunca esrarengizliğiyle, çekiciliğiyle dünya dillerinden fark ediyordu. Güzel ifadeler aynı halkların ruhu, maneviyetinden söz eder. Halkın örf adetlerini kendinde yansıtan böyle bir milletin edebi örnekleriye dünya okuyucularında olumlu tasavvur oluşması için tarihi belge olarak çok değerlidir. Bu cümleden şunu diyebiliriz ki, hiç bir halkın dini Özbeklerinki gibi nükteli, neşeli, boyalı ve cazibeli değildir. Herhangi bir kelimeyi değişik şekilde söylemek, kinayeli ifade etmek, haklın kandan kana geçen seciyesinde kendi ifadesini yansıtır. Bunu anlamak için Özbek olmak, Özbekler gibi yeşil çay içip, espri yapmak lazım. Sözcükleri bu kadar zarif kullanmak için Özbek halkını yukarı dereceye koymak lazım.

Araştırma

Böyle ifadelerden biri evfemizmdir. Böyle mecazların oluşması Özbeklerin nutkuna ait olduğu için, edebi dil kurallarının dışında konuşma birliği olarak ta çeşitli şekillerde yansır. Ama onu

öğrenmek, doğru telkin etmek dilcilik alanının önündeki önemli görevlerden biri olarak kalır.

Evfemiye hadisesini öğrenmek Özbek dilinde 1963-64 yıllarında başlamıştır. N.İsmatullayev'un "Şimdiki Özbek dilinde evfemizmler" adlı tezinde (İsmatullayev, 1963, s.19) ve onun aynı yıllarda yayınlanan makalelerinde işbu hadise hakkında önemli görüşler vardı (İsmatullayev, 1963, s.18). Nimet İsmetullayev onu önceleri yasaklanan sözler – tabunun yerinde kullanıldığını (İsmatullayev, 1964, s.11), bununla birlikte bazı dilcilerin tabuyla evfemizmi karıştırdığını, örneğin, A. Potrebnya: "Korkunç şeylerin asıl adını söylememek evfemizmdir" (Potrebnya, 1905, s.38) diye evfemizme tabuya verilecek tarifi verdiğini söylemiştir. Bu görüş bizce de doğru. Evfemizm tabudan farklı olup, ona aşağıdaki tarifi vermek daha doğru olur: "Evfemizm (yun. eupemismos; eu-iyi, phemi-konuşurum) bir durumun, bir şeyin daha yumuşak ifadesi, kaba, ahkâsız kelime, deyim ve tabunun yerine kaba olmayan, kibar bir ifade ve deyim kullanmak. Meselâ, *gebe* sözcüğünün yerine *hamile* sözcüğünü kullanmak" (Hacıyev, 1985, s. 101).

Bu izleminlerden sonra Özbek dilciliği kitaplarına evfemizm terimi de eklendi ve kısa bilgiler, notlarla öğrencilere sunuldu. 1983 yılında neşredilen "Özbek Dili Uslûpsınaslığı" kitabında evfemizm ve kakofemizm (ya da disfemizm) hakkında daha dolaylı anlatılmıştı (Şamaksudov, Rasulov, Kongurov, Rustamov, 1983, s. 78). Ama gün geçtikçe konuşma tarzının çetinleşmesi, mükemmellik ve cila kazanması sonucunda Özbek dilindeki evfemizm üzerinde durulması gerekir ve 1997 yılında A. Amanturdiyev "Uslûpsınaslığın araştırma konusu olarak ta ne zaman sonucuna ulaşması gereken konu" (Amanturdiyev, 1997, s. 124) diye evfemizmi geniş kapsamda öğrenip "Özbek nutkunun evfemik esasları"nda inceler. Bununla birlikte bilginlerin genel dilcilikte, Türkolojide, şu cümleden, Özbek dilciliğinde evfemizmlerin öğretim tarihiyle de ilgilendi. Mesela, A.N.Samoyloviç'in Kazak, Kırgız kadınlarının kocaları ve onların kardeşlerinin adlarına ekledikleri kurt, koyun, kuzu, derya, kamış gibi sözcüklerin söylenmemesi sonucunda onların konuşmalarından aşağıdaki cümleyi yazdığını söyledi: (Amanturdiyev, 2000, s. 29) "Akan (derya)nın karşı tarafında yetişen (kamış)in altında üvleyen (kurt) meleyen (koyun)in yavru(kuzu)sunu yiyor" (Samoylovich, 1929, s. 124)

Bunun dışında Özbek dilindeki evfemizmleri sınıflandırarak, bölümlere böler, mesela, evlenme, ahlâksızlık, cinsî ilişki, müracaatla bağlı evfemik vasıtalar, insanların söylenmesi ayıp olan organları ve onlarla bağlı giysi adları evfemesi, cinsi ve bedensek kusurlarla bağlı evfemik vasıtalar, yemek yemek ve doyumla ilgili evfemik vasıtalar, insanın olumsuz faaliyetiyle, bazı örf adetlere bağlı, yaşlılıkla ilgili evfemik vasıtalar bunların bazılarıdır. Hele ölümle bağlı evfemik vasıtaların Özbek dilinde 300'a yakın türünün bulunması önem arzeder (Amanturdiyev, 1996, s. 45). Şimdiki Özbek konuşma dilinin elle tutulmaz ifadelerinin çok olması dikkate şâyandır. Edebî eserlerde kullanılan evfemizmler Çzbek dilinin ne kadar güzelliğini, zenginliğini gösterir.

Büyük söz ustası, kendi döneminin meşhur yermeli fkracısı, yazar A. Kadirî'nin sosyopolitik konulu yazıları o devirlerden beri insanların ilgisini çekmesine de onun sözcük kullanma mahareti, özellikle evfemizm ve disfemizmleri kullanması sonucu dersek doğru olur. Özbek romancılığına esas olan meşhur "Ötgen kunlar" ve "Mihraptan çayan" eserleri ise Özbek halkının konuşma kültürüne örnek olacak kaynak olarak sevilerek okunulan kitaplara dönüştü. Yazarın dil konusunda çok keskin olduğuna hatta dünya edebiyatçıları da tanık olmuşlardır. Türkmen yazarı Muhtar Avezov A. Kadirî hakkında "...O yirminci yılların bütün... Türkî diller edebiyatı edebî nesrinin en yetenekli şahsıdır" (Kadirini kumsab, 1994, s.56) demişti. A. Kadirî dilini öğrenmek, kendi araştırma işlerinde yazar eserlerinden örnekler getirmek dilciler için zevkli bir uğraş olageliyor.

A.Kadirî tarafından yazılan eserler bir anlamda evfemizm ve disfemizmlerden oluşan toplam gibi göz önümüzde sergilenir. "Ötgen kunlar" eserinin kahranamı Yusufbek Hacı'nın "*neden her şeyi bilen aklın, buna gelince aksıyor*" ifadesi yazarın milli medeniyetten haberdar olduğunun kanıtıdır. "*Neden sen ahmaklık ediyorsun, kolay şeyleri bile anlamıyorsun...*" ifadesinin yerine "*aksıyor*" sözcüğü cümleye o kadar güzel kalıpla yerleştirilmiş ki, konuşanın ağzından çıkan bu cümlede hiç bir kabalık yansımıyor. Belli ki, evfemizm kendiliğinden eş anlamlı sözcükler dağarcığını genişletip dili zenginleştiriyor. Sadece bir ifadeyi bile türlü şekillerde ifade etmek, tabii ki, konuşmada rahatlık sağlar. Ama "aksamak" kelimesi yazar eserlerinde tamamen farklı anlamı ifade edip, evfemik eş sesliliği de oluşturur. "*İştirakiyün*" gazetesi bir basılıp, bir basılmadan *aksamaya başladı*."

Yani, aksamak – şansızsızlık anlamında.

“Evfemik eş sesliliğe ait” (Amanturdiyev, 2002, s. 128) problemler de Özbek dilciliğinde yeterince incelenmiş. A.Kadirî eserindeki işbu araştırma çok mantıklıdır:

manasız I (evf. eş ses. – anlamı: kocasız) – Onu bırak – dedi kızlardan yine biri, - Gülşen ablam kocasını yalnız bırakıp, biz manasızların içinde yine bir manasız olarak yatıyor; bunda da bir anlam var mı acaba?

manasız II (evf. eş ses. – anlamı:fahişe) – Neden anlam olmasın, bize benzeyen manasız çoğalır.

manasız III (evf. eş ses. – anlamı: anlamsız, geri zekalı) – Yok olun hepiniz... Artık manasızları çoğaltmayacağım, rahat uyuyun. (“Mihraptan çayan”, s. 128)

Evfemik örnekler yazar eserlerinde, hele siyasi hayata ait konularda çok kullanıldığını hissediyoruz. Tarihi devirlerle bağlı gayeler yeni yeni konuşma birliklerinin oluşmasına sebep olduğu gibi, siyasi hadise ve şahısları da ahlâkî ve medeni taraftan direkt ifade etmemek sonucunda yeni birliklerin oluşması doğaldır. Siyasi, sosyopolitik ya da edebî uslûpte ise aynen o devre göre bu vasıtalar kendi ifadesini bulur. “*Seidovlar için önceleri böyle “helâl meslek”le geçinmek mümkün olabilirdi; ama artık, hele bugün, yani parlak açık günde hırsızlık?!*” (“Sözlük püdretiliği ve sahte resmîlik”, s. 390)

O devrin ortamı “kapalı” ifade edilen yukarı cümlede “parlak açık gün” tamlamasıyla siyasi dönemi yeni konuşma birliğiyle ifade edildiğini görüyoruz. Yani, demokrasi, aşîkârlik, adaletli bir devlette hırsızlık yapılması arıp bir durum olduğunu anlatmak istiyor. A. Kadirî için kolay sayılan usûllerden biri olan “iğneli laf” evfema yapmaya esas olarak hizmet ediyor. Bu sırada bir cümlede bir sözcüğü iki kez tekrar etmemek için eş anlamlılık – hırsız sözcüğünün evfeması da veriliyor – “helal meslek”. Sonuçta “iğneli laf” ortaya çıkıyor. Yazar ise bu hadiseyi zehirli kamçının altına alıyor.

“A. Kadirî Culkunbay’ın 15-17 Haziran 1926 yılında yapılan mahkemede yaptığı konuşma”nın “*Nikolay tahttan yıkıldıktan sonra acemi halk polisine istekli olarak girdim.*” (Kadirî, 1926, s. 372) cümlesindeki “tahttan yıkıldı” tamlaması, önce “görevinden ayrıldı” tamlamasının evfeması sayılıyordu, sonradan evfemik karakterini kaybedip anlamca disfemaya yakın kavramı ifade etmeye başladı. Bu tamlama, aynı cümlede sadece yazarın konuşma maharetinin güzelliğini korumak için kullanılmıştır.

Bu yazı sırasında evfemizma ait görüşler getirilmiş, ama disfemizm üzerinde durulmamış. Disfemizm evfemizme zıt anlamlıdır. O.S.Ahmatova’nın “Slovar lingvističeskikh terminov” (Dilcilik terimleri sözlüğü) adlı sözlüğünde disfemizme kısaca tarif verilmiştir.

“Disfemizm (kakofemizm) esp. disfemismo. Троп. состоящий в замене естественного в данном контексте обозначения, какого-л. предмета более вульгарным, фамильярным или грубым; противоп. Эвфемизм...” (Ahmanova, 1969, s. 402). Yani, “Onlar konuşanın dinleyiciye ya da herhangi bir nesneye espri, alaylı, iltifatsızca bakmasını, ilgi göstermesini ifade eder” (Şamaksudov, Rasulov, Kongurov, Rustamov, 1983, s. 28)

Şunu söylemek gerekiyor ki, evfemizm Özbek dilciliğinde disfemizme göre daha iyi tetkik edilmiş ve bugüne kadar disfemizm evfemizmin bir katı olarak sistemli öğrenilmemiştir. Onun çevredeki olaylara ilgisi, aynı gruba giren anlamları, dil sathındaki yerinin belirlenmediği, dil ve konuşmadaki disfemalar birbirinden ayırt edilip disfemik anlam grupları fonksional uslûbî yönden tesnif edilmemiş olması çok üzücü bir durumdur. Sadece o kitaplarında kısacık verilen tarifler çok azdır. Bunun dışında dilciler arasında da aynı mesele yüzünden halâ tartışmaların olması onun öğrenilmesi biraz geciktiğini gösteriyor. Zira, *gözü toprakla dolmak, cehenneme yol almak* gibi iltifatsız, espri, alaylı sözcükler ve beddualar dilimize yerleşmiş, sıradan bir ifade olarak “yerleşmiş” sözcük ve deyişler sayısı çoktur. Bilhassa, A. Kadirî eserlerinde böyle durumlar çok. Bunun dışında, önceden evfema sayılıp sonradan disfemaya dönüşen ifadeleri öğrenmek lazım.

“Sonraki yıllarda bazı sebepler yüzünden Lenin, Stalin, Brejnev, Gorbaçov adlarının yerine *merkezdeki, yukarıdaki, üstteki, büyük, büyük başkan, birinci, dahî, halkların atası, Moskova’daki yücemiz, memleket rehberi, Özbek pamukçularının atası, aziz konuk, yukarı mertebeli konuk, saygılı atamız, hepimiz için saygılı* gibi gibi ifadeler evfemik karakterini kaybedip anlamca disfem olarak kullanılıyor...” (Amanturdiyev, 2000).

Sebebi, 20.yılların siyasi sisteminden acı çeken Özbek halkının dilinden bunun gibi sözcük ve tamlamalar kinaye, istihza anlamlarında ifade ediliyor:

“sayeban-ı merhamet” (dis.- anlamı: Hudayar Han): Çünkü “sayeban-ı merhamet” vicdanına uyacak “aptal”lardan değildir (“Mihraptan çayan”, s.57)

“huzur-u mübarek” (dis. – anlamı: Hudayar Han): Eşikçi başını eğerek arkasıyla gidip, birinci odanın eşiğine geldi ve eşikte bekleyen Enver’i “huzur-u mübarek”in yanına götürmek özere yol gösterdi. (“Mihraptan çayan”, s. 74)

A.Kadirî eserlerinde şahsı anlatan evfemik vasıtalar bu işte toplanan örneklerin çoğunu oluşturduğunu gösteriyor. Onları kendi içinde birkaç gruba ayırabiliriz. Mesela: *ocakbaşı* (Cumhurbaşkanı), “büyük” (iktidar kişisi), “seçim” *fareleri* (seçimi sahteletştiren iktidar üyeleri) gibi ifadeler de siyasi şahıslar sayısını çoğaltan evfemik vasıtalar olarak yazar eserlerinde yansımıştır.

Şahsı anlatan evfemik ifadelerin edebî konuşma dili için norm sayılan fahişe anlamını veren evfemlerden olan *zinakâr*, *helâl olmayan*, *ahlakı bozuk*, “değişen” gibi ifadeleri dilimizde yaygın olup A. Kadirî eserlerinde bunun değişik tamlamalarla söylendiğini görürüz. *Mecnun*, *Leyli*, *baba*, *barışnahan*, *marca*, *metres*, *oynaş*, “naz sahibi” gibi vasıtalarla da kullanılmıştır.

“müştipet” (çok şefkatli, mihriban) ifadesi aslında olumlu sözcük olsa da, metin içinde fahişe anlamında gelip evfemik kinaye şeklini oluşturuyor. Onun için de tırnak içine alınıyor. “*Elbette bu “müştipet”leri mutlu etmek belinde kemeri olan her bir insanın görevidir*” (“Hey, yer yutkur”, s. 173). onun için tırnak içine alınan evfemik vasıtalar yazar eserlerinde çok. Mesela, “suçlular” (suçsuzlar), “müşfik mihribanlar” (zenginler)... Onun böyle tarzı daha çok kinayeye bağlı olup ters anlam ifade eder. Bu yolla mizah ortaya çıkar.

A.Kadirî eserlerinde görülen *Firavn kızı* ifadesi büyük önem arzeder. Burada tarihi şahıs anlatılıp, bu şahsa denkleştirilen düşüncesiz bir Rus kadını – fahişeler adı evfemik şekilde ifade edilir. “*Siz de her gece görürsünüz, polisiz mezarlıktan tutup çıkarttığı düzgün, yüce gönüllü, saç taralmış, kuyruğu yolunmuş, yanakları büyük yapay efendi hazretleriyle kendini Firavn kızı zanneden güzel...leri!...*” (“Nefsi şeytan”, s. 99)

Yine evfemik vasıta olarak fahişe anlamında gelen ifadeler için yardımcı sözlere de müracaat edildiğini görebiliriz. “*Doğrusunu söyleyecek olursak (arada dinleyen yok, değil mi?), bu saç uzun, aklı kısa anav manavlara (onlara bunlara) bayram yapmanın ne alemi var?*” (“Hey, yer yutkur”, s. 174)

Anav manav ifadesi ana ve mana (yani, o ve bu) sözlerinden alınmış olup, onlar A. Ahmedov’un söylediği gibi işaret zamirleri gibi cümlede öge olarak kullanılmaz. (Ahmedov, 1976) Bunula birlikte cümle öğeleri ile gramer ilişki kuramaz. Onlar o (an) ve bu (mun) zamirlerine –a yönelme hal eki eklenerek edat görevinde kullanılır. Demek ki, anav, manav (Özbek edebî dilinde o, bu) gibi lûgavî birliğe sahip olmayan soyut düşünceler de yazarın eserlerinde evfemik vasıta olarak kullanıldığını görebiliriz.

Bunun gibi şahsı anlatan evfemik vasıtaların konu grubunu daha da genişletmek mümkün. Mesela, kadın sözcüğüne ait *mezlume*, *zaife* gibi; kız kavramını anlatan *acize*, *kerime* ifadeleri gibi; sahte dindar, riyakarları anlatan “*ehli sakal*” anlamlı evfemik ifadeler gibi; Rus ve Avrupalılar için kullanılan “*medeni milletler*” kinayeli evfemik vasıtalar gibi...

İnsan organlarının evfemik tarzda ifade edilmesi lazım olan kısımları ne kadar yumuşatılmış, kibarlaştırılmış olursa olsun, o anlam bizim tasavvurumuzda ayıp, söylenmesi kolay olmayan kavram olarak kalır. Alimler tarafından evfemizm denilen, ama evfemik özelliğini kaybedip disfema dönüşen çoğu birlikler hakkındaki görüşler bahisli konulardır (Mesela, *kızlık perdesi*).

Bazı durumlarda A. Kadirî’nin açık ifade edilmesi ahlak kurallarına uymayan kavramları kendi anlamında kullandığını görürüz. Fikrimize göre, bunlar metin içinde disfemizm olarak ifade edilir ve konuşma kültürünü bozar. Mesela, *haram kıl* (*cinsî organlardaki kullar*), *göğüs* gibi. Ama evfem normlarına uygun, söylenemeyen kavramların daha nazik ifadesi de yok zaten. Çöpü anlatan *cinas*, *ahlat*, *hilt*, *tezek* gibi ifadeler, insanın arka tarafında yerleşen azasını anlatan *art* (*arka*) ifadesi, erkeklerin cinsî azasını anlatan *kuş*, göğsü anlatan *meme* ifadeleri bunun gibilerdir.

“Yaşlıların dediğine göre, eğer saksagan zurnacı kurbağayı kendi nikâhına alırsa, bu iki dişiden

olan yavru bülbül-ü hafızı gagalayacak öyle bir karga olurmuş ki, işte şu Elbek efendinin öyle kuşudur.” (“Botka”, s. 166)

A.Kadirî'nin o devir metbuatında daha çok hiciv hikayeleri olduğunu hesaba katarsak, kahramanların gülmeceyle dolu konuşmalarında, jargonlarında evfemik şekilde ifade edildiğini görebiliriz. “Ay, - dedim, ay, ay, seni züppelerine pes ettireyim, dedim”. (“Taşpolat tajang nima deydi?”, s. 279) anlamı idrar yapmak olan pes etmek ifadesi bireysel evfemasırasına girip tıpla ilgili hadise, örf adetle ilgili bir şey de olabilir.

Yazar kabiliyetini kendinde yansıtan bireysel evfemalar dil sathında ayrı bir önem arzeder. Bu sadece belli süreçte kendi değerine, özelliğine sahip ifadelerdir. Mesela, **hamrah** (yoldaş) - (bir. evf. – anlamı: kocanın hayali) O anlarda hamrahsız uyuduğum gerçek, - dedi, - çünkü başkalarından tümüyle ümidim yok, hamrahım bana hep yeis verir, dehşetimi de arttırıyordu. (“Ötgan kunlar”, s. 331)

Yine bir örnek – “kuyruksuz”. Bu evfem açık saçık, kısa giyinen insanlar için kullanılmıştır. Bu kelimenin hayvanlardaki “kuyruk”la hiç bir ilgisi yok tabii ki, ama metin içerisinde aynen kısacık giyinen insanlar için söylendiği anlaşılır. “Başlarına saç koyan, adlarını genç koyan, fehş denileni faş eden, yine adını genç koyan, kuyruksuzlarımıza selâ-â-â-m!” (“Selâname”, s. 142)

Vurgulanması lazım ki, isimle bağlı evfemalargeçmişden beri vr olup, Türkî halklarda bunun kendine özgü bir sebebi var. (Amanturdiyev, 2009, s.228) Mesela, hastalıktan kurtulamayan bir çocuğun ismini değiştirmek, ailedeki çocukları ölmüşse doğan çocuğa *Ölmez*, *Dursun* gibi isimler koymak veya lâkapların isme dönüşmesi gibi durumlar da var. Bunula birlikte ahlak normları isteğine göre, eski zamanlardan beri eşi, kayın peder, kayın validesi ve diğer akrabalarının adını söylememek, kendisinin uydurduğu özel lâkap – evfemik adla müracaat etmek Orta Asya halklarında örf sayılır. Özellikle, Özbek ailelerinde kendi eşlerini ilk evlatlarının adıyla çağırarak bugüne dek saklanmıştı.

Rana I (bir. evf. – anlamı: Nigar Ayım) Mahdum tonu (Özbek erkeklerinin milli giysisi) ışığa tutup: - Yok, adras (Özbek kadınlarının milli giysisi) olmaz, Rana, - dedi tonu yerine koyup, - deminki bezi ver.

Rana II (bir. evf. – anlamı: Salih Mahdum) ranaya Nigar Ayım da katıldı: - Kimse utanmasın, Rana... Nigar Ayım kocasının arkasından koşarak çıktı: - Hey, Rana! – dedi avluda giden Mahdum’a, - ekmeklerimiz eskidi, hamur yapmaya zaman az, pazardan sıcak ekmek gönderir misiniz? (“Mihraptan çayan”, s. 86)

Yazarın insanın bedensel kusurlarını anlatan evfemik ifadeleri de çok önemlidir. Mesela:

zamansız yaratılmış (evf. – anlamı: erken doğan) “Tahminen yirmi yaşlarındaki bu çocuk sarışın, büyük ve parlak kırmızı gözlü, yüzünü kaplayan burun, alını ne kadar dışarıya çıkmışsa, yüzü o kadar içeri giren, kısacası zamansız yaratılan bir yaratıktı.” (“Ötgan kunlar”, s. 172)

bir gözü doğuda, bir gözü batıda (evf. – anlamı: şaşıl, bedensel kusurlu) Dört tarafa koşturmaktan dili tutulmuş, bir gözü doğuda, bir gözü batıda; hareketli, ama bereketsiz bir kişi istiyorsanız doğrudan doğruya Osmanhan efendiyle görüşün. (“Altı yıllık bazm”, s. 201)

İnsanın manevî kusurlarını anlatan evfemik ifadelerden *goshor* (saf), “*vicdanlı*” (vicdansız/turnak içinde olduğu için ters anlam ifade eder), *burnundan ziyan görmek* (kibirilenmek), *omzu kaşınmak* (parayla ilgili kötü işler yapmak), *gagasna direnç koymak* (kibirli) vb.

Bununla birlikte **vicdanının tadı kaçmak** (evf. – anlamı: vicdansa dönüşmek) ifadesi de uslûbî evfemdir. İnsanın olumsuz özelliğine şaka yoluyla ilgi gösterilir. Kadının bu durumunu okuyucular hükmüne bırakıyorum, kendim ise şöyle diyorum: eğer siz kitabın sözüne inanırsanız vicdanınızın biraz tadı kaçmış olacak. (“Şallakı”, s. 252)

Alkollü içecekleri anlatan evfemik ifadeler A.Kadirî eserlerinde daha çok hicivli kahramanlar dilinden beyan edilip argo olarak kullanılır. *Zehir* (rakı), “*ab-ı surh*” (şarap), *abırahmat* (rakı), *ihtiyar* (rakı), “*kızılca*” (konyak), “*kırk gazlı*” (rakı) gibi örnekleri getirebiliriz. Argolu evfemler bazı grupların nutkunda oluşturulup sadece şu grup için ayrı bir şifre olarak kullanılan bazı ifadeler evfemik özelliğe sahip:

düzene sokmak (evf. – anlamı: öldürmek) *Şimdiye kadar bir düşünürsen, on bir insanın kellesini almışım, iki rusu da düzene sokmuşum; ermeniyle farslardan ise hazreti Bahaüddin olmuş.* (“Taşpolat tacang nima deydi?”, s. 281)

Malûm ki, hakaret ya da beddualar kendiliğinden disfemik çelliğe sahip olup, kötü düşünce, arzu, dinleyiciye kötü moral verir. Yazarın mahareti, kelime seçebilme sanatı şunu gösterir ki, o halk deyimlerini kendince yenileyip tesir gücünü artırır ve halka geri verir. Yazar bu sırada halk dilinde mevcut olan “*zantalak*” gibi disfemik bedduanın diğer bir seçeneğini de bulur. Yani, “*singlitalak*” tarzında.

1. **Zantalak** (disf. beddua) *Fakiri böyle durumda görünce, nasıl da şaşmasın, zantalak, dinsiz!* (“Kalvak mahzumning hotira daftaridan”, s. 303)

2. **Singlitalak** (disf. beddua) *Sefer bezci mamatkul’u durdurup sordu: - O kimdi, o? – O işte, molla değil, singlitalak işte... Kendiniz de verecekmışsınız!..* (“Mihraptan çayan”, s. 172)

Ama hakaret ve bedduaları Anvar Amanturdiyev hayvancılarının nutku misalinde evfemik şekilde da olabileceğini söylüyor (Amanturdiyev, 2009; 28). Mesela, “*Artık yerimiz elden gitti desene, evi yansın bolşeviki, yerin dibine batsın bolşevikler!*” (“Tarvuz koltuktan tuştı”, s.101) Kıyaslayalım “ölsün” – “yerin dibine batsın”. Tabii ki, ikinci seçeneğin olumsuz ifadesi “ölsün”e göre daha yumuşaktır.

yeri cennette olmak. (evf. beedua) *Eğer işin kötü giderse, yerin cennette olsun!* (“Moçalov”, s.115).

A.Kadirî eserlerinde implitle ifade edilen hakaret, beddualar da vardır. “*Elinden kamçı, belinden bıçak, bıyığının altındaki kokulu ağzından “Kızını...anani... dinini...atalarını...” gibi zikr-i alîler hep vurgulanıyordu*” (“Moçalov”, s.114) Burada hakaret üç noktayla ifade edilmiş. Ama, N. İsmatullayev K.K.Şahcuri’nin “sözcük ya da tamlamaları, mesela, “Иди ты...” (“Git sen”) tamlamasındaki “к чëпты” (“şeytana”) kelimesini bırakıp ta evfemizm oluşturulabilir” (Şahcuri, 1956, s.13) fikrine karşılık göstermiş, “evfemizm hadisesi belli bie kelimenin yerine ikinci bir kelime ya da tamlamanın kullanılmasıdır, bu örnekteki üç nokta yerine “к чëпты”nun ya da başka bir kelimenin kullanılması “Иди ты...” tamlamasını söyleyen insanın dışında kimseye belli olmaz, bununla birlikte üç nokta da şartlı olarak kullanılan işaret, onun hiç bir anlamı yok” diyor. İlmî izlenimlerimizin sonucu ise yukarıdaki görüşlere zır sonucu ortaya koyuyor. Çünkü, tırnak içine alınan kelime veya tamlama metin içerisinde ters anlam ifade etmesi dinleyiciye malûm olması, belli grupların kullandığı argolu evfemlerin konuşanın nutkunda dinleyici için de anlaşıldığı ve nihayet ellipsise uğrayan (üç noktayla ifade edilen) “kapalı” kavramlar da herkes için anlaşılır ifadeler olduğu kendi isbatını buldu. Çünkü, metin anlamca o kavrama yakın düşünceyi insanın gözünün önüne sergiler. Yine de ilk düşünülen fikir gerçek olup, ahlak kurallarına uymaması nedeniyle kültürce tırnak içine alınır veya üç noktayla yazılır. Bunun dışında A. Kadirî’nin bireysel evfemleri de var ki, onları sadece “söyleyen insandan başka kimseye belli değildir” diye bakarsak, yazarın yazdığı ifadeler yersiz, önemsiz olurdu.

Sonuç

Yukarıdaki görüşlere dayanarak özbek dili evfemizm ve disfemizmlerini, bütün çeşitlerini kapsamazsa bile, konuşmada çok kullanılanlarını sözlük tarzında öğrencilere sunmak lazım sonucuna vardık. Ta ki, söylenen ifade sadece konuşan için anlaşılır tarzda değil de, her türlü dinleyici için anlaşılır tarzda olsun. İkincisi, evfemizm ve disfemizmin mecaza dönüşmesindeki yardımcı hadiseleri, evfemik ve disfemik eş anlamlılık, evfemik ve disfemik eş seslilik, ellipsise uğrayan evfemik ve disfemik beddua, hakaretleri öğrenmek, yorumlamak gerek ki, bu haidse ayrı bir doğrultu – alan olarak yükselsin.

Bunula birlikte, dilin yükselmesine, dünya dilleri arasında kendi yerini almasına yardımcı olsun. Zira, özbek dilinin geniş olanaklarından, güzelliğini yansıtan bu ifadeler milli sözlükövlüğümüzü zenginleştirmeye de hizmet eder.

Edebiyat

1. Kadirova, H. B. (2020). Klassifikatsiya evfemisticheskikh sredstv po semanticheskomu ob'yomu. *Vestnik nauki i obrazovaniya*, (23[77]), Part 1, 39–43.
<https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-evfemisticheskikh-sredstv-po-semanticheskomu-obyomu/viewer>
2. Samoylovich, A. N. (1929). Zhenskie slova u altayskikh turkov. *Yazyk i literatura*, 3, 124–126.
3. Akhmanova, O. S. (1969). *Slovar' lingvisticheskikh terminov*. Sovetskaya entsiklopediya.
4. Ahmedov, A. (1976). Hozirgi o'zbek tilida ana va mana so'zlari. *O'zbek tili va adabiyoti*, (2).
5. Ismatullaev, N. (1964). O'zbek tilidagi evfemizmlar va ularning klassifikatsiyasiga doir. *O'zbek tili va adabiyoti*, (1), 57.
6. Ismatullaev, N. (1963). Hozirgi o'zbek tilida evfemizmlar. *ToshDPI ilmiy asarlari*, 42(1), 19–28, 59.
7. Ismatullaev, N. (1964). Evfemizmlarning lug'at sostavini va so'z ma'nolarini boyitishdagi ahamiyati. *ToshDPI ilmiy asarlari*, (2), 3–12.
8. Ismatullaev, N. (1963). *Evfemizmy v sovremennom uzbekskom yazyke* (Abstract of PhD dissertation).
9. Kadirova, H. B. (2021). Prispособlenie strategii i taktiki disfemizatsii politicheskikh ponyatiy. *Innovatsii. Nauka. Obrazovanie*, (33), 924–929. https://drive.google.com/file/d/liW-LCu9NQdQl_O2N2UCNbyz6YmRrGt1h/view
10. Kadirova, H. B. (2020). Evfemizmy i disfemizmy kak otrazhenie kul'tury obshcheniya. *Vestnik nauki i obrazovaniya*, (21[99]), Part 1, 35–37.
<http://scientificjournal.ru/images/PDF/2020/99/evfemizmy-i-disfemizmy-kak.pdf>
11. Kadirova, H. B. (2020, January 28–29). Evfemiko-disfemisticheskie znacheniya v peresechenii strukturno-pragmaticheskogo analiza. In *Proceedings of the International Scientific Review of Problems of Philosophy, Psychology and Pedagogy*. <https://scientific-conference.com/h/sborniki/112-10-00-00-filologicheskie-nauki/2172-euphemic-dysphemistic-values.html>
12. Kadirova, H. B. (2021). Evfemicheskiy i disfemicheskiy smysl v strukturno-pragmaticheskom analize. *Mirovaya nauka*, (4[49]).
https://6f11d5b6-a34f-44d4-b696-52ed0e72afa9.filesusr.com/ugd/b06fdc_ae9b8316d0934efc97e38002e89e1411.pdf
13. Qodiriyini qo'msab: Yodnoma. (1994). Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.
14. Omonturdiyev, A. (2009). *Professional nutq evfemikasi (chorvadorlar nutqi misolida)* (Doctoral dissertation).
15. Omonturdiyev, A. (2000). *O'zbek nutqining evfemik asoslari*. NS.
16. Omonturdiyev, A. J. (1996). *Bir so'z lug'ati*. Jayhun.
17. Omonturdiyev, A. J. (1997). *Evfemik vositalarning funksional xususiyatlari* (PhD dissertation).
18. Omonturdiyev, A. J. (2002). Evfemik omonimiyaga doir. In *Tilshunoslikning dolzarb masalalari* (Part 1, 70–73). Universitet.
19. Hojiev, A. (1985). *Lingvistik terminlarning izohli lug'ati*. O'qituvchi.
20. Shakhzhuri, K. K. (1956). *Evfemizmy i ikh rol' v izmenenii znacheniya slov* (Abstract of PhD dissertation).
21. Shomaqsudov, A., Rasulov, I., Qo'ng'urov, R., & Rustamov, H. (1983). *O'zbek tili stilistikasi*. O'qituvchi.

Daxil oldu: 12.10.2025

Qabul edildi: 07.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/53-57>

Doniyor Nafasov

Urgenç Devlet Pedagoji Enstitüsü İlköğretim Fakültesi Dekanı

Doçent

<https://orcid.org/0009-0004-6465-1117>

nafasovdoniyor@gmail.com

Türk dünyası turizmi sosyo-kültürel bir olgu ve pedagojik bir sistem olarak

Özet

Bu makalede Türk dünyası turizmi, yalnızca ekonomik bir faaliyet alanı olarak değil, aynı zamanda sosyo-kültürel bir olgu ve pedagojik bir sistem olarak incelenmektedir. Araştırma, turizmin Türk halkları arasındaki kültürel etkileşim, kimlik inşası, tarihsel mirasın yaşatılması ve eğitim süreçlerinin geliştirilmesi açısından oynadığı rolü analiz etmektedir. Bu bağlamda turizm, Türk dünyasının farklı bölgeleri arasında ortak kimlik bilincini güçlendiren, kültürel diplomasiye katkı sunan ve eğitsel değer taşıyan çok boyutlu bir toplumsal fenomen olarak ele alınmaktadır. Metodolojik olarak çalışma, hukuksal-sosyolojik, kültürlerarası ve pedagojik yaklaşımları birleştirerek yürütülmüştür. Bu yöntem aracılığıyla turizmin Türk halkları arasındaki karşılıklı anlayışın gelişmesine, genç kuşakların milli-manevi değerlere bağlı yetişmesine ve ortak kültürel alanların korunmasına katkısı değerlendirilmektedir. Ayrıca makalede, turizmin kültürel bütünleşme, bölgesel işbirliği, turizm diplomasisi ve eğitimsel değişim programları açısından taşıdığı potansiyel analiz edilmiştir. Sonuç kısmında Türk halkları arasında turizmi bir pedagojik mekanizma olarak güçlendirmeye yönelik öneriler sunulmaktadır. Bu öneriler arasında ortak eğitim-turizm projelerinin geliştirilmesi, öğrenci ve öğretim elemanı değişim programlarının artırılması, kültürel rotalar oluşturulması ve Türk dünyasının turizm potansiyelinin eğitimsel içeriklerle desteklenmesi yer almaktadır. Böylece turizm, Türk halkları arasında sadece ekonomik değil, aynı zamanda kültürel birlik ve manevi dayanışmayı güçlendiren bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk halkları turizmi, kültürel değişim, pedagojik sistem, turizm kimliği, bölgesel işbirliği, kültürel diplomasi

Doniyor Nafasov

Dean of the Faculty of Primary Education

Urgench State Pedagogical Institute

Associate Professor

<https://orcid.org/0009-0004-6465-1117>

nafasovdoniyor@gmail.com

Turkic World Tourism as a Socio-Cultural Phenomenon and a Pedagogical System

Abstract

This article examines Turkic world tourism not merely as an economic activity, but as a socio-cultural phenomenon and a pedagogical system. The study explores the role of tourism in promoting cultural interaction, identity formation, heritage preservation, and educational development among Turkic peoples. In this context, tourism is viewed as a multidimensional social mechanism that fosters a shared sense of identity, contributes to cultural diplomacy, and serves as an educational and integrative platform within the Turkic-speaking world. Methodologically, the research adopts a combination of legal-sociological, intercultural, and pedagogical approaches. These perspectives enable an analysis of how tourism supports mutual understanding among Turkic nations, strengthens

moral and national values among younger generations, and contributes to the preservation of common cultural spaces. Furthermore, the paper discusses the potential of tourism as a tool for cultural integration, regional cooperation, tourism diplomacy, and educational exchange within the broader Turkic context. In the conclusion, several recommendations are proposed for enhancing tourism as a pedagogical mechanism among Turkic peoples. These include developing joint educational-tourism projects, expanding student and academic exchange programs, establishing shared cultural routes, and integrating educational content into tourism activities. Overall, the study argues that tourism functions not only as an economic driver but also as a means of strengthening cultural unity and spiritual solidarity across the Turkic world.

Keywords: *Turkic world tourism, cultural exchange, pedagogical system, tourism identity, regional cooperation, cultural diplomacy*

Giriş

Küreselleşme ve kültürlerarası entegrasyon sürecinde turizm, yalnızca ekonomik ve kültürel bir alan olarak değil, aynı zamanda sosyo-pedagojik öneme sahip bir araç olarak da günümüzün önemli konularından biri haline gelmiştir. Günümüzde turizm, genç neslin millî ve evrensel değerlere dayalı olarak eğitilmesi, onların dünya görüşünün genişletilmesi ve sosyal etkinliğinin artırılmasında etkili bir araç olarak öne çıkmaktadır. UNESCO ve UNWTO (Dünya Turizm Örgütü) gibi uluslararası kuruluşlar, turizmin kültürlerarası diyalog, barış ve sürdürülebilir kalkınmaya hizmet etmesi gerektiğini özellikle vurgulamaktadır. Bu bağlamda, turizmin pedagojik bir sistem olarak incelenmesi ve eğitim-öğretim sürecine entegre edilmesi güncel bir konu olarak önem kazanmaktadır. Günümüzde Türk halkları arasında turizm olgusu, yalnızca ekonomik bir faaliyet alanı olarak değil, aynı zamanda ortak tarih, dil, kültür ve medeniyet bağlarını güçlendiren sosyo-kültürel bir fenomen olarak değerlendirilmektedir (Yüce, 2016, s. 34; Özer Sari, 2012, s. 45).

Araştırma

Türk dünyası ülkeleri arasında karşılıklı turistik ilişkilerin gelişmesi, toplumsal kimlik bilincinin pekiştirilmesi ve kültürel mirasın korunması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu süreçte turizm, halklar arası dayanışma, dostluk ve karşılıklı anlayışın pedagojik bir zeminde yeniden inşasına katkı sağlamaktadır. Türk dünyasında turizm, ortak tarih, dil ve medeniyet köprülerini yeniden canlandıran stratejik bir araç olarak değerlendirilmektedir (Sakenova, 2023; Turksoy, n.d.).

Özellikle “Türk Dünyası Eğitim Alanı” konsepti çerçevesinde turizmin eğitimsel bir araç olarak kullanılması, genç nesillerin ortak değerler etrafında bütünleşmesini mümkün kılmaktadır. Çalışmanın güncelliği, küreselleşme koşullarında millî kimliğin korunması, kültürel diplomasi ve yumuşak güç politikalarının artan öneminden kaynaklanmaktadır (Research Centre, TRT World, 2022, s. 12; Kaya, 2003, s. 87). Türk dizilerinin ve medya ürünlerinin küresel ölçekteki etkisi, turistik imajı ve kültürel merakı artırarak, Türkiye ve diğer Türk devletleri arasındaki turistik akışları hızlandırmıştır (Research Centre, TRT World, 2022, s. 21).

Türkistan şehri, Türk dünyasının manevi ve kültürel başkenti olarak, 2024 yılı için “Türk Dünyasının Turizm Başkenti” ilan edilmiştir (Sakenova, 2023; Astana Times Staff Report, 2021). Bu girişim, bölgesel kültürel birlikteliği ve kimlik bilincini güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, Türk dilli ülkelerde “Kültürel Rota” girişimi de bu süreçte destek vermektedir (Shamshidov, 2023).

Pedagojik açıdan turizm, bireylerin farklı kültürleri tanıyarak empati ve kültürel duyarlılık geliştirmesine olanak sağlar (Aktaş Çimen, 2024, s. 6; Özer Sari, 2012, s.53). Eğitimsel bakımdan, turizm deneyimleri öğrencilerin öğrenme motivasyonunu ve kültürel farkındalığını artırır (Aydın, 2019, s. 41; Demir, 2020, s. 74). Bu bağlamda, turizme dayalı eğitim programları, Türk dünyası gençleri arasında ortak tarih ve gelenek bilinci oluşturma bakımından büyük önem taşımaktadır (Yüce, 2016, s. 39; Aktaş Çimen, 2024, s. 12).

Türk dünyası turizmi yalnızca ekonomik kalkınma aracı değil, aynı zamanda kültürel birlik, kimlik inşası ve pedagojik entegrasyon açısından stratejik bir sistemdir (Yüce, 2016; Turksoy, n.d.; Demir, 2020). Bu sistem, sürdürülebilir kültürel bütünleşmeye ve genç kuşakların ortak değerler etrafında birleşmesine katkı sağlamaktadır.

XX yüzyılın sonu ve XXI yüzyılın başlarında Sovyet bloğunun ortadan kalkması ve Türk dilli devletlerin bağımsızlıklarını kazanmasıyla, Türk halkları arasında bölgesel iş birliğinin yeni bir aşaması başlamıştır. TÜRKSOY gibi uluslararası kuruluşlar; dil, kültür ve sanat alanlarında bütünleşmeyi hedeflemiştir. Türk Devletleri Teşkilatı (Organization of Turkic States) bu süreçte ekonomik, kültürel ve sosyal alanlarda ortak hareket etme platformuna dönüşmüştür (“Tourism Cooperation”, n.d.; “Turksay: The Global Actor...”, n.d.). Bu bağlamda, turizm yalnızca ekonomik bir faaliyet değil, aynı zamanda sosyo-kültürel entegrasyon ve kimlik inşası aracı olarak da önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin, Türk Devletleri arasında turizm iş birliği programları yürürlüğe konulmuştur.

Turizm yalnızca bir seyahat veya dinlenme etkinliği değildir; o, halklar arası diyalogun, kültürel alışverişin ve aynı dil-kültür alanında yaşayan toplulukların pedagojik süreçlerinin de bir parçasıdır. Bu açıdan, Türk halkları arası turizm olgusunu sosyo-kültürel yönden ve pedagojik bir sistem olarak incelemek önem taşımaktadır. Bu makalenin amacı, Türk halkları arası turizmi sosyo-kültürel bir fenomen ve pedagojik bir sistem olarak analiz etmek, onun metodolojik temellerini belirlemek, içeriğini ve sonuçlarını irdelemek ve pedagojik öneriler geliştirmektir.

Araştırmanın temel görevleri şunlardır:

- Türk halkları arası turizm kavramını ve özelliklerini tanımlamak.
- Sosyo-kültürel boyutlarını incelemek (kimlik, ilişkiler, kültürel değişim).
- Turizmi pedagojik bir sistem olarak analiz etmek.
- Uygulamalı öneriler geliştirmek.

Turizm alanında pek çok araştırma bulunmakta olup, bu çalışmalar turizmin sosyal ve kültürel yönlerini derinlemesine ele almıştır. Örneğin, Ferika Özer Sarı tarafından yapılan bir çalışmada, Türkiye’de genç turizm organizatörlerinin “turist” kavramına bakışı analiz edilmiş; turizmin toplumsal etkileri ve yerel toplumla olan ilişkileri incelenmiştir (Özer Sarı, F. 2012, s.45). Ayrıca, Samet Yüce tarafından yapılan araştırmada Türk devletleri arasındaki turizm iş birliği, kimlik ve gelenekler açısından değerlendirilmiştir (ResearchGate). Kültürel boyutta ise, “kültürlerarası fark” kavramı üzerinden turizmin farklı kültürler arasında anlayış ve iletişimi geliştirme rolü vurgulanmıştır (Yüce S, 2016, s. 34). Ancak mevcut durumda, Türk halkları arası turizmle ilgili literatür yeterince gelişmemiş olup, pedagojik sistem olarak entegrasyonu sınırlı düzeyde incelenmiştir. Bu durum konunun güncelliğini ve özgünlüğünü artırmaktadır.

Metodolojik Temeller.

Bu araştırmada karma metodoloji (mixed methodology) uygulanmaktadır:

- Hukuki-analitik yöntem - Turizm iş birliğine ilişkin anlaşmaların ve uluslararası kuruluşların belgelerinin analizi (örneğin, Türk Devletleri Teşkilatı’nın iş birliği materyalleri).
- Sosyolojik yöntemler - Turizm sürecinde Türk halkları arasındaki sosyal ilişkiler, kimlik oluşumu ve kültürel alışveriş yoluyla pedagojik süreçlerin incelenmesi.
- Pedagojik-dönüştürücü yöntem - Turizmin pedagojik bir sistem olarak nasıl işlediğinin, öğretim ve eğitim süreçlerinde nasıl kullanılabileceğinin analiz edilmesi.

Araştırmanın sınırlılıkları: Veriler genelleştirilmiş düzeyde sunulmuştur; belirli bölgeler (örneğin Orta Asya Türk devletleri) özelinde derinlemesine inceleme sınırlı kalmıştır. Turizm aracılığıyla Türk dil ve kültür alanına ait ülkeler arasında ilişkiler güçlenmektedir. Örneğin, OTS üyesi ülkeler turizm alanında ortak paket programlar geliştirmektedir. Türk halkları kültürel olarak birbirine yakındır: dil, din, gelenek ve değerler bakımından ortaklık söz konusudur. Bu durum turizm sürecini kültürel alışveriş platformuna dönüştürmektedir. Turizm, kimlik bilincini pekiştirmekte; Türk halkları arasında “Türklük” bilincini, kültürel ve sosyal ortaklık duygusunu güçlendirmekte, aynı zamanda bu kimliğin diğer milletler arasında ifade edilmesine olanak sağlamaktadır (Kocabaş, 2018, s. 84).

Pedagojik sistem olarak turizm, yalnızca dinlenme ya da seyahat etkinliği değil; öğretici, eğitici ve kültürel deneyim sağlayan bir süreçtir. Türk halkları arası turizm, örneğin okul, kolej veya üniversite düzeyinde kültürel değişim programı şeklinde uygulanabilir. Öğrenciler Türk dili ve kültürüne sahip ülkelere seyahat ederek farklı kültürleri öğrenir, kimlik bilincini güçlendirirler. Ayrıca, turizm yoluyla bölgesel turizm iş birliği ve koordinasyon oluşturulabilir — bu durum

pedagojik sisteme tamamlayıcı bir unsur kazandırır. Örneğin, tarihi “İpek Yolu” çerçevesinde Türk devletleri ortak turizm rotaları geliştirmektedir (Astana Times Staff Report, 2021, s. 52). Türk halkları arası turizm iş birliği, kültürel-tarihi mekanların ve seyahat güzergâhlarının bütünleştirilmesini sağlamaktadır. Ayrıca, turizm alanındaki iş birliği yalnızca uluslararası düzeyde değil, eğitim ve mesleki hazırlık bileşenlerini de içermektedir. Örneğin, turizm hizmetleri alanında mesleki yeterlilik geliştirme programları yürütülmektedir (Organization of Turkic States).

Bulgular ve Analiz.

Analiz sonuçları şunu göstermektedir:

- Türk halkları arası turizm, sosyo-kültürel açıdan güçlü bir entegrasyon aracıdır: ortak dil, kültür ve tarihsel kökler, halkların birbirini daha iyi anlamasını sağlamaktadır.
- Pedagojik sistem olarak turizm henüz tam anlamıyla yapılandırılmamıştır; eğitim kurumlarında (okuldan üniversiteye kadar) kültürel ve eğitsel amaçlı turizm uygulamaları sınırlıdır.
- Hukuki ve kurumsal iş birliği mekanizmaları gelişmektedir — OTS kapsamında “Türk Dünyası Turizm Başkenti” gibi girişimler ortaya çıkmıştır (Astana Times Staff Report, 2021, s. 48).
- Ancak, bazı sınırlılıklar da mevcuttur: dil farklılıkları, altyapı eksiklikleri, turizm ürünlerinin eşitsiz gelişimi ve pedagojik amaçlı seyahatlerin planlanmasına ilişkin yol haritalarının yetersizliği.

Eğer Türk halkları arası turizm pedagojik hedeflerle uyumlu biçimde organize edilirse, bu durum yalnızca ekonomik fayda değil, aynı zamanda kültürel iş birliği, dil-kültür alışverişi ve bölgesel dayanışmanın güçlendirilmesine de katkı sağlayacaktır.

Sonuç

Bu araştırmanın sonuçlarına dayanarak aşağıdaki genel sonuç ve öneriler sunulabilir:

- Türk halkları arası turizmi yalnızca dinlenme veya gezi biçiminde değil, kültürel ve pedagojik bir süreç olarak ele almak gerekmektedir. Bu sayede Türk halkları arasında kültürel anlayış, dil ve geleneklerin korunması, gençler arasında iletişim ve değişim teşvik edilebilir.
- Eğitim kurumlarında turizm temelli kültürel değişim programları uygulanmalıdır: okullar, liseler, kolejler ve üniversiteler Türk dünyası içinde kültürel geziler, uygulamalı seyahatler ve dil-kültür seminerleri düzenlemelidir.
- Turizm organizatörleri ve bölgesel devletler; altyapı, tanıtım ve turizm ürünlerinin bütünleştirilmesi üzerinde çalışmalıdır - örneğin, tarihî-kültürel rotaların ortak geliştirilmesi, Türk devletleri arası turizm güzergâhlarının oluşturulması.
- Hukuki ve kurumsal açıdan Türk devletleri, turizm alanında daha kapsamlı iş birliği biçimleri geliştirmelidir: ortak bağlantılar, bilgi paylaşımı, profesyonel eğitim programlarının artırılması.
- Pedagojik açıdan, turizm süreçlerine katılan gençler için “kültürel refleksiyon”, “kimlik bilinci” ve “Türk halklarıyla diyalog” gibi modüller hazırlanmalıdır.

Türk halkları arasındaki turizm süreci yalnızca ekonomik büyüme ve gelir kaynağı olarak değil, aynı zamanda derin sosyo-kültürel ve pedagojik öneme sahip bir sistem olarak değerlendirilmelidir. Turizm aracılığıyla Türk halkları arasında tarihî, kültürel ve manevi bağlar güçlenmekte, ortak dil, gelenek ve değerler temelinde karşılıklı anlayış ve iş birliği artmaktadır. Pedagojik açıdan, turizm genç nesillerde millî ve evrensel değerlere saygı, kültürel hoşgörü, empati ve sosyal sorumluluk gibi niteliklerin gelişmesine katkı sağlar. Eğitim sürecinde turizme dayalı programların uygulanması, öğrencilerin dünya görüşünü genişletir, tarihî köklerini daha derin anlamalarına ve Türk dünyasına aidiyet duygularının güçlenmesine zemin hazırlar. Bu nedenle, turizm sistemi Türk halkları arasındaki kültürel dayanışmayı pekiştiren, gençlerin bilincinde “Türklük” kimliğini güçlendiren ve onları bölgesel bütünleşmeye yönlendiren güçlü bir pedagojik araç olarak görülmelidir. Bu süreç, yalnızca kültürel diplomasi ve “yumuşak güç” politikasının etkili bir biçimi olmakla kalmayıp, aynı zamanda gelecek kuşaklar arasında kalıcı kültürel birlik ve karşılıklı saygı temelinde gelişen yeni bir eğitimsel-kültürel alanın oluşmasına katkı sağlamaktadır.

Ədəbiyyat

1. Aktaş Çimen, Z. (2024). The competitiveness of Turkish tourism in the global market. *Sustainability*.
2. Astana Times Staff. (2021). Turkistan to become center of international tourism and pilgrimage. *The Astana Times*.
3. Aydın, M. (2019). Kültürel turizmin eğitimsel boyutları. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.
4. Demir, R. (2020). Pedagojik açıdan turizm ve kültürel öğrenme süreçleri. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*.
5. Kaya, N. (2003). Cross-cultural differences in the perception of crowding and privacy regulation between American and Turkish freshmen. *Journal of Environmental Psychology*.
6. Kocabaş, F. (2018). Türk dünyasında ortak kimlik ve kültürel bütünleşme. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*.
7. Özer Sarı, F. (2012). Socio-cultural approaches to tourism: A research on the “tourist” notion of young Turkish people. *Sociology Mind*, 2(2).
8. Sakenova, S. (2023). Turkistan named tourist capital of the Turkic world for 2024. *The Astana Times*.
9. Shamshidov, A. (2023). The cultural route of Turkic-speaking countries in the new normal. *LinkedIn*.
10. Tourism cooperation. (n.d.). *Organization of Turkic States*. Cooperation Council of Turkic Speaking States.
11. TRT World Research Centre. (2022). *Turkish dramas' impact on tourism, skilled immigration and foreign direct investment*. TRT World.
12. Turksoy: The global actor of cultural cooperation in the Turkic world. (n.d.). *Organization of Turkic States*.
13. Yüce, S. (2016). The role of tourism in the Turkic world in terms of international relations (IR): A social constructivist approach. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(1).

Daxil oldu: 05.10.2025

Qəbul edildi: 01.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/58-60>

Shabnam Yusufzoda

Urgenç Devlet Pedagoji Enstitüsü
İlköğretim Metodolojisi Anabilim Dalı
Öğretim Üyesi, Doçent
<https://orcid.org/0000-0002-5122-240X>
shabnamyusufzoda@gmail.com

İlkokul Türkçe ders kitabının ‘5E’ öğretim modeli temelinde hazırlanmasının metodik esasları

Özet

Bu makalede ilkokul Türkçe ders kitaplarının “5E Öğretim Modeli” temelinde hazırlanmasının metodik esasları incelenmiştir. 5E modeli — “Dikkat çekme (Engage)”, “Keşfetme (Explore)”, “Açıklama (Explain)”, “Derinleştirme (Elaborate)” ve “Değerlendirme (Evaluate)” aşamalarından oluşan çağdaş bir yapılandırmacı öğretim yaklaşımıdır. Makalede bu modelin teorik ve pratik yönleri, ilkokul Türkçe öğretiminde uygulanabilirliği ve ders kitabı içeriğinin hazırlanmasındaki önemi detaylı biçimde analiz edilmiştir. 5E modeline göre hazırlanan kitaplar, öğrencilerin aktif katılımını sağlar, onların bağımsız düşünme, analiz yapma ve yaratıcı becerilerini geliştirir. Böylece öğretim süreci daha verimli, etkileşimli ve öğrenci merkezli hale gelir.

Anahtar Kelimeler: 5E öğretim modeli, ilkokul eğitimi, Türkçe ders kitabı, etkileşimli yöntemler, yapılandırmacı yaklaşım, metodik esaslar

Shabnam Yusufzoda

Urgench State Pedagogical Institute
Department of Primary Education Methodology
Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0002-5122-240X>
shabnamyusufzoda@gmail.com

Methodological Foundations of Designing the Primary School Mother Tongue Textbook Based on the “5E” Educational Model

Abstract

This article explores the methodological foundations of designing primary school mother tongue textbooks based on the “5E” educational model. The 5E model — consisting of the stages “Engage,” “Explore,” “Explain,” “Elaborate,” and “Evaluate” — represents a modern constructivist approach to teaching and learning. The article provides a detailed analysis of the theoretical and practical aspects of this model, its advantages in teaching the mother tongue in primary grades, and its role in shaping textbook content. Textbooks developed according to the 5E model encourage students to participate actively, think independently, analyze, and approach learning creatively. As a result, the educational process becomes more effective, interactive, and learner-centered.

Keywords: 5E educational model, primary education, mother tongue textbook, interactive methods, constructivist approach, methodological foundations

Giriş

Türk halklarının eğitim sisteminde bilgiye ulaşma yollarının değişmesi, öğretim yöntemlerinin de yenilenmesini zorunlu kılmıştır. Özellikle Türk halklarının zengin kültürel mirasına ve dil öğretimi geleneğine dayanan ana dili eğitimi, modern pedagojik modellerle bütünleştirildiğinde, öğrencilerin

dilsel, bilişsel ve kültürel gelişimini daha etkili şekilde desteklemektedir. Bu bağlamda “5E” eğitim modeli (Engage, Explore, Explain, Elaborate, Evaluate – Katılım, Keşif, Açıklama, Derinleştirme ve Değerlendirme) Türk dünyasında da çağdaş eğitim yaklaşımlarından biri olarak önem kazanmaktadır. Bu modelin ilk okuma-yazma ve ana dili ders kitaplarının hazırlanmasında uygulanması, hem dil öğretiminde etkililiği artırmakta hem de öğrencilerin anadil bilincini ve iletişim becerilerini geliştirmektedir. “Her birimiz, devlet diline gösterilen özeni bağımsızlığa gösterilen özen olarak, devlet diline duyulan saygı ve sadakati ana vatanımıza duyulan saygı ve sadakat olarak görmeli ve bu anlayışı hayatımızın bir kuralı hâline getirmeliyiz” (O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 2023).

Ünlü bilim insanı, ülkemizde ilkökul öğrencilerini yazmaya öğretme sorununu ilk gündeme getirenlerden biridir. Onun “İlkökul Öğrencilerini Güzel Yazıya Alıştırma”, “Güzel Yazı Metodolojisi”, “Güzel Yazı Becerisini Geliştirme”, “Doğru ve Güzel Yazın” ve “Güzel Yazıya Öğretme” gibi kitaplarında yazı öğretimiyle ilgili değerli bilgiler verilmiştir. Bu konuda H.Gulomova’nın çalışmalarını da takdirle anmak gerekir. Yazı öğretimiyle doğrudan ilgili sorunlar Y.Y.Azimov’un “Güzel Yazıya Öğretmenin Uygulamalı Temelleri” adlı kitabında da ele alınmıştır (Azimov, 2017, s. 70).

Araştırma

Türk halkları tarih boyunca eğitime, özellikle ana dilinin korunmasına büyük önem vermiştir. Kaşgarlı Mahmud’un “Divânü Lügati’t-Türk” eserinden itibaren Türk dillerinin öğretimi ve karşılaştırmalı incelenmesi, turkoloji biliminin temel taşlarından biri olmuştur (To‘xliyev, 2006, s. 65). Bugün ise bu miras, modern eğitim sistemlerinde yenilikçi öğretim yöntemleriyle devam ettirilmektedir. 5E modeli, Türk eğitim sisteminde özellikle ilkökul kademesinde öğrencilerin aktif katılımını sağlayarak onların eleştirel düşünme, problem çözme ve iletişim kurma becerilerini geliştirir (Azimov, 2017, s. 43). Bu bağlamda, ilkökul ana dili ders kitabının hazırlanmasında 5E modeli temel alınarak hazırlanacak materyallerin, sadece dil öğretimi değil, aynı zamanda Türk halklarının ortak kültürel değerlerini yansıtmaları da büyük önem taşır.

5E modelinin birinci aşaması olan “**Engage (Katılım)**”, öğrencilerin derse aktif olarak dahil edilmesini sağlar. Türk eğitim sisteminde bu aşama, halk edebiyatı örnekleri, atasözleri, deyimler, türküler ve kısa hikâyeler aracılığıyla öğrencinin dikkatini çekmekle başlar. Özellikle Türk dünyasının zengin sözlü geleneği, öğrencilerin ana diline karşı olumlu tutum geliştirmesine yardımcı olur. Öğretmen, öğrencinin yaşantısıyla bağlantı kurarak onun öğrenme sürecine duygusal bağ kurmasını teşvik eder.

İkinci aşama olan “**Explore (Keşif)**”, öğrencinin bilgiyi kendi deneyimiyle bulmasını hedefler. Bu aşamada Türk dilinin ses, yapı ve anlam özellikleri oyunlar, etkinlikler ve küçük grup çalışmalarıyla keşfedilir. Örneğin, öğrenciler Türk lehçelerindeki benzer ve farklı kelimeleri karşılaştırarak dilin çeşitliliğini ve zenginliğini fark ederler. Böylece turkolojiye dayalı farkındalık gelişir; öğrenciler sadece kendi ana dillerini değil, Türk halklarının ortak dilsel köklerini de tanımaya başlarlar.

Üçüncü aşama olan “**Explain (Açıklama)**”, öğrencilerin edindikleri bilgileri sistematik hale getirmesini amaçlar. Öğretmen, öğrencilerin keşfettikleri dil kurallarını açıklamalarını ister, ardından doğru terminolojiyle pekiştirir. Türk eğitim geleneğinde bu süreç, ustadan çırağa bilgi aktarımıyla benzerlik gösterir; öğretmen rehber, öğrenci ise aktif öğrenici rolündedir. Ana dili ders kitabında bu aşamada dil bilgisi konuları, metinler ve örnekler üzerinden açıklanır. Örneğin, Türkçedeki ünlü uyumu kuralı oyunlaştırılarak öğretilir.

Dördüncü aşama olan “**Elaborate (Derinleştirme)**”, öğrencilerin öğrendiklerini yeni durumlara uygulamalarını sağlar. Bu aşamada Türk kültürüne ait şiirler, hikâyeler veya destan parçaları üzerinde uygulamalar yapılabilir. Öğrenciler öğrendikleri dil bilgisi kurallarını kullanarak kendi metinlerini oluştururlar. Bu süreç, hem yaratıcı düşünme becerilerini hem de kültürel kimlik bilincini pekiştirir. Türk halklarının ortak değerlerine vurgu yapmak, öğrencilere aidiyet duygusu kazandırır (To‘xliyev, 2006, s. 45).

Sonuç

Son aşama olan “**Evaluate (Değerlendirme)**”, öğrencilerin öğrenme sürecindeki gelişimini ölçer. 5E modeli, geleneksel sınav anlayışından farklı olarak, öğrencinin sürece dayalı olarak değerlendirildiği bir yaklaşımdır. Türk eğitim sisteminde de son yıllarda bu tür alternatif değerlendirme yöntemlerine yönelim artmaktadır. Öz değerlendirme, akran değerlendirmesi ve öğretmen gözlemleri gibi yöntemler, öğrencinin öğrenme sürecini daha objektif biçimde yansıtır. Ana dili ders kitabının hazırlanmasında bu modelin uygulanması, Türk halklarının ortak dilsel değerlerini koruyarak çağdaş pedagojiye uygun bir yaklaşım sunar. Özellikle Özbekistan, Türkiye, Kazakistan ve Kırgızistan gibi Türk cumhuriyetlerinde ana dili öğretiminin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, turkoloji alanına yeni katkılar sağlamaktadır. Her ülkenin eğitim sistemi farklı özellikler gösterse de, 5E modeli tümünde ortak bir yenilikçi çerçeve sunabilir. Bu bağlamda, Türk dünyası eğitim sistemleri arasında işbirliği ve deneyim paylaşımı, ana dili eğitiminin kalitesini artırmada belirleyici rol oynar. Sonuç olarak, Türk halklarının ortak tarihî ve kültürel birikimi, ana dili öğretiminde modern yaklaşımlarla birleştirildiğinde güçlü bir eğitim modeline dönüşmektedir. 5E modeli, öğrencinin merkeze alındığı, kültürel kimliğin korunduğu ve öğrenmenin kalıcı hale geldiği bir sistem olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle ilkokul ana dili ders kitabının hazırlanmasında 5E modelinin metodik temellerine dayanmak, Türk halklarının ortak eğitim mirasını çağdaş bir biçimde sürdürmenin en etkili yollarından biridir.

Ədəbiyyat

1. O‘zbekiston Respublikasi. (2023). *O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi*. “O‘zbekiston” nashriyoti.
2. O‘zbekiston Respublikasi. (2021, September 23). “*Ta’lim to‘g‘risida*”gi Qonun (O‘RQ-637). <https://lex.uz/docs/-5013007>
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2019, October 8). *O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida* (PF-5847). <https://lex.uz/ru/docs/-4545884>
4. Kraus, E. (2019). Proposal of a differentiation system “handedness type with variants” for the analysis of changing hand use between left and right handedness. In *Handedness and brain laterality* (pp. 157–191). Springer.
5. To‘xliyev, B. (2006). *O‘zbek tili o‘qitish metodikasi*.
6. Rahmatullayev, Sh. (2006). *Hozirgi adabiy o‘zbek tili*. Universitet.
7. Azimov, Y. Y. (2017). *Husnixatga o‘rgatishning amaliy asoslari (metodik qo‘llanma)*. Turon Zamin Ziyo.
8. Azimov, Y. Y., & Qo‘ldoshev, R. A. (2020). *Husnixatga o‘rgatishning amaliy asoslari (metodik qo‘llanma)*. Globe Edit.
9. Yusufzoda, Sh. Y. (2023). Grafik malakalarni mustahkamlashga doir ayrim mulohazalar. *Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar: Xalqaro ilmiy-metodik jurnal*, (8), 279–286.
10. Yusufzoda, Sh. Y. (2023). Birinchi sinfda grafik malakalarni takomillashtirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish. *Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar: Xalqaro ilmiy-metodik jurnal*, (9), 292–296.
11. Qosimova, K., Matchonov, S., G‘ulomova, X., Yo‘ldosheva, Sh., & Saryiev, Sh. (2022). *Ona tili o‘qitish metodikasi*. Bayoz.
12. Masharipova, U. A. (2024). *Ona tili o‘qish savodxonligi va uni o‘qitish metodikasi*. Zuxro Baraka Biznes.

Daxil oldu: 01.11.2025

Qəbul edildi: 29.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/61-68>

Nafosat Jumaniozova

Urgenç Devlet Pedagoji Enstitüsü

Doktora Adayı

<https://orcid.org/0009-0001-5197-6615>

jumaniozovanafosat25@gmail.com

Türk halklarının edebî mirasında okuma okuryazarlığının geliştirilmesinde geleneksel ve modern yaklaşımlar

Özet

Bu makalede, Türk halklarının edebi mirasında okuma yazarlığını şekillendirmenin geleneksel ve modern yaklaşımları bilimsel-pedagojik açıdan incelenmektedir. Okuma yazarlığı, Türk medeniyetinin en eski dönemlerinden itibaren insan düşüncesi ve manevi olgunluğun önemli bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Orhun-Yenisey yazıtlarından Mahmud Kaşgari, Yusuf Has Hacıp, Ahmed Yesevi ve Alişer Navoi eserlerine kadar uzanan edebi mirasta okuma, anlama ve düşünme kültürü yüksek bir değer olarak yansıtılmıştır. Araştırmanın temel amacı, Türk medeniyetinin manevi ve kültürel zenginliği temelinde okuma yazarlığını geliştirme konusunda teorik ve pratik temelleri belirlemektir. Türk halklarının yazılı ve sözlü kaynaklarında – “Divanu Lugat-it Türk”, “Kutadgu Bilig”, “Hibbetü’l-Hakâyık”, “Dede Korkut Kitabı” gibi eserlerde okuma, kavrama ve düşünme kültürünün oluşum ilkeleri açıklanmıştır. Bu eserler, okuma faaliyetini yalnızca bilgi edinme süreci olarak değil, aynı zamanda ahlaki, estetik ve felsefî bir olgu olarak da yorumlamaktadır. Araştırmada, PIRLS uluslararası programı ölçütleri temel alınarak okuryazarlık kavramının bilişsel, dil-kültürel ve metodik bileşenleri açıklanmıştır. PIRLS modeli ile Türk pedagojik gelenekleri arasındaki benzerlikler ve farklılıklar analiz edilerek, ulusal ve uluslararası yaklaşımların bütünlük bir modeli geliştirilmiştir. Makalede, Türk dünyası didaktik düşüncesinin temel ilkeleri – manevi olgunluk, okuma yoluyla düşüncenin geliştirilmesi ve söz aracılığıyla değerlerin aktarılması süreci bilimsel temelde ele alınmıştır. Modern okuryazarlık yeterliklerini geliştirmede edebi metinler üzerinde çalışma yöntemleri – analitik okuma, bağlamsal analiz ve etkileşimli değerlendirme yaklaşımları sunulmuştur. Araştırmada, geleneksel okuma kültürünü dijital çağa uyarlamanın gerekliliği gerekçelendirilmiştir. Türk halklarının edebi mirası, okuyucu kişiliğini ulusal kimlik, ahlaki düşünce ve estetik anlayış aracılığıyla şekillendiren temel bir kaynak olarak değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, okuryazarlığı geliştirmede Türk manevi mirası ile PIRLS değerlendirme sistemi arasında uyum sağlayan kavramsal bir model önerilmiştir. Bu model, öğretmen yetiştirme sürecinde yenilikçi pedagojik düşünmeyi, edebi metni analiz etme becerisini ve öğrencilerde eleştirel düşüncüyü geliştirmeye hizmet etmektedir. Araştırma bulguları, öğretmen yetiştirmede Türk edebi mirasının kullanımının etkinliğini gerekçelendirirken, modern eğitimde ulusal ve kültürel uyumu güçlendirmektedir.

Anahtar kelimeler: *Türk halkları dünyası, edebi miras, okuryazarlık, PIRLS, metodoloji, geleneksel ve modern yaklaşımlar, manevi değerler.*

Nafosat Jumaniozova

Urgench State Pedagogical Institute

Doctoral Candidate

<https://orcid.org/0009-0001-5197-6615>

jumaniozovanafosat25@gmail.com

Traditional and Modern Approaches to Developing Reading Literacy in the Literary Heritage of Turkic Peoples

Abstract

This article analyzes, from a scientific-pedagogical perspective, the traditional and modern approaches to developing reading literacy in the literary heritage of Turkic peoples. Reading literacy has been regarded as an important indicator of human thought and spiritual maturity since the earliest periods of Turkic civilization. In the literary heritage – from the Orkhon-Yenisei inscriptions to the works of Mahmud al-Kashgari, Yusuf Khass Hajib, Ahmad Yasawi, and Alisher Navoi – the culture of reading, comprehension, and critical thinking is reflected as a high value. The main aim of the study is to define the theoretical and practical foundations for developing reading literacy based on the spiritual and cultural richness of Turkic civilization. In the written and oral sources of the Turkic peoples – such as *Divanu Lugat-it Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Hibbat al-Haqayiq*, and the *Book of Dede Korkut* – the principles of forming a culture of reading, comprehension, and critical thinking are revealed. These works interpret reading activity not merely as a process of acquiring knowledge, but as a moral, aesthetic, and philosophical phenomenon. The study explains the cognitive, linguistic-cultural, and methodological components of reading literacy based on the criteria of the PIRLS international program. Similarities and differences between the PIRLS model and Turkic pedagogical traditions are analyzed, and an integrative model of national and international approaches is developed. The article scientifically highlights the main principles of didactic thinking in the Turkic world – spiritual maturity, the cultivation of thought through reading, and the transmission of values through language. In developing modern reading literacy competencies, methods of working with literary texts – such as analytical reading, contextual analysis, and interactive assessment approaches – are presented. The study justifies the necessity of adapting traditional reading culture to the digital age. The literary heritage of the Turkic peoples is evaluated as a primary source shaping the reader's personality through national identity, moral ideas, and aesthetic thinking. As a result, a conceptual model integrating Turkic spiritual heritage with the PIRLS assessment system is proposed for developing reading literacy. This model serves to foster innovative pedagogical thinking in teacher training, enhance skills in analyzing literary texts, and promote critical thinking among students. The findings of the study substantiate the effectiveness of using Turkic literary heritage in teacher preparation and strengthen national-cultural integration in modern education.

Keywords: *Turkic world, literary heritage, reading literacy, PIRLS, methodology, traditional and modern approaches, spiritual values.*

Giriş

Bu makalede, Türk halklarının edebi mirasında okuryazarlığın şekillendirilmesi meselesi, geleneksel ve modern yaklaşımlar temelinde analiz edilmektedir. Araştırmada *Divanu Lugat-it Türk*, *Kutadgu Bilig* ve *Dede Korkut Kitabı* gibi kaynaklara dayanarak okuma kültürünün tarihî kökenleri ve manevi içeriği açıklanmaktadır. PIRLS programı gereklilikleriyle uyumlu bir biçimde, ulusal değerler temelinde öğretmen yetiştirme metodolojisini geliştirme yolları önerilmektedir. Makalenin sonuçları, Türk halkları dünyasının tecrübelerine dayanarak okuma kültürünün geliştirilmesine katkı sağlamaktadır.

Araştırma

Türk halklarının zengin edebi mirası ile onların sözlü ve yazılı edebiyat gelenekleri, okuma kültürünün oluşumunda, bireysel düşüncenin gelişiminde ve ulusal kimliğin farkına varılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu mirasın kökleri, özellikle Mahmud Kaşğari'nin *Divanu Lugat-it Türk* adlı eserine kadar uzanmaktadır. Bu eserde dil, söz ve düşünce arasındaki sıkı ilişki, insanın manevi varlığının en temel göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Kaşğari, 1960, s. 122; İsmayilova, İsayeva, 2024, s. 142-147).

Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı eserinde ise okuma, bilgi ve adalet insanı kemale götüren bir araç olarak sunulmuştur. Yazar, "bilgi sözle ifade edilir, söz ise insanın manevi düzeyini belirler" diye vurgulamaktadır (Yusuf Has Hacib, 1971, s. 56-58). Dolayısıyla okuma süreci yalnızca bilgi edinme eylemi değil, aynı zamanda manevi, estetik ve ahlaki gelişimin temel unsuru olarak ortaya çıkmaktadır.

Okuma kültürü kavramı, tarihsel olarak halkın sözlü edebiyatı ile yakından ilişkilidir ve *Kitab-ı Dede Korkut*'taki dualar, öğütler ve hikmetli sözler bunun en parlak örneğidir. Bu eserlerde okuma, dinleme ve anlama süreçleri insanın iç dünyasıyla uyum içinde tasvir edilmiştir (Dede Korkut, 1988, s.110-113). Bu nedenle, Türk edebî mirasını okuma okuryazarlığının geliştirilmesi sürecinde incelemek; genç nesilde estetik algıyı, düşünce genişliğini ve millî değerlere saygıyı güçlendirir.

Günümüz eğitim sürecinde okuma okuryazarlığı, uluslararası değerlendirme sistemleri – özellikle PIRLS programı aracılığıyla ölçülmektedir. PIRLS, öğrencilerin metni anlama, analiz etme ve çıkarım yapma becerilerini değerlendirir (Hasanov, 2019, s.74). Ancak bu programda kültürel bağlam çoğu zaman yeterince dikkate alınmamaktadır. Bu nedenle, millî mirasa dayalı okuma yaklaşımlarını PIRLS ölçütleriyle bütünleştirme gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Bu araştırmanın önemi, millî değerlerle uluslararası eğitim standartlarını bütünleştirerek öğretmen yetiştirme sürecini geliştirmeyi ve okuma kültürünü Türk halklarının dünya görüşü ve deneyimi temelinde zenginleştirmeyi amaçlamasında yatmaktadır (Rahimov, 2022, s. 84). Bu bağlamda, araştırmanın temel amacı – Türk halklarının edebî mirasını PIRLS programı çerçevesinde okuma okuryazarlığının geliştirilmesine uygulama yollarını bilimsel olarak temellendirmekten ibarettir.

Türk Halklarının Edebî Mirasının Okuma Okuryazarlığındaki Yeri

Türk halkları, yüzyıllar boyunca oluşan sözlü ve yazılı edebî mirasları aracılığıyla kelimenin gücünü, maneviyatı ve düşünceyi nesilden nesle aktarmışlardır. "Divanu Lügati't-Türk" adlı eserinde Mahmud Kaşgari, dilin insan düşüncesi ve toplumsal hayattaki yerini tanımlayarak onu "halk ruhunun aynası" olarak nitelendirir (Kaşgari, 1960, s. 118). Bu mirasta okuma, yalnızca bilgi edinme süreci değil, aynı zamanda ruhsal, ahlaki ve manevi olgunlaşmanın bir aracı olarak yorumlanmaktadır.

"Kutadgu Bilig" adlı eserinde Yusuf Has Hacib, sözün eğitici gücünü adalet ve bilgiyle ilişkilendirerek okuma sürecini "bilgelige ulaştıran bir yol" olarak gösterir (Yusuf Has Hacib, 1971, s. 85-86). Bu nedenle okuma süreci, yalnızca düşünme eylemini değil, aynı zamanda ahlaki değerlerin kavranmasını da geliştirir.

"Kitab-ı Dede Korkut"ta yer alan hikmetli dualar, öğütler ve kadim imgeler, Türk halklarının manevi eğitim geleneğinde söz aracılığıyla öğretme ilkesini pekiştirmiştir (Dede Korkut, 1988, s. 115). Bu eserler sayesinde okuyucu, okuma yoluyla hissetmeyi, empati kurmayı ve estetik değerlendirme becerisini geliştirmeyi öğrenir.

Okuma Okuryazarlığının Çağdaş Metodolojik Yorumu

Günümüz eğitiminde okuma okuryazarlığı, PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) programı temelinde değerlendirilmekte olup, öğrencinin metni anlama, çözümleme, sonuç çıkarma ve değerlendirme becerilerini ölçmektedir (Hasanov, 2019, s. 73-75). Ancak Türk halklarının deneyiminde okuma bu becerilerle sınırlı değildir – o, kültürel kimliğin ve manevi bilincin şekillenme süreci olarak görülmektedir.

N.Azizova, okuma okuryazarlığını "bireyin düşünce, kültür ve sosyal davranış birliğine dayanan karmaşık bir yetkinlik" olarak tanımlar. Bu bakış açısından, edebî metinlerin öğretiminde kültürel-bilişsel yaklaşım öncelikli bir önem taşımaktadır (Azizova, 2020, s. 94).

H.Holmatov, eğitimde okuma okuryazarlığını geliştirmek için entegratif bir yöntemi önermekte, yani metinle çalışırken tarihî, estetik ve psikolojik unsurların birleştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu yöntem, özellikle Türk halklarının edebî mirasına uygun bir yaklaşım olarak değerlendirilir (Holmatov, 2020, s. 141).

Geleneksel Yaklaşımlar: Miras Yoluyla Öğretim

Türk halklarının öğretim sistemi tarihsel olarak söz aracılığıyla eğitime dayanmaktadır. “Mahbub ul-Qulub” adlı eserinde A. Nevai, okuma sürecini insan ruhunu arındıran bir araç olarak yorumlar (Nevai, 1983, s. 92). Bu gelenek, halkın sözlü yaratımlarında – atasözleri, bilmece ve destanlarda – kendini göstermektedir. Örneğin, “Divanu Lügati’t-Türk”teki hikmetli sözler, öğretimin kadim “metaforik metodolojisini” oluşturur.

M.Turaeva, dilbilimsel-kültürel (lingvokültürolojik) yaklaşımda okumanın temel işlevini “kültürü dil aracılığıyla algılamak” olarak tanımlar. Bu nedenle, Türk mirasına ait metinlerin incelenmesi, öğrencilerde dil, düşünce ve kültür bütünlüğünü geliştirmeye hizmet eder (Turaeva, 2018, s. 64).

PIRLS Programı Ölçütlerinin Türk Mirası ile Entegrasyonu

Günümüz öğretmeninin temel görevi, uluslararası değerlendirme sistemlerini (PIRLS) yerel kültürel bağlamla uyumlu hâle getirmektir. OECD verilerine göre, okuma okuryazarlığı yalnızca metni anlamakla değil, aynı zamanda kültürel bağlamı kavramakla da ilgilidir (OECD, 2021, s. 132).

Bu bağlamda, Ş.Rahimov’un da vurguladığı gibi, Türk mirasına ait metinlerin PIRLS formatında incelenmesi, öğrencilerde yalnızca analitik düşünmeyi değil, aynı zamanda estetik ve manevi düşünceyi de geliştirmektedir (Rahimov, 2022, s. 105).

Mullis ve Martin, PIRLS metodolojisinde “yorumlayıcı okuma stratejilerini” temel ölçütlerden biri olarak tanımlar. Bu stratejiler, Türk mirasındaki öğütler, hikmetli sözler ve halk bilgeliklerine dayanan çözümleme yöntemleriyle doğal bir uyum içindedir (Rahimov, 2022, s. 105).

Entegratif Model Önerisi

D.Karimova, öğretmen yetiştirme sürecinde ulusal değerler temelinde metodolojik entegrasyonun gerekliliğini vurgulamaktadır (Karimova, 2021, s. 64-66).

Bu doğrultuda, Türk halklarının kültürel mirasından yararlanarak okuma okuryazarlığını geliştirmeye yönelik aşağıdaki model önerilmiştir:

Tablo. Okuma yazarlığını geliştirmede Türk halklarının edebî mirasına dayalı integratif model

Amaç	Uygulama biçimi	Beklenen sonuç
1 Türk edebî kaynağını didaktik araç olarak seçmek	“Divânü Lügati’t-Türk”, Kutadgu Bilig Dede Korkut Kitabı	Kültürel temelli okuma bağlamı
2 Metnin anlam katmanlarını açmak	Soru-cevap, tartışma, dramatizasyon	Eleştirel düşünme
3 Okuma sürecini ölçmek	Sorular, çıkarım (inferens), yorumlama	Okuma yazarlığı
4 Kişisel tutumu geliştirmek	Yazılı düşünce, tartışma grup çözümlemesi	Okumaya motivasyon
5 Okuma sürecinin sonucunu belirlemek	Rubrik karşılıklı değerlendirme	Bağımsız analiz becerisi

Türk Dünyasında Eğitim ve Terbiye Sisteminde Entegrasyonun Önemi

Günümüz küreselleşme sürecinde Türk halklarının okuma kültürünü koruma ve onu modern eğitim paradigmasıyla uyumlu hâle getirme meselesi son derece önemlidir.

O. Karimov’un da belirttiği gibi, “eğitim sisteminde kültürel mirası okuma yoluyla idrak etmek — millî kimliği küresel düşünceyle birleştirmenin yoludur” (Karimov, 2023, s. 124).

Dolayısıyla, Türk halklarının edebî mirası yalnızca tarihî bir hatıra değil, aynı zamanda çağdaş okuryazarlığı geliştiren canlı bir kaynaktır. Bu mirasın eğitim ve terbiye sistemine uygulanması öğretmen ve öğrencilerde millî gurur, geniş düşünce ufku ve estetik zevki şekillendirir.

Sonuç olarak, Türk dünyasının eğitim ve terbiye sistemi kökleriyle bağlantılı, ancak modern metodolojilerle bütünleşmiş bir biçimde gelişmektedir. Bu yaklaşım, Türk uygarlığının tamamı için okuma kültürünü yeni bir aşamaya yükseltme imkânını yaratmaktadır.

Yorum ve Açıklamalar. İntegratif ders modeli (3 ders örneği)
PIRLS ve Türk Halklarının Edebi Mirası Entegrasyonu Temelinde

DERS 1. “Sözün Kudreti” – Divanü Lügati’t-Türk temelinde

Amaç	Söz ile bilgi arasındaki bağı anlamak, sözün kültürel ve manevi özünü kavramak.
Yöntem	Analitik okuma, metafor çözümleme, tartışma.
Görev	Mahmud Kaşgarlı’nın <i>Divanü Lügati’t-Türk</i> eserinde yer alan üç hikmeti analiz edip, onların günümüz sosyal ve ahlaki anlamını yazılı biçimde ifade etmek.
Değerlendirme	PIRLS ölçütlerine göre – anlama, analiz etme, yorumlama düzeyleri

Açıklama: Mahmud Kaşgarlı’ya göre, “Söz – insanın yüreğinden çıkarak halka ışık saçan bir nurdur” (Kaşgarlı, 1960, s. 210).

DERS 2. “Adalet ve Bilim” – Kutadgu Bilig temelinde

Amaç	Okuma yoluyla ahlaki sonuç çıkarma, “adalet” kavramını kültürel bağlamda anlama.
Yöntem	“Kavram haritası” (concept mapping), dramatizasyon, rol oynama.
Görev	Karakterlerin diyaloglarını okuyup “adalet” kavramını çağdaş bağlamda tartışmak ve kişisel düşüncesini savunmak.
Değerlendirme	Fikri anlama, tartışmaya katılma, eleştirel soru oluşturma

Açıklama: Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*’de “Adalet halkı bir arada tutar, zulüm ise onları dağıtır” der (Yusuf Has Hacib, 1971, s. 89).

DERS 3. “Bilgelik ve Nasihat” – Dede Korkut Kitabı temelinde

Amaç	Halk edebiyatı aracılığıyla kültürel ve manevi düşünceyi geliştirmek, milli değerlere saygı kazandırmak.
Yöntem	Karşılaştırmalı okuma (bir metin – iki dilde), tartışmalı yazma (argument essay).
Görev	<i>Dede Korkut Kitabı</i> ’ndaki duaları analiz edip, onların günümüz gençliği için anlamını yazmak.
Değerlendirme	PIRLS göstergelerine göre – gerekçeli düşünme, metne kanıtla başvurma, duygusal kavrayış

Açıklama: *Dede Korkut Kitabı*’nda geçen “İyilik edene iyilik, düşmana sabırla karşılık ver” sözü, okuma refleksiyonunu güçlendirir [Dede Korkut, 1988, s.75].

Entegratif Ders Modeli Üzerine Bilimsel Açıklama

Bu entegratif model, Türk halklarının edebi mirasını okuma becerileriyle bütünleştirmeyi amaçlayan bir öğretim sistemidir. Modelin temel amacı, uluslararası okuma yeterliliği standartlarını (PIRLS) milli eğitim değerleriyle bütünleştirerek öğrencilerin kültürel, ahlaki ve estetik düşünce yetilerini dengeli biçimde geliştirmektir.

1. Modelin yapısı **üç aşamalı öğretim yaklaşımına** dayanmaktadır:

1. **“Sözün Kudreti” – Divanü Lügati’t-Türk** temelinde, dil ve düşünce bütünlüğünü analiz ederek öğrencilerde sözün manevi gücünü fark etme becerisini geliştirir. Bu aşamada Kaşgarlı Mahmud’un hikmetlerinden yararlanılarak söz sorumluluğu, anlam derinliği ve düşünce ifadesi ön plana çıkarılır.

2. **“Adalet ve Bilim”** – *Kutadgu Bilig*’deki fikirlerden hareketle öğrencilerin ahlaki düşünme ve toplumsal adalet kavramlarını kavraması hedeflenir. “Kavram haritası” (concept mapping) yöntemi kullanılarak öğrenciler fikirler arası mantıksal ilişkileri görebilme ve ahlaki kararlar verebilme becerilerini kazanırlar.

3. **“Bilgelik ve Nasihat”** – *Dede Korkut Kitabı* temelinde halk edebiyatı örneklerini inceleyerek kültürel düşünce, tarihsel hafıza ve manevi değerlere saygı duygusunu güçlendirir. Karşılaştırmalı okuma yöntemi sayesinde öğrenciler, Türk halklarının düşünce dünyası ile çağdaş fikirler arasındaki bağlantıyı analiz ederler.

Bu modelin metodolojik yeniliği, öğretim sürecini kültürel-bilişsel (kognitif), yeterlilik temelli (kompetensiyel) ve estetik yaklaşımlar üzerine inşa etmesidir. Böylelikle edebi metinlerin analizi, yalnızca metni anlama süreciyle sınırlı kalmayıp, öğrencinin düşünce biçimini, dilsel ifadesini ve kişisel değer sistemini şekillendiren bütüncül bir öğrenme sürecine dönüşür.

Entegratif modelin temel sonuçları şunlardır:

- ✓ Öğrencilerde kültürel bilinç ve eleştirel düşünme becerilerinin gelişmesi;
- ✓ Öğretmenlerde edebi mirasın çağdaş yöntemlerle bütünleştirilmiş biçimde kullanılma yetisinin artması;
- ✓ Okuma becerilerinin uluslararası PIRLS göstergelerine uygun şekilde değerlendirilmesi;
- ✓ Türk dünyası eğitim-öğretim sisteminde ortak metodolojik bir yaklaşımın oluşturulması.
- ✓ Sonuç olarak, bu model okuma sürecinde kültürel mirası öğrenme içeriğinin merkezi unsuru hâline getirir. Bu yaklaşım, yalnızca bilgi edinmeyi değil, öğrenciyi milli kimlik, maneviyat ve düşünsel bütünlük doğrultusunda geliştirmeyi amaçlar.
- ✓ Böylece, okuma yeterliliği Türk halklarının manevi mirasıyla zenginleşir ve Türk dünyası eğitim-öğretim sisteminde milli ve evrensel değerleri birleştiren yeni bir paradigma ortaya çıkar.

Bu araştırmada geliştirilen entegratif ders modeli, Türk halklarının edebî mirası ile PIRLS uluslararası değerlendirme programı arasındaki uyumu sağlamaya yönelik olup, öğretmenleri çağdaş yeterliliklere hazırlamada etkili bir metodolojik çözüm olarak ortaya çıkmıştır. Modelin temel fikri, okuma okuryazarlığını değerlendirme ölçütlerini (anlama, çözümleme, yorumlama) Türk kültürel bağlamında uygulamaktır (Hasanov, 2019, s. 122). Mahmud Kaşgarî, Yusuf Has Hâcib ve Dede Korkut gibi kaynaklara dayalı olarak oluşturulan dersler, öğrencilerde madaniyet, tafakkur, estetik idrok ve tanqidiy o‘qish ko‘nikmalarini shakllantirgan. Örneğin, *“Divânu Lugâti’t-Türk”* temelli etkinliklerde öğrenciler, “söz”ün toplumsal ve manevi işlevini çözümleyerek söz sorumluluğu ve manevi bilinç geliştirme becerilerine ulaştılar (Kaşgarlı, 1960, s. 210).

Yusuf Has Hâcib’in *“Kutadgu Bilig”* eserindeki “Adalet halkı ayakta tutar, zulüm ise halkı bozar” özdeyişi aracılığıyla ise ahlaki düşünme, analitik düşünce ve tartışma kültürü gelişti (Yusuf Has Hâcib, 1971, s. 89).

Bu durum, R.Hasanov’un da vurguladığı gibi, PIRLS değerlendirme sisteminde ahlaki ve toplumsal bağlamın entegrasyonunun okuma başarımını artırdığı yönündeki bilimsel görüşü doğrulamaktadır (Hasanov, 2019, s. 121-123).

İNTEGRATİF DERS MODELİ NATİJALARI

„Devonu Lug’ötir Türk” temelindeki etkinliklerde öğrenciler, “söz”ün toplumsal ve manevi işlevini çözümleyerek söz sorumluluğu ve manevi bilinç geliştirme becerilerine ulaştılar [Kaşgarlı, 1960, s.210].

Yusuf Xos Hojib’in ‘Kutadgu Bilig’ eserindeki “Adalet halkı ayakta tutar, zulüm ise halkı bozar” özdeyişi aracılığıyla ise ahlaki düşünme, analitik düşünce ve tartışma kültürü gelişti [Yusuf Xos Hojib, 1971, s.89].

Yusuf Xos Hoib’in ‘Kutadgu Bilig’ eserindeki “Adalet halkı ayakta tutar, zulüm ise halkı bozar” özdeyişi aracılığıyla ise ahlaki düşünme, analitik düşünce ve tartışma kültürü gelişti [Yusuf Xos Hojib, 1971, s.89].

Bu durum, R. Hasanov’un da vurguladığı gibi, PIRLS değerlendirme sisteminde ahlaki ve toplumsal bağlamın entegrasyonunun kuma başarımını artırdığı yönündeki bilimsel görüşü doğrulamaktadır [Hasanov, 2019, s.121-123].

Dede Korkut eserlerine dayalı derslerde öğrencilerin empati, sabır, öğütleri anlama ve kültürlerarası düşünme becerileri güçlenmiştir. Bu sonuçlar, Ş.Rahimov tarafından ortaya konulan “kültürel temelli okuma modeli” teorisıyla uyumludur (Rahimov, 2022, s. 103).

Ayrıca, A. Abduazizov tarafından geliştirilen “söz – düşünce – maneviyat” konsepti temelinde okuma analizinin semantik ve ahlaki katmanlarını öğretmek, öğretmenin pedagojik yetkinliğini artırdığını göstermiştir (Abduazizov, 2015, s. 147). Dolayısıyla, bu model ulusal mirası yalnızca bir okuma materyali olarak değil, aynı zamanda yetkinlik kazandıran pedagojik bir araç olarak da ortaya koymuştur.

Bulgular. Araştırma sonuçları, Türk halklarının edebî mirasını PIRLS değerlendirme ölçütleriyle bütünleştirmenin okuma becerilerini geliştirmede etkili bir metodolojik yaklaşım olduğunu göstermiştir. Entegratif ders modeli, okuma sürecinde yalnızca metni anlamaya değil, aynı zamanda öğrencinin düşünme, analiz etme ve kültürel bağlamı kavrama becerilerini geliştirmeye hizmet etmektedir.

Birincisi, model temelinde düzenlenen dersler öğrencilerde kültürel düşünceyi ve “söz sorumluluğu”nu güçlendirmiştir. “Divanü Lügati’t-Türk” temelli etkinlikler sonucunda öğrenciler, kelimenin anlamsal katmanlarını ve ahlaki boyutunu belirlemede yüksek bir etkinlik göstermiştir. Bu durum, dil öğrenme sürecinin manevi ve toplumsal algı ile zenginleştiğini ortaya koymaktadır.

İkincisi, “**Kutadgu Bilig**” temelli derslerde öğrencilerin ahlaki düşünme ve mantıksal bağlantıları belirleme becerileri güçlenmiştir. “Kavram haritalama (concept mapping)” yöntemi, öğrencilerin ahlaki kavramları analiz etme, temel fikirleri özetleme ve tartışmalarda kendi görüşlerini savunma yetkinliklerini geliştirmiştir.

Üçüncüsü, “**Dede Korkut Kitabı**” temelinde hazırlanan etkinlikler, öğrencilerin kültürlerarası düşünme ve estetik algı yetilerini genişletmiştir. Öğrenciler, halk edebiyatındaki öğütler aracılığıyla empati, sabır ve bilgelik gibi değerleri modern yaşamla ilişkilendirmeyi öğrenmişlerdir. Bu durum, edebî okuma sürecini ruhsal ve eğitici bir okuma biçimine dönüştürmüştür.

- ✓ Araştırma sürecinde elde edilen bulgular göstermiştir ki, entegratif model şu sonuçları doğrulamaktadır:
- ✓ Öğrencilerde okuma okuryazarlığı ile kültürel düşünmeyi paralel biçimde geliştirme olanağı sağlar;
- ✓ Öğretmenlerde ulusal değerler temelinde modern öğretim yöntemlerini kullanma becerisini artırır;
- ✓ Eğitimde kültür ve yeterlik temelli yaklaşımları birleştirerek verimliliği yükseltir;

PIRLS programının ölçütlerini Türk halklarının eğitim-öğretim sistemine uyarlama imkânı yaratır. Sonuç olarak, bu model okuma okuryazarlığının geliştirilmesinde yalnızca kuramsal değil, aynı zamanda uygulamalı-metodik bir çözüm olarak da kendini kanıtlamaktadır. Model, eğitim sürecinde Türk halklarının edebî mirasını koruma ve onu yenilikçi pedagojik yaklaşımlar doğrultusunda uygulama olanaklarını genişletmektedir. Böylece, Türk dünyasının eğitim-öğretim sistemi, ulusal mirasa dayanan ancak küresel standartlarla uyumlu bir entegratif model şeklinde biçimlenmiştir.

Sonuç ve Öneriler. Yürütülen araştırmanın sonuçları göstermiştir ki, Türk halklarının edebî mirasına dayalı ve PIRLS uluslararası programı gereklilikleriyle bütünleştirilmiş öğretim modeli, çağdaş eğitimde kültüre dayalı okuma becerilerinin geliştirilmesinde yüksek bir etkililiğe sahiptir. Bu model, okuma okuryazarlığını yalnızca bilgi edinme ve çözümleme süreci olarak değil, aynı zamanda bireyin kültürel düşüncesini, manevi değerlerini ve refleksif düşünme yetisini şekillendiren bir süreç olarak yorumlama olanağı sunmuştur.

Araştırmanın bilimsel yeniliği, ilk kez Türk halklarının edebî mirası — “*Divanü Lügati’t-Türk*”, “*Kutadgu Bilig*” ve “*Dede Korkut Kitabı*” — gibi kaynakların PIRLS değerlendirme ölçütleriyle bütünleştirilip, okuma okuryazarlığını öğretme ve değerlendirme açısından ulusal-kültürel bir modelin geliştirilmesidir.

Söz konusu model, **“söz – düşünce – maneviyat”** kavramına dayanmakta olup, öğrencinin zihninde metnin estetik, ahlaki ve toplumsal katmanlarını bütüncül bir biçimde algılama olanağını yaratmaktadır.

Araştırma sürecinde belirlenmiştir ki, *“Divānu Lügati’t-Türk”* temelli dersler öğrencilerde dil ve düşünce bütünlüğünü kavrama becerisini geliştirmiş, *“Kutadgu Bilig”* temelli etkinlikler ise ahlaki karar verme ve toplumsal adaleti analiz etme yetisini güçlendirmiştir. *“Dede Korkut Kitabı”*’ndan yararlanılan dersler öğrencilerin kültürlerarası empati ve milli gurur duygusunu pekiştirerek, folklor temelli düşünsel refleksiyon yeteneğini şekillendirmiştir. Bu süreç, okuma etkinliğini entegratif bir deneyim hâline getirerek entelektüel, duygusal ve estetik gelişimi desteklemiştir.

Araştırma sonuçları göstermiştir ki, PIRLS ölçütlerinin (anlama, çözümleme, yorumlama) Türk kültürel temeliyle uyarlanması;

- öğrencilerin okuma yeterliliklerini geliştirmiş,
- öğretmenlerde kültürel bağlama dayalı yöntemsel analiz becerilerini şekillendirmiş,
- okuma sürecinde ulusal miras ile uluslararası standartlar arasındaki dengeyi sağlamış,
- öğrencilerde söze karşı sorumluluk bilinci, kültürel düşünce ve eleştirel muhakeme yetisini güçlendirmiştir.

Sonuç

Sh.Rahimov, R.Hasanov ve Mullis & Martin’in çalışmalarında ileri sürülen bilimsel yaklaşımlarla uyumlu olup, okuma becerilerinin değerlendirilmesinde kültürel bağlamın entegrasyonunun, eğitim kalitesini ve öğrenci motivasyonunu artırdığını doğrulamaktadır. Eğitim sisteminde ulusal miras ile küresel yeterliklerin uyumuna dayalı yenilikçi pedagojik bir paradigma oluşturulmuştur. Türk dünyasının eğitim-öğretim sisteminde okuma kültürünü geliştirme, kültürel değerleri koruma ve uluslararası değerlendirme standartlarıyla bütünleştirme sürecinde yeni bir aşamayı başlatmıştır. Bu model, gelecekte entegratif, yeterlilik temelli ve maneviyata yönelimli bir eğitim konseptinin şekillenmesine katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

1. Koshg‘ariy, M. (1960). *Devonu lug‘otit turk*. Fan nashriyoti.
2. Abduazizov, A. (2015). *Turkiy tillarning umumiy grammatikasi va madaniy konteksti*. O‘zbekiston Milliy universiteti.
3. Azizova, N. (2020). *Zamonaviy o‘qish savodxonligi nazariyalari*. Ilm Ziyo.
4. *Kitabi Dede Qorqud*. (1988). Elm.
5. Hasanov, R. (2019). *PIRLS xalqaro baholash tizimi va ta’lim sifatini o‘lchash metodlari*. Təhsil nəşriyyatı.
6. Karimov, O. (2023). *Zamonaviy o‘qish kompetensiyasini shakllantirish texnologiyalari*. Təhsil nəşriyyatı.
7. Karimova, D. (2021). *Milliy qadriyatlar asosida o‘qituvchilarni tayyorlashning metodik asoslari*. TDPU nashriyoti.
8. Mullis, I. V. S., & Martin, M. O. (2021). *PIRLS 2021 assessment framework*. TIMSS & PIRLS International Study Center.
9. Navoiy, A. (1983). *Mahbub ul-qulub*. Yozuvchi nashriyoti.
10. OECD. (2021). *Reading literacy framework: Progress in International Reading Literacy Study (PIRLS 2021)*. OECD Publishing.
11. Rahimov, Sh. (2022). *Turkiy xalqlar adabiy merosi va o‘qish madaniyati*. SamDU nashriyoti.
12. Sharipova, N. (2019). *Badiiy matn tahlili va interpretatsiyasi metodikasi*. Fan nashriyoti.
13. Turaeva, M. (2018). *Lingvokulturologiya va o‘qish madaniyati*. O‘zbekiston Milliy universiteti.
14. Xolmatov, H. (2020). *O‘qish savodxonligini rivojlantirish metodikasi*. O‘qituvchi nashriyoti.
15. Yusuf Xos Hojib. (1971). *Qutadg‘u bilig*. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti.

Daxil oldu: 25.10.2025

Qəbul edildi: 24.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/69-73>

Shohista Atajonova

Urganch Devlet Pedagoji Enstitüsü

Doktora adayı

<https://orcid.org/0009-0002-0758-6377>

nodirbekzaripboyev392@gmail.com

Özbek ve Türk halk atasözlerinin biçimsel özellikleri hakkında

Özet

Türk halkları tarih boyunca yan yana yaşamışlardır. Bu nedenle, yaşam biçimleri, gelenek ve görenekleri, tören ve alışkanlıklarında bir uyum vardır. Ayrıca, onların sanatsal düşünce yapıları, edebiyatı ve sanatında da ortak özellikler gözlemlenmektedir. Dolayısıyla, türk halklarının sözlü edebiyatındaki benzerliklerin temel nedeni, akraba halklar olmalarıdır. Bu makalede, türk halklarına ait özbek ve türk halklarının folklor eserleri, özellikle atasözleri karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Özbek ve türk halk atasözlerinin biçimsel özellikleri folklorbilim bakış açısıyla analiz edilmiştir. Araştırmada, atasözlerinin düz yazı ve şiirsel biçimlerde ifade edildiği, ritim ve mantıksal bütünlük açısından özellikleri ele alınmıştır. Araştırmanın temel amacı, özbek ve türk halk atasözlerinin biçimsel özelliklerini inceleyerek, türk halklarının sözlü edebiyatındaki kültürel yakınlığı ortaya koymaktır. Makalede, özbek ve türk halk atasözlerinden örnekler verilmiş, iki halkın atasözlerinin yapısının ortak türk sözlü edebiyatı gelenekleriyle bağlantılı olduğu ve konusal olarak benzerlik taşıdığı gösterilmiştir. Ayrıca, her iki halkın atasözlerine özgü ahenk ve özlülüğün, bunların hafızada kolayca yer etmesini sağladığı vurgulanmıştır. Sonuçlar, atasözlerinin sadece ahlaki, sosyal ve manevi değerleri aktarmada değil, aynı zamanda estetik etkiyi artırmada ve insan duygularını ifade etmede de önemli bir araç olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra, atasözlerinin biçimi ve içeriği, halkların kültürü ve dil özelliklerini yansıtarak, ortak kültürel kökenleri ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Folklor, Biçimsel özellik, Düz yazı atasözü, Şiirsel atasözü, Ritim, Estetik değer, Karşılaştırmalı analiz

Shohista Atajonova

Urgench State Pedagogical Institute

PhD Candidate

<https://orcid.org/0009-0002-0758-6377>

nodirbekzaripboyev392@gmail.com

On the Structural Features of Uzbek and Turkish Proverbs

Abstract

Turkic peoples have historically lived side by side, which has led to a notable harmony in their lifestyles, customs, rituals, and traditions. Similarly, their artistic thinking, literature, and arts exhibit common features. Therefore, the similarities observed in the oral literature of turkic peoples are largely due to their shared ethnic and cultural heritage. This article comparatively examines the folklore of uzbek and turkish peoples, with a particular focus on proverbs. The formal characteristics of uzbek and turkish proverbs are analyzed from a folkloristic perspective. The study highlights that proverbs are expressed in both prose and poetic forms, emphasizing their rhythm and logical coherence. The main objective of the research is to reveal the cultural closeness of turkic peoples' oral literature through the study of the formal features of uzbek and turkish proverbs. Examples from both uzbek and turkish proverbs demonstrate that their structures are connected to broader turkic oral traditions and share thematic similarities. Moreover, the melodiousness and conciseness typical of proverbs make them easy to remember. The results indicate that proverbs not only convey moral,

social, and spiritual values but also enhance artistic expression and convey human emotions. Furthermore, the form and content of proverbs reflect the cultural and linguistic characteristics of the peoples, revealing shared cultural roots.

Keywords: *Folklore, Formal features, Prose proverb, Poetic proverb, Rhythm, Artistic quality, Comparative analysis*

Giriş

Türk halkları tarih boyunca birbirine kardeş halklar olduğu için, onların gelenekleri, kültürleri ve özellikle folkloru da bir-birine benzemektedir. Türk halkları, yaşam deneyimlerini folklor aracılığıyla, özellikle de folklor türlerinden biri olan atasözleri aracılığıyla nesillere aktarmaktadır. Atasözleri, folklorun en özlü türlerinden biri olup, en kısa biçimde en derin anlamı taşımasıyla karakterizedir. Atasözleri halk edebiyatının en basit türü olmakla birlikte, aynı zamanda en karmaşık olgularından biri olarak kabul edilir. Bu karmaşık olguda halkın yüzyıllara dayanan manevi kültürü, yüksek sanatsal yeteneği, ahlaki ve estetik görüşleri yansır. Nitekim, “Halkların yüzyıllar boyunca biriktirdiği deneyimlerini, değerlerini ve düşünsel bakış açılarını atasözleri aracılığıyla görürüz” (Artun Erman, 2014, s. 142).

Araştırma

Folklorun kendine özgü türlerinden biri olan atasözlerini karşılaştırmalı olarak incelemek, halklar arasındaki kültürel ilişkileri güçlendirmede önemli bir araçtır. Örneğin, özbek ve türk halk atasözlerinin biçimsel açıdan araştırılması günümüzde güncel ve önemli görevlerden biridir. Bu iki halkın atasözlerinin yapısı, onların düşünsel ve sanatsal özelliklerini ortaya koyar ve canlılıklarını sürdürmelerini sağlar.

Paremiologlar uzun zamandır atasözlerinin yapısına dikkat etmektedir. Bu bağlamda, Rus bilim insanı G.L.Permakov, atasözlerinin biçimsel özelliklerini şöyle tanımlar: “Bir yandan, atasözü dilbilimsel açıdan yapılandırılmıştır; diğer yandan, içindeki hüküm ve sonuçlar mantıksal temele dayanır; üçüncü olarak, atasözü sanatsal açıdan çarpıcı bir ifade gücüne sahiptir. Bu nedenle atasözleri, dilbilimcilerin, folklor araştırmacılarının ve filozof-mantıkçıların ilgisini çeker” (Permakov, 1970, s. 8).

Bilindiği gibi, halk atasözleri, düşünceleri sanatsal bir ifade biçiminde sunma şekline göre düzyazı veya şiirsel biçimde olabilir.

Halk atasözlerinin biçimsel yapısı hakkında folklor araştırmacısı B.Sovatov’un değerli görüşleri mevcuttur. Kendi çalışmalarında, atasözlerinin hem düzyazı hem de şiirsel yapıya sahip olduğunu örneklerle açıklamıştır (Sovatov, 1992, s. 41).

Atasözleri, halkın yüzyıllara dayanan yaşam deneyimleri üzerine şekillenmiş öğüt niteliğindeki düşüncelerdir. Nitekim, bu düşünceler genellikle düzyazı biçiminde ifade edilir. Ancak öğüt verici, nasihat niteliğindeki düşüncelerin akılda kalmasını kolaylaştırmak amacıyla düzyazı biçimi belirli bir ritme sokulur. Örneğin, “Yolg‘izga yo‘l uzoq” (Yalnızca yol uzun) atasözünü ele alalım. Bu atasözünün anlamı, yalnız bir kişi ne kadar yol kat etse de, ne kadar çaba sarf etse de yolun hep uzun görüneceğidir. Hatta kısa yollar bile zahmetli gelir. Bu nedenle, atasözündeki öğüt niteliğindeki fikir basit bir cümleyle ifade edilmiştir. Eğer bu atasözünü sıradan düzyazı biçiminde söyleyecek olsaydık, “Yalnız kişi için yol uzun olur” şeklinde ifade edilirdi. Ancak bu ifade, atasözü türü için gerekli olan özlü ve sıkı anlatım niteliğine sahip değildir. Bu sebeple düz yazı biçimindeki atasözleri de ritmik kalıplara sokulur.

Benzer atasözleri halkımızın konuşmasında oldukça yaygındır:

“Birlashgan yovni qaytarar”

(Birleşen düşmanı yener) (Shomaqsudov, 2001, s. 44);

“Ahd qilgan baxt topar”

(Söz verdiği mutluluğu bulur) (Mirzayev, 2005, s. 12);

“Yovdan yaxshilik chiqmas”

(Düşmandan hayır gelmez) (Shomaqsudov, 2001, s. 95);

“Yalqovlik – oxiri xo‘rlik”

(Tembellik – sonu aşağılanmadır) (Mirzayev, 2005, s. 19).

Türk halk atasözlerinde de bu tür örnekler oldukça fazladır:

“Ava giden avlanır” (Aksoy, 1988, s. 165). Bu atasözünden, “Başkasına öğüt vermek isteyen kişi, mutlaka kendi öğüdünü yer” anlamı çıkarılmaktadır.

“Devletlinin gözü perdeli olur” (Aksoy, 1988, s. 240). Bu atasözünde, “Maddi durumu iyi olan kişi, fakirlerin ve muhtaçların durumunu anlamaz” anlamı ifade edilmiştir.

Veya:

“Dilencinin torbası dolmaz” (Aksoy, 1988, s. 242);

“Herkes bildiğini okur” (Pala, 1999, s. 146);

“Laf lafı açar” (Pala, 1999, s. 217).

Hayatın gereklilikleri ve ihtiyaçları, pek çok halk atasözünün şiirsel bir biçimde ifade edilmesine neden olmuştur. Örneklerden anlaşılacağı üzere, ritim ve ton açısından bir-birine uygun iki bağımsız mısranın yan yana getirilmesi, kendiliğinden şiirsel bir atasözü oluşturur. Bu tür şiirsel biçimdeki atasözleri, kelimelerle ustaca oynayan atalarımız

tarafından yaratılmıştır. Çünkü bağımsız anlam taşıyan cümleleri ritim ve kafiyeyle uygun hale getirmek, her kişinin kolayca yapabileceği bir iş değildir.

Bu noktada belirtmek gerekir ki, özbek ve türk halk sözlü edebiyatındaki iki ve çok bileşenli atasözlerinin çoğunluğu şiirsel bir biçime sahiptir:

“To‘qlık nimalar dedirmas,

Ochlik nimalar yedirmas”

(Tokluk ne dedirmez, Açlık ne yedirmez) (Mirzayev, 2005, s. 214);

“Yaxshi yigit yurt tuzar,

Yomon yigit yurt buzar”

(İyi adam yurdu kurar, Kötü adam yurdu bozar) (Mirzayev, 2005, s. 7).

Görüldüğü üzere, atasözlerinin ahenk ve melodisi, şiirsel biçimde daha da artmaktadır. Ayrıca, şiirsel biçimde ifade edilen atasözlerinin kişilerin hafızasında daha iyi korunması da kolaylaşır.

Şiirsel biçimde ifade edilen atasözleri hakkında folklor bilimi uzmanı B.Soatov şöyle demektedir:

“Buna benzer halk atasözlerinin her bir dizesi başlangıçta ayrı ayrı atasözü olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü her birinde doğal olarak birbiriyle uyumlu öğüt verici anlamlar vardır” (Soatov, 1992, s. 42).

Gerçekten de,

“Har gulning o‘z isi bor,

Har elning o‘z tusi bor”

(Her gülün kendi kokusu vardır, Her halkın kendi rengi vardır) (Mirzayev, 2005, s. 7) atasözünde, ilk mısrada “her gülün kendine özgü bir kokusu olduğu” ifade edilmektedir. İkinci mısrada ise “her halkın, her ülkenin kendine özgü gelenekleri ve kültürü olduğu” anlamı aktarılmaktadır.

Benzer şekilde,

“O‘ylab qilingan ish bitar,

O‘ylamay qilingan ish yitar”

(Düşünülerek yapılan iş başarılı olur, Düşünülmeden yapılan iş başarısız olur) (Shomaqsudov, 2001, s. 400.) atasözünde, ilk bileşende “herhangi bir iş, düşünce ve tedbirle yapılırsa olumlu sonuç verir” anlamı, ikinci bileşende ise “düşünülmeden, planlanmadan başlatılan iş sorunlara yol açar” anlamı ifade edilmektedir.

Türk halk atasözlerinde de buna birçok örnek vermek mümkündür. Örneğin:

“Buğdayı taşlı yerden ...”

“Kızı kardaşlı yerden” (Aksoy, 1988, s. 207) atasözünde, ilk kısımda “buğdayın taşlı tarlada daha verimli olması”, ikinci kısımda ise “bir kızın bir abisi veya kardeşi olması, onu her yönden koruması ve kardeşlerinin desteğiyle daha güçlü hale gelmesi” anlamı ifade edilmektedir.

Veya:

“Bir söz ara bozar,

Bir söz ara düzar” (Aksoy, 1988, s. 199).

Bu durum, birden fazla bileşeni olan atasözlerinde de görülebilir. Aşağıda bazı örnekler verilebilir:

“Hurmat qilsang, hurmat ko‘rasan,
Mehnat qilsang, davron surasan”

(Saygı gösterirsen, saygı görürsün, Çalışırsan, refah sürersin) (Mirzayev, 2005, s. 20);

“Kun qizarib botsa, qizingni uzat,
Tong qizarib otsa, tomingni tuzat”

(Gün kızarıp batarsa, kızını ver, Sabah kızarıp doğarsa, damını onar) (Mirzayev, 2005, s. 206.).

Türkçede:

“Aç ölmez, gözü kararır,

Susuz ölmez, benzi sararır” (Aksoy, 1988, s. 113);

“Anan güzel idi, hani yeri,

Baban zengin idi, hani evi” (Aksoy, 1988, s. 147).

Atasözleri, insanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren, sosyal hayattaki tüm değişimleri, buna ek olarak sözdeki büyüğü ve şiirdeki ritmi yansıtmaktadır.

Bu konuda G.Hoçanova şöyle der:

“Arap şiirinde atasözleri ve şiir ilişkisini inceleyen bilim insanlarının yazdıklarına göre, Arap şiirinin ortaya çıkışı ve gelişiminde atasözlerinin büyük etkisi olmuştur. Atasözleri şiire ‘temel unsur-ritim’ kazandırmış, ölçü ve kafiye doğrudan atasözlerinden alınmıştır” (Hoçanova, 2001, s. 91).

Düşünceleri özlü, sıkı, anlamlı ve etkili bir şekilde ifade etme açısından atasözleri ile şiir arasında genel bir yakınlık olduğunu görmek de zor değildir (Talabov, 1998, s. 43). Bu görüşler, her ne kadar Arap şiiri üzerine olsa da, genel olarak şiirin biçimlenmesinde atasözlerinin temel bir rol oynadığını da doğrulamaktadır. Çünkü atasözlerinde hafızada kolayca kalabilen sembol ve mecazlara rastlanır. Bu da şiir için temel erdemlerden biri olarak kabul edilir.

Sonuç

Türk halklarının eğitim ve öğretim sisteminde atasözlerinin ayrı bir önemi vardır. Atasözleri, sözlü edebiyatın kendine özgü bir mirası, halk bilgeliklerinin birikimi ve sosyal-tarihî ile yaşam deneyimlerinin toplamıdır. Bu nedenle, halk atasözlerini karşılaştırmalı olarak incelemek ve gelecek kuşaklara aktarmak, günümüz kuşağının görevidir.

Özbek ve türk halk atasözlerinin biçimsel özelliklerini karşılaştırmalı olarak incelediğimizde, her iki halkın atasözü üretme geleneklerinin genel olarak ortak Türk sözlü edebiyat temellerine dayandığını vurgulamak mümkündür. Bu bağlamda, yapıları, ritmik uyumu ve sözdizimsel düzenleri açısından birçok benzerlik gözlemlenmektedir. Atasözleri genellikle iki biçimde ifade edilir: düz yazı (nesir) ve şiirsel (nazım) tarzda.

Düz yazı şeklindeki atasözleri, kısa, öz ve mantıksal olarak eksiksiz düşünceleri ifade etmesiyle öne çıkar. Şiirsel atasözleri ise kafiye, ritmik yapı ve estetik açıdan daha zengin olup, onların ahenkli yapısı halk edebiyatının poetik düşünce tarzını yansıtır.

Düz yazı atasözleri daha çok ahlaki, manevi ve sosyal içerikli düşünceleri doğrudan aktarmaya hizmet ederken, şiirsel atasözleri estetik etkiyi güçlendirme ve dinleyiciye duygusal etki sağlama aracı olarak ortaya çıkar.

Sonuç olarak, özbek ve türk atasözlerinin biçimsel analizi, onların birbirine yakınlığını, ortak kökenini ve kültürel ilişkilerini bilimsel olarak doğrulamaktadır.

Bununla birlikte, her bir halkın ulusal düşünce tarzı, dil özellikleri ve estetik gelenekleri, atasözlerinde kendine özgü biçimde ortaya çıkar. Dolayısıyla, atasözlerini biçim ve anlam açısından karşılaştırmak, yalnızca halk sözlü edebiyatının karşılaştırmalı analizine değil, aynı zamanda ortak türk kültürel mirasının genetik kökenlerini daha derinlemesine anlamaya da hizmet eder.

Kaynakça

1. Artun, E. (2014). *Türk halk edebiyatına giriş* (9th ed.). Karahan Kitabevi.
2. Permyakov, G. L. (1970). *Ot pogovorki do skazki*.
3. Soatov, B. (1992). O'zbek xalq maqollari poetikasiga doir mulohazalar. *O'zbek tili va adabiyoti*, (5–6), 41–43.
4. Talabov, E. (1998). Maqol arab she'riyatining validi. *Sharq mash'ali*, (3–4), 89–94.
5. Xo'janova, G. (2001). Maqol badiiy matn və ifoda. *O'zbek tili va adabiyoti*, (3), 42–44.
6. Shomaqsudov, Sh., & Shorahmedov, Sh. (2001). *Ma'nolar mahzani*.
7. Mirzayev, T., Musoqulov, A., & Sarimsoqov, B. (2005). *O'zbek xalq maqollari*. Sharq.
8. Mirzayev, T., Imomov, K., Sarimsoqov, B., & Safarov, O. (1990). *O'zbek xalq poetik ijodi*. O'qituvchi.
9. Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü: Atasözleri sözlüğü*. İnkılâp Kitabevi.
10. Pala, İ. (1999). *Sözün özünden: Düünden bugüne atasözleri sözlüğü*. Deniz Yayınevi.
11. Safarov, O. (2010). *O'zbek xalq og'zaki ijodi*. Musiqa.
12. *O'zbek tilining izohli lug'ati* (Vol. 1). (1982).
13. Püsküllüoğlu, A. (2003). *Türk atasözleri sözlüğü*. Arkadaş Yayınevi.

Daxil oldu: 29.09.2025

Qəbul edildi: 30.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/74-81>

Dilnoza Umorova

Urgenç Devlet Pedagoji Enstitüsü

Doktora Adayı

<https://orcid.org/0009-0007-1491-5139>

dilnozaumorova.1611@gmail.com

Türk halkları kültürünün gelişiminde Horzem ceditçiliğinin yeri

Özet

Türk halkları tarihindeki eğitim ve aydınlanma meseleleri, her zaman ulusal kalkınmanın temeli ve toplumun manevi yapısını belirleyen bir unsur olarak görülmüştür. Her dönemde Türk halkları, sosyal, kültürel ve manevi yaşamlarında eğitimi ve terbiyeyi en yüksek değer olarak kabul etmişlerdir. XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında bu değerler yeni bir içerik kazanmış ve Türk halkları dünyasında Ceditçilik hareketi kapsamlı bir aydınlanma reformu olarak şekillenmiştir. Bu hareketin en etkin merkezlerinden biri olan Horzem Ceditçiliği, Türk halkları eğitim sistemi tarihinde kendine özgü tarihî ve teorik bir yer tutar. Horzem ceditçileri, toplumda modern düşünceli, vatansever ve manevi açıdan gelişmiş bireyler yetiştirmeyi temel hedef olarak belirlemişlerdir. Onların pedagojik faaliyetleri, Türk halkları dünyasında aydınlanmacı fikirler temelinde şekillenen yeni bir eğitim modelinin temelini oluşturmuştur. “Usul-i Cedid” okulları aracılığıyla Horzem ceditçileri, dini ve dünyevi bilimleri uyumlu bir şekilde öğretmeyi, öğrencilerin bağımsız düşünme yetilerini geliştirmeyi ve dil ile ulusal birliğe hizmet eden bir eğitim anlayışını teşvik etmişlerdir. Bu yaklaşım, Türk halkları dünyasında eğitim sürecini modernize etme ve milliyetçilik ile çağdaşlığı uyumlu hale getirme yolunda önemli bir adım olmuştur. Horzem ceditçilerinin faaliyetleri, kendi dönemlerinin sosyal ve siyasal koşullarında halkı cehaletten kurtarmaya, ulusal kimliği güçlendirmeye ve Türk halkları arasında manevi birliği artırmaya hizmet etmiştir. Bu faaliyetler yalnızca Horzem bölgesinde değil, bütün Türk halkları dünyasında ileri pedagojik düşüncenin şekillenmesine temel oluşturmuştur. Günümüzde Horzem ceditçilerinin eğitimle ilgili görüşleri, Türk halkları eğitim sistemi gelişimini incelemede önemli bir bilimsel kaynak olarak kabul edilmektedir. Onların “bilim, düşünce ve aydınlanma yoluyla ulusu yükseltme” fikirleri, modern pedagojik ilkelerle uyumlu olup günümüz eğitim sisteminde de geçerliliğini korumaktadır. Bu nedenle Horzem ceditçiliği deneyiminin incelenmesi, Türk halkları eğitim gelişimini tarihî, teorik ve metodolojik açıdan aydınlatmada eşsiz bir öneme sahiptir.

Anahtar kelimeler: Türk halkları, Türk halkları dünyası, Horzem Ceditçiliği, aydınlanmacılık, eğitim sistemi, Usul-i Cedid, ulusal kimlik, pedagojik miras

Dilnoza Umorova

Urgench State Pedagogical Institute

Doctoral Candidate

<https://orcid.org/0009-0007-1491-5139>

dilnozaumorova.1611@gmail.com

The Role of Khorezm Jadidism in the Development of Turkic Culture

Abstract

In the history of the Turkic world, education and enlightenment have been regarded as the foundation of national development and as a factor shaping the moral and spiritual life of society. In every era, Turkic peoples elevated education and upbringing to the highest value in their social, cultural, and spiritual life. At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, these

values acquired new meaning, and the Jadid movement emerged as a broad-based educational reform across the Turkic world. One of the most active centers of this movement, Khorezm Jadidism, occupies a distinct historical and theoretical position in the development of the education system among Turkic peoples. Khorezm Jadids considered the upbringing of modern-thinking, patriotic, and morally developed individuals as their primary goal. Their pedagogical activities laid the foundation for a new educational model based on the principles of enlightenment. Through the “Usuli Jadid” schools, Khorezm Jadids promoted the harmonious teaching of religious and secular subjects, the independent development of students’ thinking, and educational content serving language and national unity. This approach represented an important step in modernizing the education process and integrating national identity with contemporary knowledge across the Turkic world. The activities of Khorezm Jadids contributed to overcoming illiteracy, strengthening national identity, and fostering spiritual unity among Turkic peoples in the socio-political context of their time. Their work formed the basis for the development of advanced pedagogical thought not only in Khorezm but throughout the Turkic world. Today, the educational views of Khorezm Jadids are considered a significant scientific resource for studying the development of the education system among Turkic peoples. Their ideas of “elevating the nation through knowledge, critical thinking, and enlightenment” harmonize with modern pedagogical principles and remain relevant in contemporary education. Therefore, analyzing the experience of Khorezm Jadidism is of unparalleled importance for understanding the historical, theoretical, and methodological aspects of the educational development of Turkic peoples.

Keywords: *Turkic peoples, Turkic world, Khorezm Jadidism, enlightenment, education system, Usuli Jadid, national identity, pedagogical heritage*

Giriş

Türk halkları dünyasında eğitim sistemini modernize etmek ve ulusal değerlere dayalı pedagojik bir modeli oluşturmak günümüzde önemli bilimsel ve sosyal görevlerden biridir. Bu bağlamda Horzem ceditçiliği mirası, zengin aydınlanmacı içeriği, ileri pedagojik ilkeleri ve “ulusu bilim yoluyla yüceltme” fikri ile ayrı bir öneme sahiptir. Ceditçilerin eğitimle ilgili görüşleri, günümüz Türk halkları eğitim sisteminde milliyetçilik ve çağdaşlığın uyumunu sağlamada; genç nesilde vatanseverlik, düşünce bağımsızlığı ve manevi olgunluk geliştirmede önemli bir metodolojik kaynak olarak hizmet etmektedir. Bu nedenle, bu konunun incelenmesi Türk halkları eğitimini geliştirmenin tarihî kökenlerini açığa çıkarmak ve günümüz eğitim politikaları ile stratejik yönelimleriyle uyumlu biçimde analiz etmek açısından büyük bilimsel öneme sahiptir. Bu makalede, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Türk halkları arasında şekillenen Ceditçilik hareketinin aydınlanmacı niteliği ve Horzem ceditçilerinin bu süreçteki rolü analiz edilmiştir.

Horzem Ceditçiliği, Orta Asya’daki eğitim reformlarının önemli bir bileşeni olarak ortaya çıkmış, ulusal kimliği anlama, modern düşüncüyü şekillendirme ve bilimsel düşüncenin temellerini oluşturma açısından önemli bir rol oynamıştır. Feruz, Komil Xorazmiy, Boboohun Salimov, Mulla Bekchon ve diğer aydınların çalışmaları sayesinde “Usul-i Cedit” eğitim sistemi geliştirilmiş, dini ve dünyevi bilimlerin uyumlu bir şekilde öğretilmesi sağlanmıştır. Bu çabalar sonucunda halk arasında okuryazarlık oranı artmış, ulusal-manevi değerler yeniden canlanmış ve eğitimde yeni düşünce ilkeleri benimsenmiştir. Makalede Horzem ceditçilerinin eğitim alanına katkıları, pedagojik görüşleri ve Türk halkları kültürünün oluşumundaki rolleri bilimsel kaynaklar ışığında incelenmiştir.

Türk halkları dünyası, insanlık medeniyeti tarihinde zengin kültürel mirası, bilim, eğitim ve aydınlanma alanlarındaki başarıları ile öne çıkar. Eski dönemlerden itibaren Türk halkları, sosyal kalkınmanın temel unsuru olarak bilim ve aydınlanmayı kabul etmiştir. Bu süreç, Divanu Lug’atit-Türk, Kutadgu Bilig, Atabetül Hakayık gibi nadir eserlerde kendini göstermiş, bu eserlerde insanın bilim ve ahlak temelinde eğitilmesi fikri ön plana çıkarılmıştır (Mahmud al-Kaşgari, 1982, s. 34). Bu kaynaklar, Türk halkları eğitim sisteminin oluşumunda ilk teorik temeli sağlamış ve pedagojik düşüncenin köklerini belirlemiştir (Yusuf Hoca, 2019, s. 34).

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında Türk halkları dünyasında aydınlanma hareketi – Ceditçilik ortaya çıkmıştır. Bu hareket, özellikle Rus İmparatorluğu’nun sömürgecilik

baskısının arttığı, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatta ulusal değerlere kayıtsızlığın hakim olduğu bir dönemde doğmuştur (Khalid, 1998, s. 34). Ceditçiler, halkı cehaletten kurtarmanın tek yolunun modern bilgileri edinmek ve eğitim sistemini reforme etmek olduğunu vurgulamışlardır. Böylece Ceditçilik, yalnızca bir aydınlanma hareketi değil, aynı zamanda sosyal ve siyasi bir hareket olarak da kendini göstermiştir (Khalid, 2015, s. 34).

Tədqiqat

Ceditçilik hareketi, Orta Asya'da modern eğitim felsefesinin oluşmasında belirleyici rol oynamış; eğitim sürecini bireye yönlendirme, dünyevi bilgileri öğretme ve eleştirel düşüncüyü geliştirme ilkeleri bu hareketin temelini oluşturmuştur (Hodjaeva, 2013, s. 34). Ayrıca, Cedit okulları, Müslüman Doğusunda dini ve dünyevi bilimlerin uyumlu şekilde öğretildiği ileri eğitim sistemlerinden biri olarak değerlendirilmiştir (Ringer, 2017, s. 34).

Horzem Ceditçiliği ise bu genel Ceditçilik hareketinin kendine özgü bir kolu olarak, tarihî, kültürel ve pedagojik özelliklere sahiptir. Horzem'de Komil Xorazmiy, Muhammad Rizo Ogahiy, Polvonniyoz Hoca Yusuf, Avaz Otar oğlu gibi aydınlar, halkı bilgi ve düşünce ile yükseltmeyi temel amaç olarak benimsemişlerdir (Xudoyberganov, 2020, s. 34). Onların öncülüğünde kurulan “Usul-i Cedit” okulları, dini eğitimi inkâr etmeden modern bilimler – matematik, coğrafya, tarih, doğa bilgisi ve ana dili ile uyumlu bir şekilde öğretmeye yöneliktir (Ergashev, 2018, s. 34). Bu yaklaşım, eğitim sürecini yalnızca okuryazarlık kazandırmakla sınırlamayarak, düşüncüyü geliştirme ve bireyi bağımsız düşünmeye teşvik etme düzeyine taşımıştır.

Ceditçilerin faaliyetleri, Türk halkları dünyasında pedagojik düşüncenin yenilenmesine, ulusal kimliğin anlaşılmasına, dil, din ve kültür birliğinin pekiştirilmesine hizmet etmiştir. Faaliyetlerinde öğretmen kişiliğinin rolü, eğitim içeriğinin ulusal değerlere dayanması ve öğrencinin düşüncesini geliştirme gibi ilkeler öncelikli olmuştur (Boboyev, 2022, s. 34). Horzem ceditçileri tarafından geliştirilen öğretim yöntemleri, Türkistan, Buhara, Kazan, Kırım ve Kafkasya'daki Türk okullarının faaliyetlerini de etkilemiştir. Günümüzde Horzem Ceditçiliği'nin eğitim mirası, Türk halkları eğitim sistemi gelişimini incelemede değerli bir bilimsel kaynak olarak kabul edilmektedir. Onların “bilim – kalkınmanın güvencesidir”, “milleti aydınlanma ile yüceltmek” gibi fikirleri, modern pedagojik kavramlarla uyumlu olarak XXI. yüzyıl eğitim reformları için de geçerliliğini korumaktadır (Karimov, 2008, s. 34). Bu nedenle Horzem ceditçilerinin pedagojik görüşlerini derinlemesine analiz etmek, Türk halkları dünyasında eğitim sisteminin oluşumu, gelişimi ve modernleşmesini anlamada önemli bilimsel ve teorik bir değer taşımaktadır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında Türk halkları dünyasında sosyal ve manevi uyanış süreçleri hızlanmıştır. Bu dönem, Rus İmparatorluğu'nun sömürgecilik politikalarının güçlendiği, yerel kültür ve eğitim sistemlerinin durağanlaştığı bir dönemdir. Aynı zamanda Avrupa ve Türkiye üzerinden yeni fikirler – dünyevi eğitim, ulusal kimlik, aydınlanma kavramları Müslüman Doğu'ya girmeye başlamıştır. İşte bu süreç, Türk halkları arasında “Ceditçilik” olarak bilinen aydınlanma hareketini doğurmuştur (Khalid, 1998, s. 34).

Ceditçilik hareketi, özünde ulusal kimliği bilim, düşünce ve aydınlanma yoluyla yeniden inşa etme fikrine dayanmaktaydı. Bu hareketin merkezlerinden biri olarak Horzem ayrı bir öneme sahiptir. Horzem topraklarında yüzyıllar boyunca oluşmuş zengin bilimsel ve kültürel ortam, Ceditçilik fikirlerinin kök salmasına zemin hazırlamıştır. Bu toprak, Al-Khwarizmi, Biruni, Najmiddin Kübrâ, Munis ve Ogahiy gibi büyük düşünürlerin memleketi olarak manevi mirasa dayanmış ve yeni dönemde de bilgi ve aydınlanmayı kalkınmanın unsuru olarak görebilmiştir (Xudoyberganov, 2020, s. 34).

Muhammad Rahim Han Feruz'un Aydınlanma Fikirleri

Hiva hanı Muhammad Rahim Han Feruz (1844–1910), döneminin en ileri yöneticilerinden biri olarak Horzem'de aydınlanma ve kültürün gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Feruz, “bilim ve aydınlanma – ulusu yücelten en büyük güçtür” fikrini öne sürmüş ve bunu pratikte hayata geçirmiştir. Onun girişimiyle sarayda “Aydınlanma Meclisi” kurulmuş; Komil Xorazmiy, Bayoniy, Ogahiy, Avaz Otar oğlu gibi yazarlar ve entelektüeller bir araya gelmiştir. Feruz, Hiva'da ilk kütüphane, müzik okulu ve tercüme merkezinin açılmasını desteklemiştir (Bayoniy, 1999, s. 34).

Feruz'un politikasının en önemli yönü, eğitimi devlet çapında desteklemek olmuştur. Yeni usuldeki (Cedit) okulların kurulmasını, ders kitaplarının hazırlanmasını ve öğretmenlerin maddi olarak teşvik edilmesini sağlamıştır. Onun girişimiyle müfredatlara aritmetik, tarih, coğrafya ve doğa bilimleri gibi dünyevi dersler eklenmiş; ayrıca Arap, Fars ve Türk edebiyatının ileri örnekleri çevrilmiş ve kütüphane koleksiyonları zenginleştirilmiştir (Ogahiy, 2021, s. 34). Bu politika Horzem'de yeni bir entelektüel ortam yaratmış ve döneminde Türkistan'ın diğer bölgelerine de olumlu etkiler yapmıştır.

Komil Xorazmiy – Aydınlanmacı Şair ve Pedagog

Feruz dönemi Horzem'in en önemli manevi önderlerinden biri Komil Xorazmiy (1825–1899) idi. Kendisi sadece şair ve devlet adamı değil, aynı zamanda pedagojik düşünce alanında da önemli bir şahsiyettir. Komil Xorazmiy, genç kuşakları bilim, ahlak ve kültür temelinde yetiştirmenin ulusun kalkınması için en önemli görev olduğunu vurgulamıştır. Eserlerinde “bilim – kurtuluş yolu”, “aydınlanma – özgürlük teminatıdır” gibi fikirleri savunmuştur (Komil Xorazmiy, 1985, s. 34).

Komil Xorazmiy derslerinde edebiyat, mantık, tarih, tıp ve felsefe öğretmiş, öğrencilerinde bağımsız düşünce ve ulusal gururu geliştirmeye önem vermiştir. Devonu Komil adlı eserinde bilim, maneviyat ve ahlak konularını derinlemesine ele almıştır. Horzem'de “tercüme okulu” açarak Fars-Tacik edebiyatının önemli eserlerini Türkçeye kazandırmış ve böylece halk için bilimsel literatürü genişletmiştir (Salimov, 1910, s. 34). Onun pedagojik görüşleri, daha sonra Cedit okullarının bilimsel ve teorik temelini oluşturmuştur.

Mulla Bekchon – Yeni Okul Kurucusu

Ceditçilik hareketinin uygulamalı aşamasında Mulla Bekchon'un çalışmaları öne çıkmıştır. O, Hiva'da ilk “Usul-i Cedit” okulunu kurmuştur. Bu okulda eğitim, Arap harflerini ezberlemek yerine ses temelli okuma ve yazma yöntemine dayanmaktaydı. Bu yöntem öğrencileri kısa sürede okuryazar yapmayı hedeflemiştir. Mulla Bekchon, matematik, tarih, coğrafya ve ana dili derslerini uygulamalı yöntemlerle öğretmiş; sınıfta tartışma, münazara ve analiz tekniklerinden faydalanmıştır (Boboyev, 2022, s. 34). Onun dersleri yalnızca bilgi aktarmakla kalmayıp, bağımsız düşünen bireyler yetiştirmeye yöneliktir. Mulla Bekchon, eğitimi sosyal değişimlerin en önemli aracı olarak görmüş ve “bilim edinmeyen bir halk asla özgür olamaz” şiarını benimsemiştir. Bu nedenle, Horzem'de öğretmenliği en saygın meslek olarak tanımıştır.

Bobooxun Salimov – Yeni Pedagojik Yöntemler Öncüsü

Bobooxun Salimov, Horzem Ceditçiliği tarihinde ileri metodolojik yaklaşımları ile tanınan bir pedagojiktir. Eğitim sürecinde “etkileşimli öğretim” yöntemini uygulayarak öğrenci-öğretmen arasındaki interaktif ilişkiyi temel almıştır. Ona göre eğitim sadece ezber değil, düşünme, analiz etme ve günlük sorunlara çözüm bulma süreci olmalıdır. Bobooxun Salimov, “düşünen öğrenci” konseptini savunmuş ve derslerde tartışma, münazara, oyun ve yaratıcı görevlerden geniş ölçüde faydalanmıştır (Salimov, 1910, s. 34).

Onun okulunda ahlak, dil, tarih ve coğrafya derslerinin yanında doğa bilimleri, müzik ve sanat dersleri de öğretilmiştir. Bu yaklaşım, öğrencilerin sadece zihinsel değil, estetik ve manevi gelişimini de sağlamıştır. Salimov'un deneyimi Horzem'de Cedit okullarının metodolojik temelini oluşturmuştur.

Islomxo'ja – Aydınlanma ve Reform Sembolü

Horzem Ceditçiliği tarihinde Islomxo'ja (1862–1913) adı, yapıcılık, aydınlanma ve uygulamalı reformların sembolü olarak öne çıkar. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında Hiva hanlığı döneminde yaşamış, Muhammad Rahim Han Feruz ve Asfandiyorhan sarayında büyük devlet adamı ve aydın olarak görev yapmıştır. Islomxo'ja, Ceditçilik fikirlerini pratiğe döken reformcu bir lider olarak tanınır.

Onun girişimiyle Hiva'da “Usul-i Cedit” okulları açılmış, müfredatlara matematik, tarih, coğrafya, Rus dili ve doğa bilimleri gibi dünyevi dersler eklenmiştir. Ayrıca eczane, hastane, posta ve telgraf hizmetleri, ticaret merkezleri gibi sosyal altyapılar oluşturulmuştur. Bu çalışmalar, Horzem toplumunda modern manevi ve kültürel ortamın oluşmasında önemli rol oynamıştır. En ünlü

eserlerinden biri, 1910 yılında inşa edilen Islomxo'ja minaresi ve medresesi olup, bu yapılar döneminin bilgi ve aydınlanma merkezi olmuştur.

Islomxo'ja sadece bir siyasi lider değil, halkın sorunlarını bilen ve bilgiyi kullanarak onu yüceltmeye çalışan manevi bir rehberdi. “Bilim – kurtuluş yoludur” fikrini yayarak genç nesilleri okuryazar, bilinçli ve vatansever bir şekilde yetiştirmeyi amaçlamıştır. Islomxo'ja, Ceditçiliği yalnızca sözde değil, uygulamalı reformlarla hayata geçirmiş olmasıyla diğer aydınlardan ayrılır. Karşılaştırmalı analiz, onun faaliyetlerinin Azerbaycan, Kazan ve Türkistan Ceditçileri ile manevi açıdan uyumlu, ancak uygulama yönünden daha pratik olduğunu göstermektedir. Azerbaycan ceditçileri ulusal uyanış fikirlerini basın ve edebiyat yoluyla yayarken, Islomxo'ja bu fikirleri yeni okullar, medreseler, sosyal binalar ve mimari yapılar aracılığıyla pratiğe dökmüştür. Bu nedenle onun faaliyetleri, Türk halklarının manevi uyanış tarihinin yapıcı ve modernizasyon yönünün parlak bir örneği olarak kabul edilir.

Horzem Ceditçiliğinin Türk Halkları Eğitime Etkisi

Horzem Ceditçiliği yalnızca yerel bir olay değil, tüm Türk halklarının kültürel uyanış hareketinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Horzem'de oluşan pedagojik yaklaşımlar, Türkistan, Buhara, Kazan, Tataristan, Kırım, Kafkasya ve Azerbaycan okullarına yayılmıştır. Bu deneyim sayesinde eğitimde milliyetçilik, dini hoşgörü, düşünce özgürlüğü ve modern bilim uyumu ilkeleri şekillenmiştir (Allworth, 1994, s. 34). Ceditçilerin “Usuli Savtiya” (ses temelli öğretim), “bilimsel ders kitapları yaratma” ve “eğitimi ulusal dile dayandırma” fikirleri, daha sonra Türk halklarının modern eğitim sisteminin temelini oluşturmuştur (Qodirova, 2015, s. 34). Günümüzde Horzem Ceditçiliği'nin pedagojik mirası, Türk halkları eğitim sisteminde milliyetçilik ve modernliği uyumlu hale getirmede; genç nesilleri aydınlanma, vatanseverlik ve bağımsız düşünce ruhuyla yetiştirmede eşsiz öneme sahiptir. Faaliyetleri, Türk halklarının tarihî birliği, kültürel uyumu ve bilimsel kalkınma yolunu belirleyen paha biçilmez bir miras olarak kabul edilmektedir.

Yorum ve Açıklamalar: Horzem Ceditçiliği, Türk halkları kültürünün gelişiminde kendine özgü bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Karşılaştırmalı analiz göstermektedir ki, Harezm jadidizmi diğer Türk bölgelerindeki jadid hareketlerinden birkaç açıdan farklılık göstermektedir. Örneğin, Kırım ve Azerbaycan jadidlerinin faaliyetlerinde ulusal basın ve dünyevi bilimlerin geliştirilmesi öncelikli iken, Harezm jadidleri eğitim–terbiye, kültür ve manevi birliği yeniden tesis etmeye daha fazla önem vermiştir.

Tablo 1.
Hârizm Cedidciliğinin Gelişim Aşamaları

N	Adı Soyadı	Yaşadığı Yıllar	Maarifçilik Faaliyetleri ve Temel Yönelimler	Türk Halklarının Kültürel Gelişimine Katkısı
1	Muhammed Rahim Han Feruz	1844–1910	Hârizm Hanı; bilim, eğitim ve kültürün hamisi. Yeni tip okulların açılmasını, kütüphanelerin kurulmasını ve bilimsel çalışmaların desteklenmesini sağlamıştır.	Bilimsel düşüncenin yayılmasına, halk eğitiminin ilerlemesine ve cedidcilik hareketinin kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır.
2	Boboohun Salimov	1870–1937	Cedid tiyatrosunun kurucularından; yazar, öğretmen ve kültür adamı. Sanat ve tiyatro yoluyla halkı bilinçlendirmeyi amaçlamıştır.	Türk halkları arasında estetik bilincin gelişmesine, milli kültürün yeniden doğuşuna katkıda bulunmuştur.

3	Molla Bekchon Hârizmî	1865–1924	“Usul-i Cedid” okullarının kurucularındandır. Dini ve dünyevi bilimlerin bir arada okutulduğu yeni bir eğitim modeli geliştirmiştir.	Eğitimde modern yöntemlerin uygulanmasına öncülük etmiş, halkın okuryazarlığını ve toplumsal farkındalığını artırmıştır.
4	Komil Hârizmî (Feruz Komil)	1825–1899	Şair, düşünür ve eğitimci. “Divan-ı Komil” adlı eserinde milli uyanış, ahlâk ve maarif fikirlerini işlemiştir.	Türk edebiyatı ve düşüncesinde ahlâkî ve estetik değerlerin güçlenmesine öncülük etmiştir.
5	İslam Hoca	1862–1913	Devlet adamı, reformcu ve hayırsever. Modern okullar, medreseler ve sosyal binalar inşa ettirmiştir.	Eğitim ve mimaride yenilikçi projeler gerçekleştirerek, Hârizm toplumunun modernleşme sürecini hızlandırmıştır.

Bu tablo, Hârizm cedidiliğinin önde gelen temsilcilerini kronolojik ve tematik olarak sınıflandırmaktadır. Feruz, hareketin siyasi ve mali destekçisi, Komil Hârizmî düşünsel temellerin kurucusu, Molla Bekchon pedagojik modeli geliştirici, Boboohun Salimov kültürel alanda yenilikçi, İslam Hoca ise pratik reformları hayata geçiren bir figür olarak öne çıkmaktadır. Bu şahsiyetlerin her biri, Türk dünyasında modernleşme sürecinin farklı bir yönünü temsil etmektedir.

Harezm Hanı Muhammed Rahim Han Feruz, bu sürecin siyasi himayecisi olarak büyük rol oynamıştır. Onun girişimiyle Hiva’da yeni tip okullar açılmış, bilimsel eserler çevrilmiş ve kütüphaneler kurulmuştur. Feruz’un kişisel himayesi altında Komil Harezmî gibi aydınlar faaliyet göstermiş ve “Divan-i Komil” eseri aracılığıyla sadece edebi-estetik değerleri değil, aynı zamanda manevi uyanış fikirlerini de ileriye taşımışlardır.

Molla Bekchon ise pedagojik faaliyetiyle halkı eğitmenin yeni yöntemlerini uygulamaya koymuştur. “Usul-i Cedid” okullarında eğitim programları geliştirmiş ve dini bilimlerin yanı sıra doğa ve sosyal bilimlerin de öğretilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır. Onun yaklaşımı Azerbaycan ve Kırım jadidlerinin eğitimdeki yenilikleriyle uyumlu olsa da, kendi faaliyetinde halkın yerel ihtiyaç ve geleneklerini de dikkate almıştır.

Boboohun Salimov, Harezm jadidizmini kültür ve tiyatro alanına taşıyan ilk aydınlardan biri olarak, eserlerinde milleti uyandırma, kadın eğitimi ve modern düşünceyi teşvik etmeye çalışmıştır. Onun yaratıcı faaliyetleri aracılığıyla jadidizm fikirleri geniş kitlelere estetik bir biçimde ulaştırılmıştır.

Ayrıca, İslamhoja’nın siyasi-eğitsel faaliyetleri Harezm’de modernleşme sürecini hızlandırmıştır. Yeni okullar ve meslek eğitim kurumları kurarak eğitimi halkın hizmetine sunmuştur. İslamhoja’nın yapım faaliyetleri – cami, medrese, minare ve yeni idari binaların inşası – sadece Harezm toplumunun dış görünümüne değil, aynı zamanda içsel manevi yenilenmesine de katkı sağlamıştır.

Karşılaştırma metoduna dayanacak olursak, Harezm jadidleri Azerbaycan, Kazan ve Türkistan jadidlerine kıyasla daha fazla pratik reformcu olmuşlardır. Sadece eğitim sistemini değiştirmekle kalmamış, kültür, tiyatro, edebiyat ve mimarlık alanlarında da yenilenme sürecini başlatmışlardır. Özellikle Feruz’un himayesi ve Komil Harezmî’nin edebi faaliyeti sayesinde Harezm jadidizmi, Türk halklarının kültüründe uyum, dayanışma ve ulusal kimliği yeniden tesis etmenin sembolü haline gelmiştir. Bu nedenle, Harezm jadidizminin tarihsel önemi sadece yerel değil, bölgesel ölçekte de değerlendirilmelidir. Eğitim ve kültür alanındaki reformları, Türk halklarının kültürel uyanış sürecinde temel oluşturmuştur.

Türk halkları dünyasında eğitim ve aydınlanma, tarih boyunca toplumsal ilerlemenin temeli olarak kabul edilmiştir. Harezm jadidizmi, bu değerleri yeni dönemin koşullarında farklı bir içerikle zenginleştirerek ulusal eğitim sisteminin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Muhammed Rahim

Han Feruz, Komil Harezmi, Molla Bekçon ve Boboohun Salimov'un pedagogik faaliyetleri sayesinde eğitim sürecine bilimsellik, modernlik ve millilik ilkeleri girmiştir. Onların çabalarıyla Harezmi'de kurulan jadid okulları, Türk halklarının eğitim sisteminin modernleşmesi için teorik ve pratik bir temel oluşturmuştur.

Günümüzde Harezmi jadidizminin eğitim mirası, sadece tarihsel değil, aynı zamanda çağdaş öneme de sahiptir. Bu miras, genç nesillerde düşünce bağımsızlığı, vatanseverlik, aydınlanma ve ulusal kimliği anlama duygularını geliştirmede önemli bir unsur olarak hizmet etmektedir. Bu nedenle, Harezmi jadidlerinin pedagogik fikirlerini incelemek, Türk halklarının eğitim tarihini daha derin anlamak, bunu modern eğitim süreçleriyle uyumlaştırmak ve gelecek nesillerin yetiştirilmesinde ulusal ruhu pekiştirmek açısından eşsiz bir öneme sahiptir.

Sonuç

Türk halkları dünyasında eğitim ve aydınlanma, tarih boyunca sosyal kalkınmanın temel taşları olarak kabul edilmiştir. Horzem ceditçiliği bu değerleri yeni dönemde zenginleştirerek, ulusal eğitim sisteminin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Muhammad Rahim Han Feruz, Komil Xorazmiy, Mulla Bekchon ve Boboohun Salimov'un pedagogik faaliyetleri sayesinde eğitim sürecine bilimsellik, modernlik ve milliyetçilik ilkeleri girmiştir. Bu çabalarla Horzem'de kurulan cedit okulları, Türk halkları eğitim sisteminin modernleşmesi için hem teorik hem de pratik bir temel oluşturmuştur.

Günümüzde Horzem ceditçiliğinin eğitim mirası sadece tarihî değil, aynı zamanda güncel öneme de sahiptir. Bu miras, genç kuşaklarda bağımsız düşünce, vatanseverlik, aydınlanma ve ulusal kimlik bilincinin gelişiminde kritik bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, Horzem ceditçilerinin pedagogik fikirlerini incelemek, Türk halkları eğitim tarihini daha derin anlamak, bunu modern eğitim süreciyle uyumlaştırmak ve gelecek kuşakların yetiştirilmesinde ulusal ruhu güçlendirmek açısından eşsiz bir önem taşımaktadır.

Horzem ceditçiliği, Türk halklarının manevi ve kültürel uyanış tarihinde ayrı bir yere sahiptir. Bu hareket, XIX. yüzyıl sonu – XX. yüzyıl başında meydana gelen küresel kültürel ve siyasi değişimler ışığında halkın düşünce dünyasının yenilenmesine hizmet etmiştir. Ceditçilik, özünde, Türk halklarının ortak manevi değerleri; adalet, bilim, birlik ve insancılık ilkelerine dayanmaktadır.

Türk halkları kültürünün tarihî kökleri eski Türk yazıtlarından, Qutadg'u Bilig, Divanu Lug'atit-Türk gibi eserlerden ve Alishir Nev'âi, Mahmud Kaşgari, Yusuf Has Hacıp gibi düşünürlerin fikirlerinden beslenmiştir. Horzem ceditçiliği, bu değerler temelinde yeni bir aydınlanma ruhu oluşturmuş; halkı ulusal kimliğine döndürmeyi, bilim ve kültür aracılığıyla yüceltmeyi ve kültürel birliği güçlendirmeyi başlıca hedef edinmiştir.

Muhammad Rahim Han Feruz döneminde Horzem'de kültür ve bilim yeni bir seviyeye taşınmıştır. Feruz'un himayesi altında bilim okulları, kütüphaneler ve tercüme merkezleri kurulmuştur. Onun siyasi ve manevi desteği sayesinde Komil Xorazmiy, Mulla Bekchon ve Boboohun Salimov gibi aydınlar, ulusal uyanış fikirlerini eğitim, edebiyat ve sanat yoluyla geniş kitlelere yayabilmiştir.

Komil Xorazmiy eserlerinde halkın ruh dünyasını uyandırma, ulusal gururu pekiştirme ve estetik eğitimi geliştirme konularına odaklanmıştır. Mulla Bekchon ise yeni pedagogik yöntemlerle eğitimde uygulamalı yaklaşımı önermiş ve "Usul-i Cedid" sistemini halkın ihtiyaçlarına göre uyarlamıştır. Boboohun Salimov ise kültür ve tiyatro alanlarında ceditçilik fikirlerini sanat yoluyla yaymış ve halkı düşünce özgürlüğü ile bağımsız düşünceye yönlendirmiştir. Ayrıca, Islomxo'ja'nın faaliyetleri Horzem ceditçiliğini pratik hayatla bağlamış; eğitim, ekonomi ve mimarlığı uyumlaştırmıştır. Onun yapıcı çalışmaları – medrese, minare, kütüphane ve okulların inşası – halkın zihninde modernlik ve milliyetçiliği birleştiren yeni bir kültürel ortam yaratmıştır. Karşılaştırmalı analiz sonucunda, Horzem ceditçiliğinin, Türk dünyasının diğer bölgelerindeki cedit hareketlerinden sentezleyici özelliğiyle ayrıldığı görülmektedir. Azerbaycan, Kırım, Kazan ve Türkistan ceditlerinde kültürel yenilenme daha çok edebî ve siyasi alanlarda gerçekleşmişken, Horzem ceditçileri bu süreci uygulamalı, sosyal ve pedagogik temelde yürütmüşlerdir. Türk halkları kültürünün genel özelliği, birlikte çeşitlilik ilkesidir.

Her bölgede kendine özgü kültürel biçim ve ifade olsa da, hepsini bilim, aydınlanma, dil ve inanç birliği birleştirmiştir. Horzem ceditçileri bu birleştirici unsuru gerçek sosyal bir harekete dönüştürmüş; halk tarihî köklerine dönmüş, yeni bir düşünce yapısı oluşmuş ve Türk dünyası arasında kültürel uyum güçlenmiştir.

Bu nedenle, Horzem ceditçiliği sadece Özbekistan için değil, tüm Türk halkları kültürel mirasının ayrılmaz bir parçasıdır. Kendi döneminde ulusal uyanışı, düşünce özgürlüğünü ve bilim-kültür entegrasyonunu sağlayan genel Türk dünyası çapında manevi bir hareket olup, günümüzde de önemini kaybetmemiş tarihî ve aydınlanmacı bir olgudur.

Kaynakça

1. Allworth, E. (1994). *Central Asia: A century of Russian rule*. Columbia University Press.
2. Bayoniy, M. Y. (1999). *Shajarayi Xorazmshohiy*. Fan.
3. Boboyev, H. (2022). *Jadidlar merosi va zamonaviy ta'lim konsepsiyasi*. UrDPI.
4. Ergashev, A. (2018). *Turkiy xalqlarning ma'rifatparvarlik merosi*. Cho'lpon.
5. Khalid, A. (1998). *The politics of Muslim cultural reform: Jadidism in Central Asia*. University of California Press.
6. Khalid, A. (2015). *Making Uzbekistan: Nation, empire, and revolution in the early USSR*. Cornell University Press.
7. Komil Xorazmiy. (1985). *Devoni Komil*. G'afur G'ulom.
8. Karimov, I. (2008). *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. Ma'naviyat.
9. Khodjaeva, N. (2013). Jadidism as an educational system and a political movement in Turkestan. *International Education Studies*, 6(1), 1–8.
10. Ogahiy, M. R. (2021). *Riyozi-d-davla*. Urganch Davlat Universiteti.
11. Ringer, F. (2017). The historical study of education and the modernization of society. *History of Education Quarterly*, 57(2), 220–239.
12. Salimov, B. (1910). *Pedagogik qarashlar to'plami*.
13. Xudoyberganov, K. (2020). *Xorazm jadidchiligi: Tarix, meros, ta'lim*. Ma'naviyat.
14. Qodirova, D. (2015). *Jadid maktablarining o'qitish metodlari va didaktik prinsiplari*. TMI Tez.
15. Yusuf Xos Hojib. (2019). *Qutadg'u bilig*. O'zbekiston Milliy Ensiklopediya.

Daxil oldu: 14.10.2025

Qəbul edildi: 16.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/82-88>

Cəmil Quliyev

AMEA Lənkəran Regional Elmi Mərkəzinin elmi katibi

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0006-8736-0667>

qcamil@mail.ru

Naxçıvandan başlanan dövlətçilik salnaməsi

Xülasə

Məqalədə 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edən ictimai-siyasi proseslərin baş verdiyi bir dövrdə Heydər Əliyevin Naxçıvandakı fəaliyyətindən bəhs olunur. Həmin dövrdə hökumətin Naxçıvanı informasiya blokadasında saxlaması və Heydər Əliyevi ölkədə baş verən siyasi proseslərdən təcrid etməsi qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda görkəmli dövlət xadimi, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, Ulu Öndər Heydər Əliyevin həyatı və fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü üç ilə yaxın bir müddətdə (22 iyul 1990-cı ildən 9 iyun 1993-cü ilədək) davam etsə də, bu qısa zaman çərçivəsində həyata keçirilən mühüm tədbirlərin, qəbul edilən qərarların, əldə edilən uğurların miqyasına və əhəmiyyətinə görə Azərbaycan tarixində mühüm mərhələ təşkil edir. Çünki, Ulu Öndərin 1990-cı ilin yayında Naxçıvana gəlməsi, Azərbaycanın və Naxçıvan Muxtar Respublikasının ali qanunvericilik orqanlarına deputat, az sonra isə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə sədr seçilməsi həmin vaxt Azərbaycanda cərəyan edən çox mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərə öz müsbət təsirini göstərdi. Çünki dövlətimiz yeni-yeni uğurlar, nailiyyətlər qazandıqca onun təməlində Ulu Öndərin ağıllı zəkasının, uzaqgörən siyasətinin, mahir strateqliyinin şahidi oluruq.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, salnamə, ictimai-siyasi, dövlət, cəmiyyət, Naxçıvan

Jamil Guliyev

Scientific Secretary of the Lankaran Regional Scientific Center of ANAS

PhD in History

<https://orcid.org/0009-0006-8736-0667>

qcamil@mail.ru

A Chronicle of Statesmanship Starting from Nakhchivan

Abstract

The article will discuss Heydar Aliyev's activities in Nakhchivan during the early 1990s, when socio-political processes of great importance in the history of Azerbaijani statehood took place. It is noted that at that time the government kept Nakhchivan under an information blockade and isolated Heydar Aliyev from the political processes taking place in the country. At the same time, although the Nakhchivan period of the life and activities of the outstanding statesman, the National Leader of the Azerbaijani people, the Great Leader Heydar Aliyev lasted for about three years (from July 22, 1990 to June 9, 1993), it constitutes an important stage in the history of Azerbaijan due to the scale and significance of the important events carried out, the decisions made, and the successes achieved within this short period of time. Because, the arrival of the Great Leader to Nakhchivan in the summer of 1990, his election as a deputy to the supreme legislative bodies of Azerbaijan and the Nakhchivan Autonomous Republic, and soon after, as the chairman of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic, had a positive impact on the very complex socio-political processes taking place in Azerbaijan at that time. Because as our state gains new successes and achievements, we witness the Great Leader's intelligent intelligence, far-sighted policy, and skillful strategy at its foundation.

Keywords: Heydar Aliyev, chronicle, socio-political, state, society, Nakhchivan

Giriş

Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanı tənəzzüldən xilas edərək tərəqqi yoluna çıxardı. Bəlli olduğu kimi, müstəqilliyin ilk illərində respublikamızda xaos, anarxiya yaranmış və daxili çəkişmələr özünün pik nöqtəsinə çatmışdı. Azərbaycan vətəndaş müharibəsi və parçalanmaq təhlükəsinin astanasında olarkən xalqımız 1993-cü ildə Azərbaycan dövlətini xilas etmək üçün Ümummilli Lider Heydər Əliyevə üz tutdu. O zaman ölkəyə “rəhbərlik” edən qüvvələr də Azərbaycanı məruz qoyduqları təhlükədən xilas etmək üçün Ulu Öndər Heydər Əliyevin Bakıya gəlməsini yeganə çıxış yolu kimi dəyərləndirirdilər. Beləliklə, iyunun 9-da Ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvandan Bakıya gəlişi Azərbaycanın taleyi ilə bağlı narahatlıqlara son qoydu. Bu qayıdış xalqımızı fəlakətdən xilas etdi. Ümummilli Liderin Bakıya gəlməsi xəbəri xalq tərəfindən sevinclə qarşılandı. 1993-cü il iyunun 15-də isə Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi. Tariximizə Milli Qurtuluş Günü kimi daxil olan 1993-cü il iyunun 15-də Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilməsi ölkəmizin siyasi tarixində keyfiyyətə yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Azərbaycanın mürəkkəb kataklizmlərlə müşayiət edilən daxili siyasi böhrandan qurtulması məhz bundan sonra mümkün oldu. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olan Milli Qurtuluş Günü Azərbaycan tarixinin şanlı qürur səhifəsinə çevrildi.

Dövlətçilik ideologiyası çox geniş məfhumdur. Heydər Əliyevin həyatının Naxçıvan dövrü respublika əhalisinin gözü qarşısında keçmiş, regionda isə hər bir vətəndaş üçün əsl məktəbə çevrilmişdir. 1990-1993-cü illər Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi, xüsusən dövlət rəsmiləri, ziyalılar və gənclər Heydər Əliyev dərsləri keçmiş, bu nadir şəxsiyyətin dövlətçilik və vətənpərvərlik istiqamətində apardığı maarifləndirici təbliğatların dinləyiciləri olmuşlar. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə Naxçıvanla bağlı verdiyi sərəncamlar, bu məkana tarixi səfərləri, ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyi üçün gördüyü tədbirlər, muxtariyyət statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi və həlli vacib olan digər məsələlərin həyata keçirilməsi Naxçıvanın hərtərəfli inkişafını təmin etmişdir. “...Gərək hər bir rəhbər adam belə hesab etsin ki, onun borcu xalqının, öz torpağının, rəhbərlik etdiyi vilayətin, respublikanın müqəddəsliyinin keşiyində durmaqdır. Demək, özünü bir kənara qoymalısan, öz şəxsi arzularından əl çəkməlisən, özünü ancaq bu işə sərf etməlisən” (Xəlilov, 1997, s. 22).

Tədqiqat

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Bakıda baş verən qanlı yanvar faciəsindən xəbər tutan kimi, həmin günün səhəri Azərbaycan xalqına başsağlığı teleqramı göndərmişdi. Bakıda “Qanlı yanvar” faciəsindən sonra Heydər Əliyev öz doğma vətəninə, Azərbaycana gəlməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Lakin ölkə rəhbərliyi Heydər Əliyevin Azərbaycana gəlməsinin qarşısını almağa çalışırdı. Bütün bu maneələrə baxmayaraq, ürəyi doğma xalqı ilə bir döyünən Heydər Əliyev, nəhayət, Azərbaycana gələ bildi. Bu qayıdışla Naxçıvanın və eləcə də bütün Azərbaycanın xilasının əsası qoyulmuş oldu. Heydər Əliyev Naxçıvana qayıdan kimi “Şəhidlər Xiyabanına” getmiş, dəhşətli faciənin qurbanlarının məzarlarını ziyarət etmişdir. Hətta Naxçıvana gələndə belə Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibinə xəbər verməmiş, onun gəlişindən muxtar respublika rəhbəri Afiyəddin Cəlilov sonra xəbər tutmuşdur. Gəlişini ailə üzvlərindən başqa heç kimin bilmədiyi keçmiş sovet rəhbərlərindən biri olan Heydər Əliyev 20 yanvar Bakı hadisələri ilə bağlı ittifaq və respublika rəhbərlərini ciddi tənqid etdiyinə görə siyasi təqiblərə, partiya mətbuatında (“Pravda”, “İzvestiya” qəzetləri və b. mətbu orqanlarda) böhtanlara məruz qalmışdı. Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev muxtar respublikanın o zamankı ağır vəziyyətində soyuq iş otağında xalq və dövlət üçün çalışmağın, bu yolda fədakarlıq göstərməyin real nümunəsini yaratmış, müstəqilliyimizin təməl daşları həmin dövrdə Naxçıvanda qoyulmuşdur.

1990-cı illərin əvvəlləri Azərbaycan üçün sadəcə müstəqillik əldə etdiyi dövr kimi deyildi, həm də dövlətin təhlükədə olması, iqtisadi və siyasi vəziyyətin ağırlaşdığı bir dövr kimi səciyyələnir. Bu dövrdə Ermənistanın Qarabağa hücumu, daxili ayrı-seçkilik vətəndaşları həm fiziki, həm də mənəvi baxımdan böyük təhlükə ilə üz-üzə qoyurdu. Bu çətin dövrdə Azərbaycan xalqı sabitlik gətirəcək, təcrübəli və uzaqgörən bir liderə ehtiyac duyurdu. Belə bir dövrdə Heydər Əliyev ölkədə bir ümid işığı kimi parladi, onun rəhbərliyi dövlətçiliyin bərpası üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdi.

Blokada şəraitində olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişafı və sabitliyinin davamlılığını təmin etmək üçün beynəlxalq əlaqələrin formalaşdırılması, eləcə də inkişafı yönündə mühüm addımlar atıldı. Türkiyə və İranla qarşılıqlı əməkdaşlığa və tərəfdaşlığa əsaslanan rəsmi təmaslar quruldu.

Heydər Əliyev hansı vəzifədə işləməsindən, harada yaşamasından asılı olmayaraq, hər zaman Vətəni və xalqını düşünmüş, son dərəcə böyük, tələpəli məsələlərin öhdəsindən məharətlə gəlmişdir. O, həmişə qədim Naxçıvanın yüksəlişi və tərəqqisi naminə xüsusi səy göstərmişdir. Azərbaycanı tərəqqiyə qovuşdurduğu illərdə, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini vəzifəsində olanda da, müstəqil Azərbaycanın Prezidenti kimi böyük xilaskarlıq və quruculuq missiyasını hərtərəfli şəkildə reallaşdırmış, Naxçıvanı bir an belə unutmamış, onun inkişafı üçün çoxşaxəli tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu baxımdan görkəmli dövlət xadiminin Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi 1990-1993-cü illər xüsusi əhəmiyyətə malikdir (Həbibbəyli, 2016, s. 12).

Respublikanın ərazisi 1988-ci ildən başlayaraq, erməni diasporu və lobbisi tərəfindən müdafiə olunan və silahlandırılan, Moskvanın himayədarlığından hər vasitə ilə istifadə edən erməni silahlı quldur dəstələrinin basqınlarına məruz qalmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycanla birləşdirən yeganə avtomobil yolu kəsilmiş, dəmir yolunda tez-tez təxribatlar törədilmiş, qatarlar daşa, gülləyə tutulmuş, yollar və körpülər partladılmış, respublika üçün nəzərdə tutulan ərzaq və yüklər talan edilmişdir. Həmin vaxt Naxçıvan son dərəcə çətin bir şəraitdə yaşayırdı. Bir tərəfdən, iqtisadiyyat dağılaraq tamamilə iflic vəziyyətinə düşmüş, əhalinin maddi durumu kritik həddə yuyulanmışdı, siyasi burulğanlar, hərə-mərclik burada da baş alıb gedirdi. Digər tərəfdən isə, xain ermənilərin aramsız hücumları bölgədəki ağır situasiyanı daha da mürəkkəbləşdirmişdi. Ərazidəki hərbi hissələrin liberal mövqe tutması və təcavüzkarı dəf etməkdən qəti boyun qaçırması muxtar respublikanın milis orqanlarını və əhalisini öz torpaqlarını qurmaq kimi çətin və məsuliyyətli bir işə başlamağa vadar etmişdir. Bütövlükdə əraziyə edilən erməni basqınları nəticəsində 12 nəfər, o cümlədən 2 uşaq həlak olmuşdur. Sovet ordu hissələrinin belə münasibəti nəticəsində Kərki kəndi işğal edilmiş, Sədərək, Şada, Gərməçataq və Havuş kəndlərində evlər dağıdılmış və yandırılmışdır. Şahbulaq, Şada, Ərəfsə, Yuxarı Buzqov və digər kəndlər hərbiçilərin gözü qarşısında müntəzəm olaraq atəşə tutulmuşdur (Əsgərov, 2023, s. 52).

O zamankı Azərbaycan rəhbərliyinin Naxçıvana ögey münasibətini də xatırla-saq, muxtar respublikanın son dərəcə acınacaqlı durumu göz önünə gələr. Məhz belə bir dövrdə – 20 iyul 1990-cı ildə Moskvadan Bakıya, iki gün sonra isə ağır blokada vəziyyətində olan Naxçıvana gələn Heydər Əliyevi xalq böyük coşqu ilə qarşıladı.

Xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlişi əhalinin nicatına çevrilmiş, hamı onun timsalında böyük xilaskarını görmüşdür. 22 iyul 1990-cı il tariximizə böyük bir mərhələnin başlanğıcı kimi daxil olmuşdur. On minlərlə insan muxtar respublikanın şəhər, qəsəbə və kəndlərindən axın-axın Naxçıvan şəhərinə, ulu öndərin ziyarətinə gəlir, ona tükənməz sevgisini bildirirdi. Elə həmin gün Naxçıvan şəhərinin mərkəzi meydanında keçirilən möhtəşəm mitinqdə yüz minə yaxın insanın iştirakı da dahi rəhbərə xalqın hüdudsuz məhəbbət və inamının təntənəsi idi. Təklənmiş bir adaya bənzəyən Naxçıvan görkəmli şəxsiyyətin gəlişi ilə nicat yoluna çıxdı (Qəhrəmanova, 2023, s. 65).

Heydər Əliyevin Naxçıvanda apardığı əsas islahatlar:

1. Sovet simvollarından imtina edilməsi;
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağının 17 noyabr 1990-cı ildə dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi;
3. SSRİ-yə qarşı açıq siyasi mövqenin formalaşdırılması;
4. Təhsil, mədəniyyət və digər sahələrdə azərbaycançılıq ruhunun gücləndirilməsi;
5. Blokada şəraitində yaşayan Naxçıvana yeni nəfəs verən.

Bu islahatlar nəticəsində Naxçıvan, müstəqil Azərbaycanın “gizli paytaxtı”na çevrildi və burdakı idarəetmə sistemi sonradan ölkənin inkişafında əsas təməl oldu (Quliyev, Quliyeva, 2023, s. 93-94).

24 mart 1992-ci il tarixində Ankarada Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında işbirliyi protokolunun imzalanması bu baxımdan müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1991-ci il sentyabrın 3-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçilməsi müasir müstəqil Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin ən mühüm səhifələrindən birini təşkil edir. Siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə Ulu öndər Heydər Əliyev gördüyü işlər, atdığı tarixi əhəmiyyətli addımlarla Muxtar Respublikanın qurtuluşunu, dirçəlişini və həmrəyliyi təmin etmiş oldu. 1991-ci il sentyabr 3-də Naxçıvan əhalisinin təkidi ilə Heydər Əliyev Muxtar Respublikanın Ali Məclisinə sədr seçildi. Onun bu vəzifəyə seçilməsini bütün naxçıvanlılar istəyirdilər. Həmin gün sessiya keçirilən binanın qarşısında toplaşan yüz minlərlə insan onun Muxtar Respublikaya rəhbər seçilməsini qətiyyətlə tələb edirdi. Bu hadisə barədə Heydər Əliyev belə deyirdi: "Mən bu zamanın, bu dəqiqələrin, bu saatların hökmünü nəzərə almaya bilməzdim... Mən öz prinsiplərimə sadıq qalaraq Azərbaycanın, Naxçıvanın belə vəziyyətində, çətin dövründə üzərimə düşən vəzifənin icrasından geri çəkilmə bilmədim. Mən öz taleyimi xalqa tapşırıbmışam və xalqın iradəsini indi bu müddətdə, bu çətin dövrdə yerinə yetirməliyəm" (İsmayılova, 2023, s. 33).

Naxçıvanda baş verən hadisələr Heydər Əliyevin "Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında" belə xarakterizə olunur: "XX əsrin 90-cı illərində SSRİ-nin dağılması nəticəsində yaranmış şəraitdən istifadə edən Ermənistan dairələri Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana qarşı öz ərazi iddialarını artıq müharibə yolu ilə gerçəkləşdirmək qərarına gəldilər. Naxçıvan çətin sınaqlar qarşısında qaldı. 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet qoşunlarının Bakıya hücumundan 8 saat əvvəl sovet qoşun birləşmələri və erməni silahlı dəstələri Naxçıvan Muxtar Respublikasının Kərki kəndini işğal etmişdir. Məhz belə ağır şəraitdə Naxçıvan əhalisi böyük mərdlik və yenilməzlik nümayiş etdirərək Azərbaycanın bu qədim torpağını ermənilərin işğalı təhlükəsindən xilas etdi və onun muxtariyyət statusunu qoruyub saxladı. Milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizə yollarında o zaman Naxçıvanın atdığı cəsarətli addımlar bütün Azərbaycan xalqı tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanaraq dəstəkləndi və respublikada gedən siyasi proseslərə öz müsbət təsirini göstərdi" (Hacıyev, 2011, s. 126).

1991-ci il sentyabrın 3-də xalqın təkidli tələbi ilə görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri seçilməsi nəinki Naxçıvan Muxtar Respublikasının, bütövlükdə Azərbaycanın gələcək həyatında çox mühüm siyasi-tarixi hadisə oldu, baş verən hadisələrin inkişafına müsbət mənada güclü təsir etdi, cərəyan edən hadisələrin istiqamətini dəyişdi. Çünki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin bu vəzifəyə seçildiyi dövr bütövlükdə Azərbaycan, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası ən ağır dövrünü yaşayırdı. Bu zaman Azərbaycan Respublikasında çox böhranlı bir vəziyyət yaranmış, Naxçıvan Muxtar Respublikası faktiki olaraq Ermənistan tərəfindən blokadaya salınmışdı. Naxçıvanın Ermənistandan keçməklə Azərbaycanın digər rayonlarına və Bakıya gedən avtomobil yolu ermənilər tərəfindən kəsilmiş, Ermənistan ərazisindən keçən kəmərlə Naxçıvana qaz verilməsi dayandırılmışdı. Ermənistanın Mehri rayonu ərazisindən keçən dəmir yolu isə ermənilər tərəfindən tez-tez bağlandığından (dəmir yolu az sonra tamamilə bağlanmışdı) Azərbaycanla əlaqədə tez-tez fasilələr yaranırdı. Həmin vaxt Azərbaycana rəhbərlik edənlərin Naxçıvan Muxtar Respublikasına ögey münasibəti, hətta onu "kor bağırısaq kimi kəsib atmaq" istəyi səbəbindən Naxçıvan görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin dediyi kimi "taleyin ümidinə buraxılmış tənha bir adanı" xatırladırdı. Əhali aclıq, səfalət, ermənilər tərəfindən qırılmaq qorxusu, soyuqdan donmaq təhlükəsi içərisində yaşayırdı. İndiki Ermənistandan tarixi ata-baba yurdlarından zorla deportasiya olunan, var-yoxları əlindən alınaraq qovulan azərbaycanlıların bir hissəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikasına gəlib orada məskunlaşması vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. Ona görə də, xalq öz nicat yolunu hələ Azərbaycanda birinci hakimiyyəti dövründə ümumxalq məhəbbəti qazanmış, Moskvadan qayıtdıqdan sonra Bakıda yaşaması üçün imkan verilmədiyindən 1990-cı ilin 22 iyulunda doğma Naxçıvana üz tutmuşdur (Cəfərov, 2018, s. 83).

SSRİ kimi fövqəldövlətin əsas rəhbərlərindən biri olmuş, dünyada böyük siyasi xadim olaraq qəbul edilən, uzun illər Azərbaycan Respublikasına bacarıqla rəhbərlik etmiş Heydər Əliyev üçün Naxçıvan Muxtar Respublikası idarəetmə baxımından ölçüyəgəlməz dərəcədə kiçik fəaliyyət meydanı idi. Ancaq o böyük şəxsiyyət bunun fərqi varmadan, yaranmış çətin tarixi şəraitdə Naxçıvan Muxtar Respublikasını Ermənistanın işğalından xilas edərək Azərbaycan Respublikasının

tərkibində qoruyub saxlamağa və daha da möhkəmləndirməyə ümummilli vəzifə kimi baxır, məsələyə geniş mənada respublikanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinin tərkib hissəsi müstəvisindən yanaşırdı (Həbibbəyli, 2007, s. 93).

Qarabağda torpaqlarımızın günbəgün əldən getdiyi şəraitdə daha çətin region olan, üç tərəfdən Ermənistanla əhatə olunmuş Naxçıvanın ərazi bütövlüyünün qorunması, sərhədlərinin keçilməzliyinin təmin edilməsi ümumrespublika səviyyəli böyük və ciddi dövlət işi idi. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev bu ümumdövlət əhəmiyyətli xilaskarlıq işini Naxçıvanda uğurla yerinə yetirdi. Tərəddüdsüz demək olar ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının işğala məruz qalmaması və Azərbaycanın tərkibində qorunub saxlanması Heydər Əliyevin müstəqil dövlətçiliyimizə ən böyük xidmətlərindən biridir. Bütün bunlara görə həyatının digər mərhələləri kimi, Heydər Əliyevin tərcümeyi-halının həmin tarixi dövrünün də hər günü, hər anı qiymətli və ibrətamizdir. Eləcə də mühüm siyasi-tarixi əhəmiyyətə malikdir. O çətin və şərəfli illər müstəqil dövlətçiliyin sınaq imtahanları dövrü olduğu üçün ətraflı, dərin, sistemli şəkildə, elmi səviyyədə öyrənilməlidir (Qasımov, 2013, s. 113).

Naxçıvan MR Ali Məclisinin Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçən iclasında Ulu Öndərin təklifi ilə üçrəngli Azərbaycan bayrağının dövlət rəmzi kimi 17 noyabr 1991-ci ildə qəbul edilməsi müstəqillik tariximizin ən böyük tarixi hadisəsi oldu. Naxçıvanda 1992-ci ildə silahlı dövlət çevrilişi cəhdinin qarşısının dinc yolla alınması da Heydər Əliyevin müstəsna liderlik qabiliyyətinin əyani göstəricisi, xalqın sonsuz məhəbbətinin ifadəsi idi. Əliyevin xalq Heydər Əliyevin çağırışına cavab olaraq "Ya Heydər!" deyərək, Naxçıvan Daxili İşlər Nazirliyində yerləşmiş silahlı xəyanətkarların üstünə getdi və bu dövlət qurumunu azad etdi (Məmmədov, 2025, s. 22).

Qeyd olunan tarixi mərhələdə Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri də Muxtar Respublikada ziyalılığın, ziyalı mühitinin qorunub saxlanması sahəsindəki misilsiz xidmətləri ilə bağlıdır. Bu məqsədlə o, diyarda yaşayan və pərakəndə salınmış ziyalıların müxtəlif siyasi qrupların deyil, məhz Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin, xüsusən bu mötəbər təşkilatın sədrinin ətrafında birləşdirilməsinə nail oldu. Qısa müddətdən sonra ağsaqqalları və ziyalıları, düşünən gənc nəslin nümayəndələrini öz ətrafında birləşdirərək ictimai mühiti, siyasi prosesləri idarə etmək şansını əlinə aldı. Bu, regionun xilas üçün, birlik, həmrəylik və sabitlik yaratmaq baxımından çox əhəmiyyətli bir dönüşə nail olmaq demək idi (Hacıyev, 2023, s. 130).

1992-ci ilin oktyabr və noyabr aylarında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyevin iki dəfə Naxçıvan Dövlət Universitetinə gəlməsi, burada ziyalılar və tələbələrle görüşüb söhbətlər aparması, çıxışlar etməsi yeni ziyalı mühitinin formalaşdırılmasının əsasına çevrilmişdi. Naxçıvan Dövlət Universitetinin (NDU) 12 noyabr 1992-ci il tarixdə keçirilmiş 25 illik yubileyində görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin iştirak etməsi bu ali təhsil ocağının tarixi salnaməsinin ən parlaq səhifəsini təşkil edir. Heydər Əliyev yubileyin keçirildiyi günü bütünlüklə NDU-ya həsr etmişdi. Heydər Əliyevin NDU-nun 25 illik yubileyindəki dərin məzmunlu nitqi, sözün geniş mənasında o vaxtkı çətin durumda respublikamızda ali təhsilə həsr olunmuş ciddi bir məramnamədir. Məhz həmin tədbirdə ali təhsilin keçmiş sovet ideologiyasından ayrılması, millilik və bəşərilik istiqamətində idarə olunması, universitetlərin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsinin zəruriliyi, bütövlükdə ali təhsilin yeni islahatlara möhtac olması ideyaları Heydər Əliyev tərəfindən uzaqgörənliklə irəli sürülmüşdür. Bu tarixi nitq Universitetin inkişafının uzunmüddətli proqramıdır. Ümumiyyətlə, həmin ideya və tövsiyələr yeni dövrdə Azərbaycan ali təhsilinin tərəqqisi üçün də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Aradan 30 ildən çox bir müddət keçməsinə baxmayaraq, Heydər Əliyevin Universitetin 25 illik yubileyindəki tarixi nitqi bu gün üçün də, gələcək üçün də aktualdır (Salayev, 2023, s. 24).

Heydər Əliyev vaxtilə ad-san qazandırdığı, vəzifə və dəstək verdiyi adamların dönük çıxmalarını da "zamanın tərs üzü" kimi qarşılayırdı. Yaranmış çətin hərbi-siyasi şəraitdə Naxçıvanda qalıb, muxtar respublika əhalisini Ermənistanın təcavüzündən qorumağı müstəqil Azərbaycan dövləti və Azərbaycan xalqı qarşısında məsuliyyətli bir borc hesab edirdi. Görkəmli dövlət xadimi Heydər

Əliyev Azərbaycan xalqının taleyində müstəsna dərəcədə böyük rol oynayıb. Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin banisi, xilaskarı və baş memarıdır (Məmmədşad, 2023, s. 190).

Tarixin dönüş nöqtəsi. Xalqın çağırışına cavab 1993-cü il İyun ayının 9-da Heydər Əliyevin Bakıya qayıdışı ilə baş tutdu. İyun ayı Azərbaycan tarixində dönüş nöqtəsi oldu. Dövlətçiliyimiz uçuğunun kənarında, xalq isə ümitsizlik girdabında çırpınırdı. Həmin günlərdə ölkədə hökm sürən siyasi və hərbi xaos, dövlət institutlarının iflic vəziyyətə düşməsi, vətəndaş qarşıdurması təhlükəsi Azərbaycanın müstəqilliyini ciddi şəkildə sual altına almışdı. Belə bir şəraitdə, Azərbaycan xalqı son ümidi olan bir liderin adını səsləndirirdi – Heydər Əliyev. Xalqın səsinə, tarixə və taleyə cavab olaraq, 1993-cü ilin iyununda Naxçıvan Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev Azərbaycanın paytaxtı Bakıya gəldi. Bu, sadəcə bir siyasi qərar deyildi – bu, xalqla lider arasında yaranmış mənəvi bağın, qarşılıqlı inamın və vətənə sədaqətin təcəssümü idi. Bu dönüş, həm də xalq iradəsinin qələbəsi idi – çünki Heydər Əliyevin Bakıya gəlişi, minlərlə insanın ümidini, ehtiramını və çağırışını özündə ehtiva edirdi (Axundova, 2013, s. 108).

Bu gün geriye baxanda əminliklə söyləyə bilərik ki, məhz o taleyüklü anda Heydər Əliyevin rəhbərliyə qayıdışı ilə Azərbaycanın tarixində yeni və şərəfli bir dövrün əsası qoyuldu. Onun siyasi uzaqgörənliyi, dövlət idarəçiliyi təcrübəsi və ən əsası, xalqına olan sonsuz sevgisi ölkəni vətəndaş müharibəsi fəlakətindən xilas etdi. Heydər Əliyev Bakıya yalnız bir siyasətçi kimi yox, həm də dövlətin xilaskarı, xalqın dayağı və Azərbaycançılıq ideologiyasının canlı simvolu olaraq qayıtdı. Onun iradəsi, qərarları və liderliyi nəticəsində Azərbaycanın parçalanma təhlükəsi aradan qalxdı, sabitlik təmin olundu və müstəqillik əbədi olaraq möhkəmləndirildi (Seyidov, 2023, s. 104).

1993-cü ilin iyununda başlayan bu yol, bu gün Cənab Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qalib, güclü və müasir Azərbaycanın uğur salnaməsinə çevrilib. Məhz o taleyüklü anda verilən qərar bu günün zəfərlərinin başlanğıcı oldu. Bir sözlə Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının xilaskarı olmasını ölkəmizin müstəqilliyini qoruyub saxlamaqla və yeni inkişaf üfqləri açmaqla sübut etdi. Ulu Öndər Heydər Əliyev Bakıya dönməseydi, bu gün Azərbaycan nə müstəqil dövlət kimi mövcud olardı, nə də tariximiz və milli varlığımız bu qədər möhkəm təməllər üzərində dayanardı. Bu dönüş xalqın arxa-dayaq axtardığı, dövlətin isə xilasa möhtac olduğu anda verilən ən düzgün qərar idi və Azərbaycan tarixinə “Xilaskarın qayıdışı” kimi həkk olundu (Mikayılov, 2023, s. 19).

Heydər Əliyevi xarakterizə edən ən mühüm cəhətlər siyasi iradənin möhkəmliyi, qətiyyət, uzaqgörənlik, müdriklik və Azərbaycana hədsiz sədaqətdən ibarətdir. Azərbaycanın sabahını düşünmək, millət olaraq inkişafa can atmaq – milli ideologiyanın əsaslarıdır. Cəmiyyətdə canlı və anlaşqlı ideya, dövlətin və millətin siyasi, iqtisadi və mənəvi inkişafının əsasları olmadıqda müxtəlif və çox vaxt bir-birinə zidd, ənənəvi sosial-mədəni normalarla vəhdət təşkil etməyən siyasi nəzəriyyə və ideologiyalar yaranır (Mehdiyev, 2009, s. 17).

Sağlam ideologiya dövlətçiliyin formalaşması prosesinə və millətin simasına təsir göstərir. Xalqımız mövcud ideyanı şüurlu şəkildə qəbul edəcək milli birliyi gücləndirmək əzmindədir. Azərbaycançılıq özünü azərbaycanlı sayan vətəndaşların həmrəyliyinə möhkəm istinad mənbəyinə çevrilib: azərbaycançılıq təkcə Vətəni, Dövləti sevmək yox, hər bir şəxsin davamlı inkişafı, dəyişən dünya reallığına uyğun olaraq tərəqqisi və təhlükəsizliyi üçün çalışmaqdır. Birlik və həmrəylik ideyası ətrafında sıx toparlanmaq xalqımızın sarsılmaz milli-mənəvi birliyinin rəmzinə çevrilib. Tərəqqini əks etdirən, onu müstəqil dövlətçilik uğrunda müqəddəs mübarizəyə səfərbər etmək xalqımızda özünəinamı gücləndirir (Hüseynova, 2023, s. 13).

Nəticə

Heydər Əliyevin Naxçıvanda başladığı dövlətçilik missiyası Azərbaycanın müstəqil və sabit dövlətçiliyin təməlini qoydu. Onun rəhbərliyi yalnız siyasi və iqtisadi islahatlardan ibarət deyildi, Heydər Əliyev həm də xalqın mənəvi gücünü, dövlətə olan inamını və vətənpərvərliyini bir araya gətirərək, Azərbaycanın tarixi dönüş nöqtəsini təşkil etdi. Dövlət müstəqilliyimizin var olması, xilas edilməsi və yaşaması, eləcə də uğurla davam etməsi üçün Azərbaycan xalqı görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevə borclu və minnətdardır. Xalqımız haqlı olaraq öz lideri ilə fəxr edir. Tarixin gedişatını

dəyişməyi bacaran Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətini parçalanmaqdan, müstəqil dövlətçiliyimizi isə yox edilməkdən xilas edib, yeni inkişaf magistralına çıxarmış, qarşısında yaşıl işıq yandırmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu siyasət Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən müvəffəqiyyətlə davam etdirilir. 2020-ci ilin sentyabrına qədər tarixi və hüquqi ərazilərimizi 30 il işğalda saxlayan Ermənistan 44 günlük müharibədə tarixi zəfərimizi qəbul etdi. 2021-ci ildə prezidentlər İlham Əliyev və Rəcəb Təyyub Ərdoğanın Şuşada imzaladığı Şuşa Bəyannaməsi, 2023-cü il sentyabr ayında Şərqi Zəngəzurda aparılan 23 saatlıq antiterror əməliyyatından sonra Xankəndində qaldırılan bayrağımız və 35 ildən sonra ölkəmizin ərazi bütövlüyünün tam bərpası oldu. Çünki Ulu Öndər tərəfindən əsas qoyulmuş milli ideologiya hazırda xalqımızın ideallarına, Ali Baş Komandanın dövlət siyasətinə yol göstərir. Bir sözlə, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ideyaları əsasında uğurla inkişaf edən Azərbaycan yeni zirvələr fəth edərək dünya arenasında yerini gücləndirir.

Ədəbiyyat

1. Axundova, E. (2013). *Şəxsiyyət və zaman: Ömrün Naxçıvan aşırımları* (V hissə). CBS.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. (2016). *Müstəqillik yollarında 25*. Şərq-Qərb.
3. Cəfərov, N. (2018). *Fəthin yolu*. Oskar.
4. Əliyev, H. (2009). *Müstəqilliyimiz əbədidir* (Kitab 29). Azərnəşr.
5. Əsgərov, H. (2023). Heydər Əliyevin dil siyasəti dövlət quruculuğu kontekstində. *“Mahmud Kaşğarlı” Beynəlxalq Elmi Jurnalı*, 1(2).
6. Hacıyev, İ. (2011). *Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1991–2011)*. Əcəmi.
7. Hacıyev, İ. (2023). *Heydər Əliyev: Həyatı və siyasi fəaliyyəti*. Əcəmi.
8. Hüseynova, M. (2023). Heydər Əliyevin dil və kökündə türkçülük ideologiyası dayanan azərbaycançılıq siyasəti. *“Mahmud Kaşğarlı” Beynəlxalq Elmi Jurnalı*, 1(2).
9. Xəlilov, S. (1997). *Heydər Əliyev: Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər*.
10. İsmayılova, M. (2023). Heydər Əliyev və türk mənəvi dəyərləri. *“Mahmud Kaşğarlı” Beynəlxalq Elmi Jurnalı*, 1(2).
11. Qasimov, Ə. (2013). *Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişaf tarixi (1969–2003)*. Turxan.
12. Qəhrəmanova, Y. (2023). Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. *“Mahmud Kaşğarlı” Beynəlxalq Elmi Jurnalı*, 1(2).
13. Quliyev, Ə., & Quliyeva, A. (2023). *Heydər Əliyev: Tariximizdə, taleyimizdə*. Əcəmi.
14. Məmmədov, M. (2025). *Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi proseslər*. Şirvannəşr.
15. Məmmədzadə, İ., & Həsənov, S. (2023). *Heydər Əliyev və İlham Əliyev: Güclü dövlət, qələbənin fəlsəfəsi, böyük qayıdış*. Elm və Təhsil.
16. Mikayılov, M., & Şikarov, H. (2023). *Azərbaycanın özü qədər əbədi*. Maarif.
17. *Milli məfkurə dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə* (Cild 2). (2007). Azərnəşr.
18. Salayev, B. (2023). *Ulu Öndər – 100*. Afpoliqraf.
19. Seyidov, A. (2023). *Heydər Əliyev – 100*. Afpoliqraf.

Daxil oldu: 12.10.2025

Qəbul edildi: 17.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/89-91>

Sadoqat Yöldosheva

Urgenç Devlet Pedagoji Enstitüsü İlköğretim Fakültesi
İlköğretim Metodolojisi Anabilim Dalı stajyer öğretim görevlisi
<https://orcid.org/0009-0000-7432-4727>
sadoqatyoldosheva132@gmail.com

İlkokul sınıflarında okuma-yazma öğretimini etkileşimli yöntemler temelinde etkili bir şekilde organize etme

Özet

Bu makalede, ilkokulda okuma-yazma öğretimi derslerinin etkileşimli yöntemler temelinde etkili bir şekilde organize edilmesinin teorik ve pratik yönleri ele alınmıştır. Çalışmada öğrencilerin okuma, yazma, dinleme ve düşünme becerilerini geliştirmede etkileşimli yöntemlerin önemi, öğrenme sürecindeki yeri ve öğretmenin pedagojik ustalığını artırmadaki rolü analiz edilmiştir. Ayrıca, “Beyin fırtınası”, “Küme (Cluster)”, “Insert” ve “Düşün, eşleş, paylaş” gibi yöntemlerin okuma-yazma öğretiminde uygulanması örneklerle açıklanmıştır. Yazar, etkileşimli yöntemlerin öğrencilerin bağımsız düşünme, iletişim kurma, düşüncelerini özgürce ifade etme ve yaratıcılık yeteneklerini geliştirdiğini vurgulamaktadır. Makalede ayrıca öğretmenin ders planlamasındaki yaratıcılığı ve bilgi teknolojilerinden etkili biçimde yararlanma gerekliliği de incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: okuma-yazma öğretimi, ilkokul eğitimi, etkileşimli yöntemler, oyun temelli öğrenme, bağımsız düşünme, eğitimde verimlilik

Sadoqat Yoldosheva

Urgench State Pedagogical Institute Faculty of Primary Education
Department of Primary Education Methodology, Intern Lecturer
<https://orcid.org/0009-0000-7432-4727>
sadoqatyoldosheva132@gmail.com

Effective Organization of Reading and Writing Instruction in Primary School Classes Based on Interactive Methods

Abstract

This article highlights the theoretical and practical aspects of effectively organizing literacy lessons in primary school based on interactive methods. It analyzes the importance of interactive methods in developing students' reading, writing, listening, and thinking skills, their role in the educational process, and their contribution to enhancing teachers' pedagogical mastery. The article also provides practical examples of how interactive methods such as “Brainstorming,” “Cluster,” “Insert,” and “Think–Pair–Share” can be applied in literacy lessons. The author emphasizes that the use of interactive methods helps develop students' independent thinking, communication, self-expression, and creativity. Furthermore, the article discusses the importance of teachers' creativity in lesson planning and the need for the effective use of information technologies.

Keywords: literacy teaching, primary education, interactive methods, game technology, independent thinking, educational effectiveness.

Giriş

Günümüzde Türk halklarının eğitim anlayışı, tarih boyunca oluşmuş ortak kültürel temellere dayanmaktadır. Türkoloji bilimi, bu halkların dil, düşünce ve eğitim sistemlerini inceleyerek onların ortak değerlerini ortaya koyar. Bu bağlamda Türk eğitim sistemi yalnızca bilgi aktarmayı değil,

bireyin düşünsel, dilsel ve kültürel gelişimini sağlamayı amaçlayan bütüncül bir yapıya sahiptir. Özellikle ilkokul düzeyinde ana dili öğretimi, Türk halklarının ortak eğitim mirası içinde merkezi bir yer tutmaktadır. Çünkü dil, yalnızca iletişim aracı değil, aynı zamanda kültürün taşıyıcısıdır (Rahmatullayev, 2006, s. 35).

Tədqiqat

Özbekistan'da ve genel olarak Türk dünyasında eğitim reformlarıyla birlikte, çağdaş pedagojik yaklaşımlar Türk eğitim sisteminin merkezine yerleşmiştir. Artık öğretim süreci öğretmenden öğrenciye tek yönlü bilgi aktarımı değil, öğrencinin aktif olarak öğrenme sürecine katıldığı etkileşimli bir sistemdir. Bu yaklaşım Türk halklarının tarihsel olarak “usta-çırak” modeline dayalı öğrenme geleneğiyle de örtüşmektedir; çünkü her iki durumda da bilgi, deneyim ve düşünme eylemi iç içedir.

Okuma-yazma öğretimi, ilkokulda öğrencinin zihinsel gelişimini ve dil bilincini şekillendiren en temel aşamadır (Yuldasheva, 2025, s. 2). Bu süreçte Türk halklarının yüzyıllardır benimsediği “sözlü anlatım”, “hikâye etme”, “bilmece ve atasözüyle öğretme” gibi geleneksel yöntemler, günümüzün interaktif (etkileşimli) öğretim teknikleriyle birleştirildiğinde daha etkili sonuçlar verir. Türkoloji alanında yapılan çalışmalar, Türk halklarının dil eğitiminde etkileşim, katılım ve topluluk bilincinin her zaman ön planda olduğunu göstermektedir (Shodiyev, 2020, s. 46).

Etkileşimli yöntemler, öğrenciyi dersin pasif bir dinleyicisi olmaktan çıkarıp aktif bir katılımcı haline getirir. “Düşün-Eşleş-Paylaş”, “Beyin Fırtınası”, “Kümeleme (Cluster)”, “Zincirleme yöntem”, “Insert tekniği” gibi yöntemler öğrencinin düşünme, tartışma ve ifade becerilerini güçlendirir. Bu, Türk halklarının ortak eğitsel değerlerinden biri olan “sohbet yoluyla öğrenme” ilkesine de uygundur. Çünkü Türk kültüründe bilgi, her zaman paylaşım ve karşılıklı etkileşim yoluyla aktarılmıştır (Qosimova, 2009, s. 58).

Türk eğitim sistemi açısından bu yöntemlerin önemi, öğrencilerin bağımsız düşünme ve yaratıcı problem çözme becerilerini geliştirmesinde yatmaktadır. Özellikle 21. yüzyıl becerileri arasında sayılan iletişim, eleştirel düşünme ve yaratıcılık, etkileşimli öğretim yöntemleri sayesinde doğal bir şekilde gelişir. Okuma-yazma derslerinde oyun, tartışma, rol oynama gibi etkinliklerin kullanılması öğrencinin motivasyonunu artırır, dili bir yaşam pratiği olarak kavramasına olanak sağlar.

Türkoloji araştırmaları, farklı Türk halklarının eğitim sistemlerinde benzer yaklaşımların bulunduğunu ortaya koymuştur. Örneğin, Türkiye’de yapılandırmacı yaklaşım, Kazakistan’da “aktif öğrenme”, Azerbaycan’da “yaratıcı öğretim”, Özbekistan’da ise “interfaol metodlar” olarak adlandırılan süreçler aslında aynı eğitsel felsefeyi yansıtır (Yuldasheva, 2025, s. 3). Bu anlayış, öğrencinin merkeze alındığı, öğretmenin rehber konumunda olduğu, bilgiyi sorgulama ve keşfetme temelli bir sistemdir. Bu bakımdan Türk halklarının ortak pedagojik mirası, modern eğitim modelleriyle uyumlu bir zemin sunmaktadır.

Okuma-yazma öğretimi sürecinde “Insert” tekniği gibi yöntemlerin uygulanması, öğrencinin metni aktif olarak analiz etmesini sağlar. Öğrenciler okudukları metinlerde “+” (bildiğim bilgi), “-” (yeni bilgi), “?” (anlamadığım), “!” (ilginç bilgi) gibi semboller kullanarak kendi öğrenme sürecini yönetir (Safarova, 2012, s. 69). Bu yöntem, Türk halklarının “bilge öğrenme” anlayışıyla örtüşmektedir; çünkü öğrenci burada sadece bilgiyi almakla kalmaz, onun anlamını da sorgular.

Etkileşimli yöntemlerin bir diğer önemli yönü, Türk halklarının geleneksel toplumsal değerlerinden biri olan “birlikte öğrenme” anlayışını modern eğitime taşımalarıdır. Grup çalışmaları, işbirlikçi öğrenme ve tartışma oturumları öğrenciler arasında saygı, empati ve dayanışma gibi kültürel değerleri güçlendirir. Bu özellik, Türk halklarının eğitiminde her zaman merkezi bir yer tutmuştur. Okuma-yazma derslerinde oyun temelli öğretim de Türk kültüründe geleneksel olarak önemli bir yer tutar. “Kelime zinciri”, “Sesi bul”, “Kim hızlı?” gibi etkinlikler öğrencinin dikkatini canlı tutar ve öğrenmeyi eğlenceli hale getirir. Bu tür oyunlar Türk halklarının çocuk terbiyesinde kullandığı halk oyunları ve sözlü öğretim geleneklerinin modern yansımalarıdır.

Günümüz Türk eğitim sisteminde bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) kullanımı da önemli bir yeniliktir. Etkileşimli tahtalar, sesli materyaller, dijital okuma uygulamaları sayesinde öğrenciler hem görsel hem işitsel olarak öğrenmeye katılır. Bu, modern Türkoloji araştırmalarında vurgulanan

“teknolojik kültür aktarımı” anlayışıyla da paraleldir. Çünkü teknolojinin doğru kullanımı, Türk halklarının dilini, edebiyatını ve değerlerini yeni nesillere ulaştırmada etkili bir araçtır.

Sonuç

Öğretmenin rolü ise artık bilgi aktarıcından çok, yönlendirici, destekleyici ve motive edici bir rehber konumuna geçmiştir. Öğretmen, öğrencilerin yaş özelliklerine, bireysel farklılıklarına ve kültürel geçmişine uygun yöntemleri seçmelidir (Xoliqov, 2011, s. 123). Bu anlayış, Türk eğitim felsefesinin “öğrenciye göre öğretim” ilkesine dayanmaktadır. Sonuç olarak, Türk halklarının ortak kültürel ve pedagojik mirası dikkate alındığında, etkileşimli yöntemlerle okuma-yazma öğretiminin hem Türk eğitim sistemine hem de genel olarak Türk dünyasına büyük katkılar sunduğu söylenebilir (UNESCO, 2024, s. 5) Bu yöntemler, öğrenciyi aktif, düşünen, sorgulayan ve iletişim kurabilen bir birey olarak yetiştirir. Türkoloji açısından bakıldığında, bu yaklaşım Türk halklarının bin yıllık eğitim geleneğini çağdaş pedagojik yöntemlerle birleştiren evrensel bir modeldir. Dolayısıyla, ilkökul düzeyinde okuma-yazma öğretiminin interaktif yöntemlerle düzenlenmesi yalnızca pedagojik bir yenilik değil, aynı zamanda Türk halklarının ortak kültürel kimliğinin eğitim aracılığıyla yeniden yaşatılması anlamına gelmektedir. Türk eğitim sisteminin geleceği, geleneksel bilgelikle modern yöntembilimin sentezinde yatmaktadır.

Ədəbiyyat

1. Hamroyev, M. (2007). *Ona tili*. Iqtisod-moliya.
2. Qosimova, K. (2009). *Ona tili o'qitish metodikasi*. Noshir.
3. Rahmatullayev, Sh. (2006). *Hozirgi adabiy o'zbek tili*. Universitet.
4. Safarova, R. (2012). *Savod o'rgatish darslari: O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma*. Tafakkur.
5. Shodiyev, F. (2020). *Ona tili*. SamDU nashri.
6. Shodiyev, F., & Yuldasheva, S. (2025). Ways to develop the skills of future primary school teachers in using digital pedagogical technologies. *Journal of Innovations in Pedagogy and Educational Advancements*, 1(7).
7. Spolsky, B. (n.d.). *Language education and the challenges of globalization*.
8. Sukhanova, N. N. (n.d.). *Sovremennye tekhnologii obucheniya yazyku*.
9. To'xliyev, B. (2006). *O'zbek tili o'qitish metodikasi*.
10. UNESCO. (n.d.). *Mother tongue education: A teacher's guide*.
11. Xoliqov, A. (2011). *Pedagogik mahorat*. Iqtisod-moliya.
12. Yo'ldosheva, S. (n.d.). Boshlang'ich sinflarda savod o'rgatish jarayonini jahon ta'lim andozalari asosida tashkil etmëklë tëlim keyfiyyätinin artırılması. In “*Zamonaviy pedagogik texnologiyalar orqali ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish: muammolar va innovatsion yechimlar*” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans materialları.

Daxil oldu: 20.10.2025

Qəbul edildi: 08.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/92-95>

Marifat Allaberganova

Urgenç Devlet Pedagoji Enstitüsü

temel doktora öğrencisi

<https://orcid.org/0009-0003-8713-9856>

marifatallaberganova196@gmail.com

4K ilkesine dayalı olarak ilkokul öğrencilerinin yazım bilgisini geliştirme yöntemleri

Özet

Türk halklarının tarihinde dil, söz, yazı ve düşünce kutsal değerler olarak kabul edilmiştir. Cedid aydınları ise bu değerleri dönemin gereksinimlerine uyarlayarak millî eğitimi modernleştirmeye çalışmışlardır. Bu makalede, günümüzün önemli konularından biri olan ilkokul öğrencilerinin yazım becerilerini geliştirmeye yönelik yöntemlerden biri olarak 4K (iş birliği, iletişim, yaratıcı düşünme, eleştirel düşünme) ilkesi ele alınmaktadır. Makalede bu ilkenin kuramsal ve uygulamalı yönleri, ilkokul ana dili derslerinde kullanılmasının avantajları ve ders kitaplarının içeriğini oluşturmadaki rolü ayrıntılı biçimde analiz edilmektedir. Yazım becerisinin modern yaklaşımlar aracılığıyla geliştirilmesinde öğrencinin faaliyetlerini yaratıcı, analitik ve iş birliğine dayalı şekilde düzenlemenin gerekliliği vurgulanmaktadır. Yazım becerisi, öğrencinin dil kültürü, düşünme biçimi ve estetik zevkinin bir göstergesidir. Bu nedenle, yazım becerisinin geliştirilmesi sürecinde 4K ilkesinin entegrasyonu, öğrencinin aktif, analitik ve yaratıcı bir birey olarak yetişmesine olanak sağlar.

Anahtar kelimeler: ilkokul, yazım becerisi, iş birliği, yaratıcı düşünme, iletişim becerisi, eleştirel düşünme, etkileşimli yöntem, yöntem

Marifat Allaberganova

Urgench State Pedagogical Institute

Basic doctoral student

<https://orcid.org/0009-0003-8713-9856>

marifatallaberganova196@gmail.com

Methods of Improving Primary School Students' Spelling Knowledge Based on the 4k Principle

Abstract

Throughout the history of the Turkic peoples, language, speech, writing, and thought have been considered sacred values. The Jadid intellectuals, on the other hand, adapted these values to the needs of the time and strived to modernize national education. This article examines the 4K principle (collaboration, communication, creative thinking, critical thinking) as one of the methods for improving primary school students' writing skills, a crucial topic today. The article provides a detailed analysis of the theoretical and practical aspects of this principle, the advantages of its use in primary school native language courses, and its role in shaping the content of textbooks. The article emphasizes the necessity of organizing student activities in a creative, analytical, and collaborative manner in developing writing skills through modern approaches. Writing skills are an indicator of a student's linguistic culture, way of thinking, and aesthetic taste. Therefore, integrating the 4K principle into the development of writing skills allows students to develop as active, analytical, and creative individuals.

Keywords: primary school, writing skills, collaboration, creative thinking, communication skills, critical thinking, interactive method, method

Giriş

Türk halkları dünyasında yazı ve söz sanatı, yaratıcılığın temel aracı olmuştur. “Orhun–Yenisey Yazıtları”, “Kutadgu Bilig” ve “Divânü Lügati’t-Türk” gibi eserler, dilin toplumsal ve kültürel önemini göstermektedir. Günümüzde her alanda ilerleme sağlamak, çağın gereklerine uygun olarak kaliteyi artırmak gibi konulara büyük önem verilmektedir. Eğitim sisteminde de millî değerlerle evrensel tecrübeleri birleştirerek nitelikli bilgi vermek, yetkin uzmanlar yetiştirmek ve öğrenilen bilgileri açık, sade ve yaratıcı yöntemlerle aktarmak amacıyla kapsamlı çalışmalar yürütülmektedir. Özellikle Cumhurbaşkanımız Ş.M.Mirziyoyev konuşmalarında şunları demişti: “Gençler, yenilikçi düşünmeye, yeni fikirleri cesurca ortaya koymaya ve bunları hayata geçirmeye, sorunları yaratıcı ve alışılmışın dışında yaklaşımlar temelinde çözmeye meyillidirler” (Mirziyoyev, 2021, s. 51). Nitekim eğitim alanında da öğretmenlerden beklenen faaliyet, kaliteli eğitimi sağlamak ve öğrencileri modern öğretim yöntemleri ile bilgi teknolojileri aracılığıyla derslere ilgi duyar hâle getirmektir. Farklı etkileşimli yöntemlerin kullanıldığı her ders, öğrencilerin hem kuramsal hem de uygulamalı bilgi düzeylerinin artmasına hizmet eder.

Tədqiqat

İlköğretim, çocuğun kişiliğinin şekillendiği, temel okuryazarlık döneminin yaşandığı ve bilgiye dayalı temelin atıldığı bir süreçtir. Yazım becerisi ise özellikle ilköğretim düzeyinde temel bir ölçüt olarak kabul edilir. Bu süreçte öğrenciler, ana dilimizdeki kelimeleri doğru yazma, yazım kurallarına bilinçli bir şekilde uyma ve bu kuralları uygulamada kullanma becerilerini kazanırlar.

Yazma alıştırmaları çocukların zihinsel durumuyla ilgilidir ve bu karmaşık görevi hızlı bir şekilde tamamlamak zordur. Çocuklar sesleri yazılı harflere dönüştürme sürecinde durgunluk belirtileri gösterirler. Özellikle basılı olarak okuduklarını hatırlayıp yazmakta zorluk çekerler (Allaberganova, 2024, s. 365).

Bilindiği üzere, yazıda imlaya özen göstermek her bireyin öncelikle diline, tarihine ve kimliğine duyduğu saygının bir ifadesidir. Nitekim, “yazı ve imla, bir milletin kendine özgü simgelerinden biri olup, halk kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır; çünkü bu unsurlar, millî dilin işlevselliğini ve yaşarlılığını sağlayan toplumsal bir mekanizmadır” (Eltazarov, 2017, s. 4).

Yazım becerisinin öğretilmesinde uzun süredir kullanılan yazılı anlatım türleri — dikte, betimleme, kompozisyon ve metin kopyalama gibi yöntemler — geniş biçimde uygulanmış ve etkili sonuçlar vermiştir. Ancak günümüzde bu yöntemlerle birlikte 4K ilkesi de yazım becerisini geliştirmede önemli bir destek unsuru olarak değerlendirilebilir. 4K kavramı genellikle bilişsel, üstbilişsel, sosyal ve duygusal alanlardaki yeterlikleri ifade etmek için kullanılmaktadır.

4K; iş birliği (kollaborasyon), iletişim (komünikasyon), eleştirel düşünme (kritik düşünme) ve yaratıcılık (kreativlik) anlamına gelmektedir.

Günümüzde yeni nesil ders kitapları da 4K ilkesine dayalı olarak hazırlanmakta ve düzenlenmektedir. Bu ders kitapları, öğrencilerin her alanda gelişimini desteklemeyi; özellikle ekip çalışması becerisini geliştirmeyi, iş birliği yapmayı, birbirini desteklemeyi, düşüncelerini özgür ve açık biçimde ifade etmeyi, yaratıcılığı artırmayı ve iletilen bilgilere eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşmayı amaçlamaktadır.

Yazım bilgileri, yazımla ilgili çeşitli alıştırmalar aracılığıyla edinilir. Bu bağlamda, 3. sınıf ders kitabında yer alan “Sayıların yazımı” (Beynazarova, Toirova, 2023, s. 24) konusuna değinilecektir.

8-mavzu Sonlarning imlosi

29-mashq. "Topag'on" ta'limiy o'yini.
Shaxs va narsaning sanog'ini bildirgan so'zlardan toping. So'zlarga so'roq bering. Qaysi so'roqqa javob bo'lsa, shu savol tagiga yozing.

Namuna:

T/r	Nechta?	Nechanchi?
1.	Bir tup	Yigirma ikkinchi iyun
2.	...	To'qqizinchi may
3.	...	...

Sayıların yazımı alıştırmaları

Bu konuda öğrencilere sayılara ilişkin kurallar hatırlatılmaktadır. Örneğin, sayılar yazıda üç farklı şekilde ifade edilir: harflerle (*beshta kitob, ikkinchi qavat*), Arap rakamlarıyla (*1-sentabr 2025-yil*), Roma rakamlarıyla (*III sinf, XXI asr*).

Ek bilgi olarak, “Özbek Dili Temel Yazım Kuralları”nda yer alan kısa çizgi (-) ile yazım maddesinde şu ifadeler bulunmaktadır: “Sıra sayıları Arap rakamlarıyla yazıldığında, ‘-nchi’ ekinin yerine kısa çizgi (-) konur: 7-sinf, 5-“A” sinfi, 3-, 7-, 8-sinfo ‘quvchilari, 60-yillar, 1991-yil 1-sentabr gibi. Ancak sıra sayısını gösteren Roma rakamlarından sonra kısa çizgi kullanılmaz: XX asr, X sinf gibi” (Özbek Dili Temel Yazım Kuralları, 1995, s. 7).

Ayrıca, söz konusu ders kitabında yer alan 29. alıştırmadaki “**Topag‘on**” adlı eğitsel oyun aracılığıyla 4K ilkesinin iş birliği (kollaborasyon) unsuru etkin biçimde uygulanmaktadır. Öğrenciler “kaç kişi?”, “kaçıncı?” gibi sorulara yanıt ararken kendiliğinden birbirlerine yönelmekte, bilgili öğrenciler yanıtlarını yüksek sesle paylaşmakta ve böylece fikir alışverişi ile grup hâlinde çalışma becerileri gelişmektedir. Görüşler dile getirildiğinde karşılıklı saygı, konuşma partnerini dinleme, düşüncelerini açık ve net bir şekilde ifade etme becerileri ilerlemektedir. Öğrenciler birbirlerinden öğrenmek, yeni düşünceler ve örnekler üzerinden katkıda bulunmak için çaba göstermektedirler.

Bu tür etkileşimli oyunlar ve yöntemler, öğretim sürecinde öğretmen ile öğrenci arasında aktif iletişim, iş birliği ve fikir alışverişine dayanan; öğrencileri öğrenme sürecinin aktif katılımcılarına dönüştürebilen bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir. 4K ilkesine dayalı yazım kurallarının öğretiminde kullanılan etkileşimli yöntemler aşağıda incelenecektir.

Kollaborasyon (iş birliği): İlkokul öğrencilerinin yazım becerilerini geliştirmede grup çalışmasına dayalı etkinliklerden yararlanmak son derece önemlidir. “Sözcük Oku” yöntemi bu bağlamda etkili bir örnektir; öğrenciler belirli bir kurala göre sırayla sözcük yazarlar ve sonunda bu sözcüklerden bir metin oluşturulur.

Komünikasyon (iletişim): Yazım alıştırmalarını yalnızca defter veya tahta ile sınırlamamak, öğrencilerin bunları karşılıklı iletişim içerisinde uygulamaları son derece faydalıdır; bu durum aynı zamanda dilsel okuryazarlığın da gelişmesini sağlar. “Yazım Editörü” adlı oyun aracılığıyla ikili gruplardan birinci öğrenci kelimeyi yanlış söyler, ikinci öğrenci ise hatayı bularak kurala uygun doğru biçimini ifade eder.

Kreatif (yaratıcı) düşünme: Yaratıcı etkinlikler, çocukların yeni yönlerini ortaya çıkaran bir yaklaşımdır. Yanlış yazılmış kelimelerden “komik cümleler” oluşturmak, öğrencilerin yazım kurallarını daha kolay öğrenmelerine yardımcı olabilir. Öğrencilerin yaratıcı düşünme becerileri ne kadar önemli olsa da, düşünce eğitimi konusuna da değinmek gerekir. Cedit düşünürlerinden biri olan A. Avloni, “*Türkiy Gülistan yahut Ahlak*” adlı eserinde şöyle demiştir: “*Düşünce terbiyesi, en gerekli, uzun zamandan beri takdir edilen, öğretmenlerin dikkatine emanet edilmiş ve vicdanlarına yüklenmiş kutsal bir görevdir. Düşünce, insanın onurlu ve gayretli olmasına vesile olur*” (Avloni, 2008, s. 12).

Kritik (eleştirel) düşünme: Öğrencilerin yazım hatalarını eleştirel biçimde analiz etmeleri ve bağımsız sonuçlar çıkarabilmeleri son derece önemlidir. “Bu kelime nasıl yazılır?”, “Neden böyle yazılmıştır?” gibi sorular yöneltilerek, öğrencilerin kurala göre farkı ayırt etmeleri sağlanmalıdır. Öğrencilere verilen metin veya bilgiler üzerine kendi düşünce ve görüşlerini ifade etmeleri istenir.

Metin üzerinde çalışma, özü itibarıyla eserin içeriğini kavrama, onun düşünsel ve estetik özelliklerini inceleme ve bu temelde öğrencilerin bağımsız düşünme becerilerini geliştirerek onlara manevi ve ahlaki eğitim verme amacına hizmet eder (Matchanov, 1998, s. 176).

Sonuç

İlköğretim, sürekli eğitim sisteminin önemli bir aşamasıdır ve anadilin öğretilmesi bu aşamada kilit bir rol oynar. Öğrencilerde temel konuşma etkinliği türlerinin geliştirilmesinin yanı sıra, anadilde ilköğretim ve okuma-yazma, aşağıdaki önemli sorunların çözülmesini de içerir (İlköğretim kavramı, 1998, s. 5), ilkokul öğrencilerine yazım öğretiminde yalnızca kuralları ezberletmekle yetinmeyip, bu kuralları uygulamada kullanabilme becerilerini de geliştirmemiz gerekmektedir. Bu noktada, 4K ilkesine dayalı olarak düzenlenen ve öğrencileri etkinliğe, dayanışmaya ve yaratıcılığa yönlendiren yaklaşımlar önemli katkı sağlamaktadır. 4K ilkesi yalnızca çağdaş bir fikir değil, aynı zamanda Türk–manevî eğitim mirasının modern bir yorumu niteliğindedir.

Ünlü bilim insanı, ülkemizde ilkokul öğrencilerini yazmaya öğretme sorununu ilk gündeme getirenlerden biridir. Onun “İlkokul Öğrencilerini Güzel Yazıya Alıştırma”, “Güzel Yazı Metodolojisi”, “Güzel Yazı Becerisini Geliştirme”, “Doğru ve Güzel Yazın” ve “Güzel Yazıya Öğretme” gibi kitaplarında yazı öğretimiyle ilgili değerli bilgiler verilmiştir. Bu konuda H.Gulomova’nın çalışmalarını da takdirle anmak gerekir. Yazı öğretimiyle doğrudan ilgili sorunlar Y.Y. Azimov’un “Güzel Yazıya Öğretmenin Uygulamalı Temelleri” adlı kitabında da ele alınmıştır (Beynazarova, Toirova, 2017, s. 70).

Kreatiflik — öğrenciyi yazı aracılığıyla düşünce üretmeye yönlendirir;

Komünikasyon — söz ve iletişim kültürünü geliştirir;

Kollaborasyon — karşılıklı öğrenme ve iş birliğini güçlendirir;

Kritik düşünme — öğrenciyi bağımsız düşünen bir birey hâline getirir.

Türk halkları ve Cedidlerin mirası, bu ilkelerin teorik ve pratik temelini çoktan ortaya koymuştur. Bu mirası modern ilkokul eğitim sistemine uyarlamak, yalnızca yazım becerisini geliştirmekle kalmaz, aynı zamanda ulusal kimliği, manevi mirası ve düşünce kültürünü de yeniden canlandırır.

Kaynakça

1. Mirziyoyev, Sh. M. (2021). *Yeni Özbekistan demokratik değişimlerin, geniş imkânların ve pratik işlerin ülkesine dönüşmektedir.*
2. Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu. (1995, August 24). *Özbek dili temel yazım kuralları* (Karar No. 339).
3. İlköğretim kavramı. (1998). *İlköğretim*, (6), 5.
4. Matchanov, S. (1998). *Genel eğitim sisteminde edebiyat derslerinde bağımsız çalışmaları düzenleme* (Doktora tezi). Taşkent Devlet Pedagoji Üniversitesi (TDPU).
5. Avloni, A. (2008). *Türkiy Gülistan yahut ahlak.*
6. Eltazarov, J. D. (2017). *Özbekistan’da 20. yüzyılda gerçekleştirilen yazı ve imla reformlarının tarihinden (sosyodilbilimsel analiz).*
7. Beynazarova, D. D., & Toirova, M. E. (2023). *Ana dili ders kitabı (3. sınıf, 4. kısım)*. Novda Yayınları.
8. Azimov, Y. Y. (2017). *İyi davranışları öğretmenin pratik temelleri (Metod el kitabı)*. Turon Zamin Ziyo Yayınevi.
9. Allaberganova, M. K. (2024). Eğitsel diktelerle yazım bilgisinin geliştirilmesi. In *International Conference on Interdisciplinary Science* (Vol. 1, Issue 10).

Daxil oldu: 23.10.2025

Qəbul edildi: 26.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/96-101>

Dinora Madraximova

Urgenç Devlet Üniversitesi 2. Sınıf Doktora Öğrencisi

<https://orcid.org/0009-0007-7570-7106>

madraximovadinora@gmail.com

Şihabuddin Mercani'nin medrese reformu ve pedagojik görüşleri

Özet

Bu makale, 19. yüzyılın ikinci yarısında Türk halkları arasında Ceditçilik hareketinin oluşumuna önemli katkılarda bulunan ünlü aydın, tarihçi, filozof ve din bilimci Şahabettin Mercani'nin dini görüşleri ve medrese politikalarına odaklanmaktadır. Araştırmada, alimin dini-felsefi mirası, İslam dinine olan yaklaşımı ve medreselerdeki eğitim sistemini ıslah etme çabaları analiz edilmektedir. Makalede, Mercani'nin dini görüşlerinin geleneksel İslami öğretilerle uyumlu olduğu, ancak akıl ve bilime öncelik verdiği belirtilmektedir. Ona göre İslam dini, ilerlemeye engel olmamalı, aksine bilim ve irfanın gelişimine hizmet etmelidir. Ayrıca, Mercani'nin medrese politikasının, müfredatlara dünyevi bilimleri dahil etme, öğretim yöntemlerini modernize etme ve medreseleri bilimsel merkezlere dönüştürmeye yönelik olduğu vurgulanmaktadır. Araştırmada, Mercani'nin dini görüşleri ve medrese politikasının o dönemdeki Türkistan Müslümanlarının hayatında önemli değişikliklere yol açtığı, Ceditçilik hareketinin gelişimini teşvik ettiği ve milli kimliğin korunmasına hizmet ettiği belirtilmektedir.

Anahtar kelimeler: Ceditçilik, medrese politikası, reformlar, din, eğitim

Dinora Madraximova

Urgench State University 2nd year doctoral student

<https://orcid.org/0009-0007-7570-7106>

madraximovadinora@gmail.com

Shihabuddin Marjani's Madrasa Reform and Pedagogical Views

Abstract

This article focuses on the religious views and madrasa policy of Shahabuddin Marjani, a famous educator, historian, philosopher, and theologian who made a significant contribution to the formation of the Jadid movement among the Turkic peoples in the second half of the 19th century. The study analyzes the scholar's religious and philosophical heritage, his attitude towards Islam, as well as his activities in reforming the education system in madrasas. The article shows that Marjani's religious views, while aligned with traditional Islamic teachings, were based on prioritizing reason and science. In his opinion, Islam should not be an obstacle to progress, but should serve to develop science and enlightenment. It also reveals that Marjani's madrasa policy was aimed at including secular sciences in the curriculum, modernizing teaching methods, and turning madrasas into scientific centers. The study emphasizes that Marjani's religious views and madrasa policy led to significant changes in the lives of the Muslims of Turkestan at that time, stimulated the development of the Jadid movement, and served to preserve national identity.

Keywords: Jadidism, madrasa policy, reforms, religion, education

Giriş

Bu makalede, Şihabeddin Mercani'nin ıslahatçı görüşleri, medrese eğitiminde dini ve dünyevi bilgilerin öğretilmesi ve öğrencilere bağımsız düşünmeyi öğretme yöntemleri ele alınmaktadır. Mercani tarafından yazılan eserlerin bir özeti ve pedagojik görüşleri sunulmaktadır.

Türk Dünyasının eğitim-öğretim tarihinde en etkili akımlardan biri ceditçilik hareketidir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan bu yenileşme hareketi hem Tataristan hem de tüm Türk Dünyası tarihinde önemli yer tutmaktadır. Ceditçilik hareketi ilk önce dil, eğitim-öğretim ve dinle ilgili alanlarda başlamıştır. İdil-Ural Tatarları arasında aydınlanma fikirlerini başta Abdünnasır Kursavi, Abdürrahim Otuzimeni gibi kültür ve eğitim adamları öne sürmüşlerdir. Ancak onların yaşadığı XVIII. yüzyıl sonlarıyla XIX. yüzyıl başlarında, bu fikirler halk arasında geniş bir yankı bulamamıştır. Çünkü bu dönemde bölgenin sosyal-iktisadi ve kültürel-ideolojik hayatı, aydınlanma fikirlerinin yaygınlık kazanmasını sağlayabilecek durumda olmamıştır. XIX. yüzyıl ın ortalarına doğru ise, devlet siyasetindeki değişimler neticesinde, Tatarlar arasında aydınlanma fikirleri yeniden gelişmeye başlamıştır. Bu yıllarda Tatar aydınlanmasının Şihabuddin Mercani, Hüseyin Feyizhanov ve Kayyum Nasiri gibi temsilcilerinin fikirleri ve uygulamaları yaygınlık kazanmıştır. Şihabuddin Mercani (1818-1889), ceditçilik hareketinin ortaya çıktığı dönemlerde yaşayan ve din adına hizmet eden Tatar milletinün ünlü düşünürlerinden biridir

Araştırma

Şihabuddin Mercani 3 Ocak 1818 tarihinde Kazan'a 40 km uzaklıkta olan Yabancı köyünde dindar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Mercani'nin tam ismi, Şihabuddin b. Bahaeddin b. Sübhan b. Abdülkerim b. Abdüttevvab b. Abdülgani b. Abdülkuddus b. Yadaş b. Yedigâr b. Ömer'dir (Şihabuddin Mercani, 2005, s. 140-141).

Mercani'nin babası Bahaeddin b. Sübhan, Buhara'da eğitim görmüş ve vatanına geri döndükten sonra müderrislik yapmıştır (Şehir Şeref, Kazan, 1998, s. 13). Bu yüzden Mercani, eğitimine ilk olarak babasının medresesinde başlamıştır. Mercani küçüklüğünden beri derslerine çok önem vermiştir. O, sadece gördüğü derslerle yetinmeyip, kendi kendine ders dışında diğer konularda yönelmiştir. Bu çalışkanlığı neticesinde medresedeki arkadaşları ve hocaları arasında çok çabuk itibar kazanmış ve on yedi yaşındayken babasının ilkokul düzeyindeki medresesinde müderrislik yapmaya başlamıştır (Siraciyeva, 1998, s. 7-8).

Bazı ders programlarından hoşlanmadığı için, yeni ders programları hazırlamış ve derslerini o programa göre öğretmiştir. İlk olarak Fars dilinin gramer kitabını değiştirmiştir. Ayrıca çocuklar için farklı dualar ve ibadetlerle ilgili bir kitap hazırlamıştır (Maraş, Türk Dünyasında Dini Yenileşme, s. 41). Tabii ki, bu kitapçıkların çok büyük bilimsel bir önemi yoktur, çünkü bunlar ilkokul (mektepe) öğrencilerine yönelik veya Arapça bilmeyenler için yazılmış basit kitaplardır. Burada önemli olan husus, köy ortamında yetişmiş bir genç talebenin eksik gördüğü alanları, kendine göre yenilemeye çalışması ve bu konuda attığı ilk adımlardır (Fahreddin, 2001, s. 183).

Mercani yaşadığı dönemlerde Kazan bölgesinde eğitim geleneği, Buhara'ya gidip orada eğitim görme şeklinde olmuştur. Mercani de ilimlerde ilerlemek amacıyla 17 Mayıs 1838 tarihinde Buhara'ya uzun bir yolculuk yapmıştır.

Mercani, Buhara'dan sonra Semerkant'a ilim tahsil etmek üzere gitmiştir. Orada iki yıl "Şirdar" medresesinde Semerkant'ın en meşhur alimlerinden ders aldıktan sonra tekrar Buhara'da "Mir Arap" Medresesinde öğrenimine devam etmiştir (Mansurov, 2000, s. 11).

Mercani, Buhara ve Semerkant'ta eğitim gördüğü yıllarda, Arap ve Fars dillerini iyi öğrenmenin dışında Felsefe, Tarih, Matematik, Geometri, Astronomi derslerinde almıştır. Farabi, Biruni, İbn Sina, İbn Haldun gibi ünlü bilginlerin düşüncelerini, Doğu'nun ünlü şairleri olan Firdevsi, Hayyam, Nevai'nın eserleri ile tanışmıştır (İklil Kurban, 7 Şubat 2009).

Bununla birlikte, bu seyahatler esnasında, gittiği yerlerde çok sayıdaki âlimle görüşme imkânı bulmuştur. Semerkant'ta Şirdar medresesinde eğitim gördüğü zaman, Kadi Ebu Said b. Abdülhay es-Semerkandi'nin icazetnamesini almıştır. Mercani, tarihe ve belki tasavvufa duyduğu ilgiyi de borçlu olduğu bu âlimden çok şey öğrendiğini, onun kütüphanesindeki Selef âlimlerinin eserlerini inceledikten sonra Kursavi'nin fikirlerini daha iyi takdir ettiğini ifade etmektedir (Yusupov, 2005, s. 42).

Mercani, Orta Asya'da geçirdiği bu yıllarda, bu ülkenin eğitim-öğretim sisteminde incelemiştir. Bu bölgenin, eskiden beri tüm İslam dünyası için en önemli eğitim merkezlerinden biri olması, onun dikkatini çekmiştir. Bununla birlikte, orta asırlarda ortaya koyulan bu eğitim sisteminin, XIX.

yüzyılın değişen şartlarına uyamadığında geçerliydi. O dönemlerde Kazan bölgesinde de aynı eğitim sistemi geçerliydi. Bu yüzden bu bölgenin eğitim alanında da reformlar yapılması gerekiyordu. Bu fikri savunan Mercani, vatanına geri döndükten sonra hemen ıslahatçı görüşlerini hayata geçirme çabasına girmiştir.

Mercanî Medresesi Kazan'ın eski Tatar yerleşim mahallesinde inşa edilen ilk eğitim merkezidir. 1881 tarihinden itibaren "Mercaniye medresesi" öğrenci kabul etmeye başlamıştır. Mercanî Medresesi'nin mimarı Petr İvanoviç Romanov'dur. Medresenin tarihi, Kazan'da Birinci Merkez Camii'nin inşaatının tamamlandığı 1770 yılına kadar uzanmaktadır. Caminin bünyesinde bir mektep bulunuyordu. 20 yıl boyunca ders burada veriliyordu. Artan öğrenci sayısı nedeniyle caminin yeni imam hatibi İbrahim Huzyaş Hazret, Kaban Gölü kıyısında medresenin ayrı bir binasını inşa ettirdi. Zamanla, bakıma muhtaç hale gelen bina, 1837'de ilk lonca tüccarı Übeydullah Muhammed Yunusov tarafından yenilendi ve Fatih Kerimî Caddesi'nde özellikle okul öğrencilerinin kalabileceği öğrenci yurdu inşa ettirildi (Salihov, Hayruddinov, 2004, s. 202, s. 147). Mercani'nin, ders programında yazılmamış olan bazı dersleri okuttuğuda ifade edilmektedir. Bu dersler, İslam Tarihi, Arap ve Fars Edebiyatı, Tatar Tarihi olmak üzere, daha çok dünyevi konulara dair bilgi vermeye yöneliktir. Bu dersler dışında Mercani'nin ders programında geçen, fakat derste kullanılan kitap olarak gösterilmeyen bazı eserlerden istifade edildiği de belirtilmektedir. Bunlar arasında Tefsir'den "Tefsirü'l-Medarik", "Tefsirü'l-Keşşaf", "Tefsirü's-Sa'lebi" ve Hadis'ten "Sahihü'l-Buhari" gibi eserler bulunmaktadır (Şeref, 2010, s. 86-87). Mercani'nin bize malum olan ders programı ve okuttuğu derslerinin bazılarının bu programlarda gösterilip gösterilmediği ile ilgili eleştirilerde yapılmıştır (Şeref, 2010, s. 89). Bu eleştiriler, Mercani'nin öğrencileri ve onlardan sonraki kuşaklara aittir. Bu eleştirilerde en çok sorgulanan nokta, usul-i kadim medreseleri eleştiren biri olarak Mercani'nin neden kendisinin medresesinde bu usulü uyguladığı ile ilgilidir. Derslerin seneden seneye değişmesi gerekiyorsa bile burada getirilen ders programlarında bunun gözükmemesi de ilgi çeken noktalardan biridir.

Bununla birlikte birinci ders programı ile ikincisi arasında olan büyük farkta göze çarpmaktadır. Mesela, birinci ders programında Hadis, Ahlak, Hikmetü'l-Kadime gibi dersler varsa, ikincisinde ise onlara hiç yer verilmemiştir. Demek ki Mercani, kendi medresesinde yapmış olduğu öğretmenlik sürecinin daha sonraki dönemlerde, bu dersleri ders programından çıkartıp, onlar yerine Mantık, Kelam gibi derslere daha çok önem vermeye başlamıştır. Bununla birlikte açıklanması gereken daha bir husus vardır. Neden dini eğitim-öğretim kurumlarından sayılan bu medresede programında Tefsir, Hadis, Siyer, İslam Tarihi, Arap Edebiyatı gibi derslere yer verilmemiştir? Bu sorunun cevabı ancak Mercani'nin öğrencilerinin söylediklerinden bulunabilir.

Mercani'yi iyi tanıyan çağdaşları ve öğrencilerinin hocaları hakkında yazan yazmalarını inceleyerek aşağıdaki sonuçlara varılabilir:

1. Mercani'nin yaşadığı dönemde bölgedeki medreseler arasında dini konular üzerine tartışma şeklinde geçen yarışmalar geleneği vardı. "Mercaniye medresesi" öğrencileri de bu tartışmalara katılmaktaydı. Bu tartışmalardaki konular, Mantık ve Kelam ağırlıklı olduğu için, Mercanide bu derslere daha çok önem vermek zorundaydı. Mercani'nin öğrencileride bu yarışmalarda çok başarılı çıkıyorlardı. Bununla birlikte bu yarışmalar onların çok hoşuna da gidiyordu. O dönemin talebelerinin fikrine göre, Mantık – tüm ilimlerin anahtarıydı. Mantığı iyi bilen biri diğer ilimleri de kolayca çözebilecekti (Şeref, 2010, s. 113-114). Mercani, bu tartışmaların öğrencilerin eğitim sürecine olumlu katkı sağlayacağını göz önünde bulundurarak, bu geleneği olduğu gibi kabul görmüştür.

2. Mercani çoğu vaktini tarihi ve ilmi eserler yazarak geçirdiği için medrese içişlerine o kadar zaman ayıramıyordu. Bu yüzden ders programı oluşturma, kitaplar hazırlama gibi işleri, medrese içişleri ile ilgilenen görevlilere ve yardımcılara bırakıyordu. Mercani hiçbir zaman öğrencilerine filan dersten filan kitabı okuyacaksınız diye tavsiyelerde bulunmamıştır. Çünkü öğrencileri zorla okumaya sevk etmeyi doğru saymazdı. Öğrencileri onun yanına gelip, belli bir konuda yada dersle ilgili soruları olduğu zaman çok sevinerek onları yanıtlamaya çalışırdı.

3. Bununla birlikte, Mercani'nin dönemin şartlarından dolayı bazı koşullarada uyması gerekiyordu. Çünkü devlet, dini eğitim kurumlarını ve burada okutulan ders programlarının içeriğini

her zaman kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Bu yüzden hocaların kendi kendilerine ders programı ile ilgili değişimler yapmaları uygun görülmemiştir. Bu yüzden Mercani derslerini formalite için ders programına uyarak düzenlerdi ve boş zamanlarda programda gözükmeyen dersleride vermiştir. Bu dersler Perşembe ve Cuma günlerinde yada ders dışında başka bir zamanda okutulduğu için cetvelde gözükmemekteydi. Bu dersler seçmeli derslerden olup, onlara katılmak zorunlu sayılmamaktaydı.

Mercani'nin Kazan bölgesinin eğitim-öğretim tarihi için en önemli katkılarının biride, Tatarların Rus dilini ana dilleri gibi iyi bilmeleri gerektiğini savunmasıdır. 2 Şubat 1870 tarihinden sonra Rusya'da açılan bütün medrese ve mekteplerde Rus dilinin okutulmasının mecbur olduğuna dair bir kanun çıkmıştır. Bu durum Tatar âlimleri arasında ihtilaf ve tartışmalara sebep olmuştur. Bazıları Rus dilini öğrenmenin haram olduğunu iddia ederken, Mercani ve diğer âlimler ise, kendi diline, kültürüne ve halkına zararı olmaması şartıyla bu dilinde öğrenilmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Bu amaçla, 12 Eylül 1876 tarihinde Kazan'da Rus dili hocaları yetiştirmek üzere Rus-Tatar Öğretmen Okulu (Uçitelskaya Şkola) açılmıştır. Bu okulun kurucusu Radloff, okula özellikle Tatarların tayin edilmesini ve bununla birlikte ders programında dini dersleride yer verilmesini istemiştir. Bu çerçevede dini ilimler okutma görevini Mercani'ye vermiştir. Böylece Mercani, 1876-1884 yılları arasında bu okulda dil, din ve İslam tarihi gibi dersler okutmuştur.

Metodolojik Temeller. Bütün bu görüşleri göz önünde bulundurarak Mercani, hem dini eğitim kurumlarında (keni medresesinde) hemde devlet okullarında (Kazan Tatar Muallim Mektebinde) elinden geldiği kadar reformları uygulamaya çalışmıştır.

Mercani'nin Din Eğitimi alanında reformcu görüşleri ve faaliyetleri aşağıda verilmiştir:

1. Her öğrenci karşılaştığı herhangi bir dini soruya ilk önce kendisi Kur'an ve Hadislerden cevap bulmaya çalışmalıdır.

Başka bir deyişle, burada “buluş yoluyla öğrenme” eğitim metodu kullanılmaktadır. Elbette ilk bakışta, Mercani'nin kendi medresesinde derslerinde neden bu metodu kullandığını anlamak zor gelebilir. Çünkü burada, nasıl olupda çocuk kendisi dini meselelerle ilgili ciddi sorulara cevap bulabilecek sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Fakat şunu da belirtmemiz gerekecek ki, Mercani'nin öğrencilerinin çoğunluğu, 20 yaşını geçmiş kendileri fikir yürütülebilecek yetişkin insanlardı (Şeref, 2010, s. 116-130). Bu yaş oranını günümüz eğitim – öğretim şartlarına aktaracak olursak, bu öğrenciler üniversite seviyesinde eğitim alacak yaşıydılar. Bu yüzden Mercani, öğrencilerine yönelik bu tekniği kullanmayı tercih etmiştir.

Daha önceleri, İslami ilimleri öğrenmede kullanılan tek metodun ezbercilik olduğu bir dönemde, öğrencileri düşünmeye ve dini sorulara kendilerinin Kur'an ve Hadislerden cevap bulmaya çağırmak, bu bölge eğitim tarihinde önemli bir gelişme idi.

Mercani'nin uygulamaya çalıştığı bu “buluş yoluyla öğrenme” metodu, öğrencilere konuyu daha iyi anlayabilme fırsatı sağlamıştır. Bu yüzden Mercani derslerinde her zaman ilk önce öğrencilerinin kendilerinin düşünmelerini istemiş ve sadece onların görüşlerini aldıktan sonra kendi fikrini de belirtmiştir (Kemper, 2008, s. 617-619).

2. Başkalarının fikrine körü körüne bağlanmak yerine her birey kendisi fikir yürütebilmelidir.

Mercani'ye göre, kişinin başkalarının fikrine körü körüne bağlanmak yerine ilk önce kendisinin fikir yürütebilmesi için aynı zamanda hem dini hem dünyevi ilme sahip olması gerekmektedir. Bu yüzden Mercani, Kazan bölgesindeki Müslüman topluluğunu, dini ilimle birlikte dünyevi ilimleride öğrenmeye sevk etmiştir. Bu fikri kabul etmek istemeyenleride, Kindi, İbn Rüşd, Farabi, İbn Sina gibi felsefecilerin fikirlerini öğrenmelerini tavsiye etmiştir.

3. Skolastik düşüncüyü içeren kitapların medrese kütüphanelerinden kaldırılması gerekmektedir.

Mercani ve ondan sonra onun öğrencileri de medrese kütüphanelerindeki kitapların artık eski görüşlü olduğunu ifade etmekte idiler. Demekki sadece Mercani döneminde değil, ondan sonraki dönemlerde de dini eğitim-öğretim kurumlarının kütüphanelerinde her zaman yeni kitaplara ihtiyaç duyulmuştur. Fakat dini eğitim kurumları devlet tarafından destek görmediği için bu durum zorla çözülebilmştir. Ama Mercani yinede kendi parasıyla olsa bile kendi medresesinde skolastik görüşlü eski ders kitaplarının yanında dünyevi ilimlerle ilgili yeni kitaplarında bulunmasını sağlamaya çalışmıştır.

4. Medrese eğitim programının dini derslerden Kur'an, Hadis ve İslam Tarihi gibi derslerin ağırlıklı olması gerekmektedir.

Mercani'den önceki dönemlerde dini eğitim-öğretim kurumlarında İslami ilimlerin en önemlilerinden sayılan Kur'an, Hadis ve İslam Tarihi gibi derslere önem verilmemiştir. Ders programlarında daha çok Kelam ve Mantık ağırlıklı olmuştur (Koblov, 1916, s. 24-28).

Mercani ise öğrencilerine, İslam'ın temel bilgileri ile birlikte daha yüksek seviyedeki ilimlere ulaşma imkânında sağlamak istemiştir. Bu yüzden kendi ders programlarında Kur'an, Hadis, İslam Tarihi ve onlarla birlikte Belagat, Hikmetü'l-Kadime (Felsefe), Fıkıh ve Usul-i Fıkıh gibi derslerde yer vermiştir.

5. Medresede Rus dilinin ve dünyevi ilimlerin okutulmasına imkân sağlanmalıdır.

Mercani Kazan bölgesinde yaşayan Tatar Müslümanlarının Rus dilinde ana dilleri gibi iyi bilmeleri gerektiğini söylemiştir. Ona göre, herhangi bir devletin egemenliği altında yaşayan halk, o devletin dilini ve anayasanın uyguladığı kişi haklarını bilmelidir. Çünkü aksi takdirde bu millet, ne kendi haklarını koruyabilecek ne de o halkla iletişim kurabilecekti. Bu görüşe göre, Tatarların Rus dilini bilmeleri onlara, hayata atıldıklarında her türlü işte rekabet edebilme imkânı sağlayacaktı. Herhangi bir mesleğin uzmanı olabilmek için ise sadece dini ilimlerden değil, daha çok dünyevi ilimlerde az çok bilgi sahibi olmaları gerekiyordu.

XIX. yüzyıl Kazan bölgesi tarihinde hem ekonomik hem siyasi hayatta büyük gelişmelerin yaşandığı bir dönemdi. Bu gelişmeler Kazan bölgesinde yaşayan halkın eğitim-öğretim düzeyinin de yükselmesini sağlamaktaydı. Bununla birlikte Tatarların artık Rus dilinde ana dilleri gibi iyi bilmeleri gerekmekteydi. Çünkü devlet düzeyinde yapılan tüm görüşmeler Rus dilinde yapılmaktaydı. Fakat buna rağmen halk, Rus diline nefretle bakmakta ve bu dili öğrenmeyi doğru iş sayanları kendi dinine ihanet eden kimseler sayılmaktaydı. Rus dilinin düşman dili gibi kabul görüldüğü böyle bir dönemde Mercani, bu dili öğrenmeyi doğru olmakla birlikte zorunluda olduğu görüşünü meydana getirmiştir.

İlk bakışta, tüm bu görüş ve düşüncelerin anlaşılması bize zor gibi geliyor. Çünkü o dönemde hüküm süren dil ve din anlayışı ve günümüzdeki düşünce tarzı ile aynı değildir.

Sonuç olarak, Mercani'nin ifade ettiği bu reformcu görüşlerinin bazıları, yaşadığı dönemin şartlarından dolayı, hemen hayata geçemediğini söylemek gerekecektir. Amazaman geçtikçe, ileri dönemlerde onların daha çok hayatta uygulandığı görülmektedir.

Mercani'nin eserleri ve kısaca içeriği şunlardır:

1. “*Nazureti'l-Hakk fi Fardıyyeti'l-İsa ve in lam Yağabi's-Şafak*” (Kazan, 1870). Tataristan gibi kuzey ülkelerinde Fıkıh meselelerine yönelik Arapça bir kitaptır. Günümüzde Tarih Enstitüsü tarafından bu kitabın tercümesi yapılmaktadır. 2. “*el-Hikmetü'l-Baliğatü'l-Cenniyye fi Şerhi'l-Akaid el-Hanefiyye*” (Kazan, 1888). Arapça eserde Selef âlimlerinin usulü ortaya konmaya çalışılmakta ve Akaid konusundaki nakli ve akli deliller incelenmektedir. Günümüzde Şagaviyev Damir tarafından bu eserin Rusça'ya tercümesi de yapılmıştır (Tatar Kitap Yayınevi, 2008). 3. “*Gılaletü'z-Zaman fi Tarihi'l-Bulgar ve Kazan*” (Kazan 1878). İdil Bulgarları ve Kazan hanlarının tarihi ile ilgili bir eserdir. Friedrich Wilhelm Radloff'un Rusça'ya tercüme ederek 1877 yılında Kazan'da toplanan IV. Arkeoloji Kongresinde sunduğu bu risale, daha sonra Tatarca aslı ve Rusça çevirisiyle birlikte 1884 yılında basılmıştır. 4. “*Gurfetü'l-Havakin li-Urfeti'l-Havakin*” (Kazan, 1864). X – XII. yüzyıllar Orta Asya tarihiyle ilgili otuz altı sayfalık Arapça bir risale olup Karahanlılara dair önemli bilgiler içermektedir. Tercümesi yapılmamıştır. 5. “*Vafiyatü'l-Aslaf ve Tahiyatü'l-Ahlaq*”. İslam tarihini, 6057 meşhur şahsiyetin hayat hikâyesini ve eserlerini içeren kronolojik sıraya göre düzenlenmiş yedi ciltlik Arapça bir eserdir. Tercümesi yapılmamıştır. 6. “*Risaletü'l - Mercani*” (Kazan, 1898). Mercani'nin Hac seferi yaparken ziyaret ettiği ülkeler ve görüştüğü âlimler hakkında bilgiler içermektedir. 1898 yılında öğrencisi Rızaeddin Fahreddin tarafından yayımlanmıştır. Günümüzde bu eserin Tatarca ve Rusça tercümeleri bulunmaktadır. 7. “*Mustefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*” (Kazan, 1897, 1900) Kazan ve Bulgar hanlıkları hakkında tarihi bir kitaptır. Günümüzde Adıgâmov Ramil tarafından bu eserin Rusça'ya (Akademiya Nauk RT, Kazan, 2005) ve Mustafa Kalkan tarafından Türkçe'ye (Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2008) tercümeleri yapılmıştır. 8. “*el-Fevaid el-Muhimme*”. Rusya'da Kur'an'ın basım tarihi ve baskı

hataları ile ilgili bir çalışmadır. Tercümesi yapılmamıştır. 9. *Hakk el-Magrifa Husnu'l-İdrak bima Yalзамu fi Vucubi'l-Fitrive'l-Amsaki*. İslam Hukuku üzerine yazılan broşür şeklindeki bu kitap sadece 9 sayfadan oluşmaktadır. Bir önceki kitap gibi bu eserinde tercümesi yapılmamıştır. Mercani'nin bu son iki eseri onun öğrencisi ve aynı zamanda sekreter görevinde yapan Burhanuddin b. Abdurrafik eş-Şabkavi tarafından yayımlanmıştır.

Bunlarla birlikte Mercani'nin çok sayıda Fıkıh ve Tarih üzerine yazılmış eserlerinin bulunduğu da ifade edilmektedir (Yusupov, a.g.e., s. 257-259). Fakat günümüzde bu eserler daha incelenmemiş ve tercüme edilmemiştir.

Sonuç

Şihabuddin Mercani'nin sadece din eğitimi görüşlerini inceleyen herhangi bir çalışma henüz yapılmış değildir. Hâlbuki XIX. yüzyılın ortalarında Tatar toplumunda bir yenileşme hareketi olarak başlayan, zamanla tüm Türk topluluklarına yayılan ve onlara bağımsızlık mücadelesi veren yenilik hareketinin temsilcilerinden biri olan Şihabuddin Mercani, bilinmesi gereken önemli bir şahıstır. Bu çalışmada ilim dünyasında saygın kişiliği ve otoritesi olan bu bilim adamının din eğitimi görüşleri ele alınırken diğer taraftan Tataristan'daki eğitim anlayışı konusunda da bilgi verilmeye çalışılmıştır. Çok yönlü bir şahıs olarak Şihabuddin Mercani'nin öğrenilmeye değer olan çok sayıda ilmi görüşleri vardır. Fakat bu çalışma onun daha çok din eğitimi görüşleri ile sınırlandırılmıştır. Bu bilgilere ulaşmada bize onun din eğitimi görüşlerini açıklamaya yönelik yorum ve eserler kaynaklık edecektir. Ayrıca hayatı ve yaşadığı dönemin özellikleri, onu etkileyen olaylar ve şahıslarda göz önüne alınacaktır.

Kaynakça

1. Fahreddin, R. (2001). *Mercani* (1st ed.). İman Yayınları.
2. Kemper, M. (2008). *Sufii i uçeniyi v Tatarstane i Başkortostane (1789–1889): Islamskiy diskurs pod russkim gospodstvom* (pp. 617–619). Rusiya İslam Universiteti Yayınları.
3. Koblov, Y. (1916). *Konfessionalnye shkoly kazanskikh tatar* (pp. 24–28). Tsentral'naya Tipografiya.
4. Kurban, İ. (2009, February 7). Ulu Tatar bilgini Şihabettin Mercani'nin doğumunun 190. yılını anarken. *TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi*. <http://www.turansam.org/makale.php?id=376>
5. Mansurov, Z. (2000). Ay kebek kalkıdı, koyaş kebek balkıdı. *Medeni Comga Gazetesi*, (2), 11.
6. Maraş, A. (n.d.). *Türk dünyasında dini yenileşme* (p. 41).
7. Mercani, Ş. (2005). *Mustefadü'l-ahbar fi ahval-i Kazan ve Bulgar* (R. Adıgamov, Trans.; Vol. 2, pp. 140–141). Fen ANRT Yayınları.
8. Salihov, R., & Hayruddinov, R. (2004). Medrese Merjaniya. In *İslam na yevropeyskom Vostoke: Ensiklopedicheskiy slovar* (p. 202). Magarif.
9. Şeref, Ş. (1998). *Mercani'nin tercüme-i hali*. Ruhیات Neşriyatı.
10. Şeref, Ş. (2010). Boharadan kaytui ve yul hatirelere. In M. Gosmanov (Ed.), *Mercani: Fenni-populyar cıyıntık* (pp. 86–87). Cıyın Yayınları.
11. Şeref, Ş. (2010). Medresedege tertipler hem deres programları. In M. Gosmanov (Ed.), *Mercani: Fenni-populyar cıyıntık* (pp. 113–114). Cıyın Yayınları.
12. Şeref, Ş. (2010). Mercani'nin halıkka hezmet itken meşhur şekertlere. In M. Gosmanov (Ed.), *Mercani: Fenni-populyar cıyıntık* (pp. 116–130). Cıyın Yayınları.
13. Şeref, Ş. (2010). Mercani'nin terceme-i hale. In M. Gosmanov (Ed.), *Mercani: Fenni-populyar cıyıntık*. Cıyın Yayınları.
14. Siraciyeva, R. (1998, January 20). Şihabuddin Mercani. *Saba Tannarı Gazetesi*, (14), 7–8.
15. Yusupov, M. (2005). *Şigabuddin Mercani*. Tatar Kitap Yayınevi.

Daxil oldu: 28.10.2025

Qəbul edildi: 19.12.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/102-107>

Saidə İsmayılzadə

Gəncə Dövlət Universiteti

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qazaxıstan Respublikasının Ç.Vəlixanov adına

Tarix və Etnologiya İnstitutunun

Azərbaycan üzrə təmsilçisi

<https://orcid.org/0000-0002-2877-8944>

saida.ismailzade@mail.ru

Cənub-Şərqi Avropaya Bolqar xanlığının siyasi təsiri

Xülasə

Bu məqalə VII əsrdə Kubrat xanın rəhbərliyi ilə formalaşmış Böyük Bolqarıstan Dövlətinin Cənub-Şərqi Avropanın etno-siyasi inkişafında oynadığı rolu hərtərəfli şəkildə təhlil edir. Araşdırmada Böyük Bolqar Dövlətinin yaranma şəraiti, siyasi strukturu, regional güc balansındakı mövqeyi və onun Qara dənizin şimalında formalaşan siyasi proseslərə təsiri sistemli şəkildə araşdırılır. Xüsusi diqqət Kubrat xanın diplomatik fəaliyyəti, Bizans imperiyası ilə münasibətləri, Xəzər xaqanlığı və Avar siyasi sistemi ilə qarşılıqlı əlaqələrinə yönəldilir. Məqalədə göstərilir ki, Böyük Bolqarıstan dövləti yalnız qısa ömürlü siyasi birlik kimi deyil, regionda uzunmüddətli etno-siyasi transformasiyaların başlanğıc nöqtəsi kimi çıxış etmişdir. Kubrat xanın ölümündən sonra dövlətin parçalanması bolqar tayfalarının müxtəlif coğrafi istiqamətlərdə yayılmasına səbəb olmuş, nəticədə Volqa Bolqar dövləti, Dunay Bolqar dövləti və digər regional siyasi strukturlar meydana gəlmişdir. Bu proses yalnız siyasi parçalanma ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda yeni etnik və mədəni kimliklərin formalaşmasına təkan vermişdir. Tədqiqatda Onoqur, Kutriqur və digər oğur komponentlərinin yeni etno-siyasi qurumlara inteqrasiyası ayrıca təhlil edilir və bu inteqrasiyanın Cənub-Şərqi Avropanın etnik xəritəsinin formalaşmasında oynadığı rol vurğulanır. Eyni zamanda, Böyük Bolqar Dövlətinin süqutunun Xəzər xaqanlığının yüksəlişi və regionda güc balansının dəyişməsi ilə sıx bağlı olduğu əsaslandırılır. Məqalənin nəticələri göstərir ki, Böyük Bolqarıstan Dövlətinin tarixi əhəmiyyəti onun mövcud olduğu dövrlə məhdudlaşmır. Bu dövlətin siyasi və mədəni irsi sonrakı əsrlərdə Balkanlar, Şərqi Avropa və Volqa bölgəsində dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Kubrat xanın siyasi irsi isə həm bolqar tarixində, həm də bütövlükdə türk dünyasının tarixi yaddaşında mühüm istinad nöqtəsi kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: Bolqarlar, Böyük Bolqarıstan Dövləti, Kubrat xan, Xəzərlər, Onoqurlar, Cənub-Şərqi Avropa

Saida Ismailzade

Ganja State University

Phd, Associate professor

Representative of the Institute of History

and Ethnology Ch.Velikhanov

of the Republic of Kazakhstan in Azerbaijan

<https://orcid.org/0000-0002-2877-8944>

saida.ismailzade@mail.ru

The Political Impact of the Bulgar Khanate on Southeastern Europe

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the ethno-political impact of the Great Bulgar State, established in the 7th century under the leadership of Khan Kubrat, on the historical development of Southeastern Europe. The study examines the conditions of state formation, its

political structure, and its position within the regional balance of power in the northern Black Sea area. Particular attention is paid to Kubrat's diplomatic activity, his alliance with the Byzantine Empire, and the confrontation with the Khazar Khaganate, as well as interactions with the Avar Khaganate. The article argues that the Great Bulgar State should be viewed not merely as a short-lived political entity, but as a pivotal factor in the emergence of long-term ethno-political transformations in Southeastern Europe. Following the death of Khan Kubrat and the collapse of the state, Bulgar tribes migrated in different directions, leading to the formation of new political entities such as Volga Bulgaria, the Danube Bulgar State, and other regional polities. These migrations were accompanied by profound changes in ethnic composition and the development of new cultural and political identities. Special attention is devoted to the integration of Onogur, Kutrigur, and other Oghur components into newly formed ethno-political structures. The study demonstrates that the disintegration of Great Bulgaria was closely linked to the rise of the Khazar Khaganate and the subsequent shift in the balance of power in Eastern Europe and the Caucasus. These processes significantly influenced the political and cultural evolution of the region during the early medieval period. The findings of the article indicate that the historical significance of the Great Bulgar State extends well beyond the timeframe of its existence. Its political and cultural legacy had a lasting impact on the development of statehood, ethnogenesis, and regional geopolitics in Southeastern Europe. Khan Kubrat's political heritage is therefore interpreted as a crucial reference point not only in Bulgar history, but also within the broader context of Turkic state traditions and early medieval Eurasian history.

Keywords: *Bulgars, Great Bulgaria, Khan Kubrat, Khazars, Onogurs, Southeastern Europe*

Giriş

X–XI əsrlər Qara dənizin şimalında yaşayan türk tayfaları üçün kəskin siyasi dəyişikliklər və intensiv hakimiyyət mübarizələri ilə səciyyələnən bir mərhələ olmuşdur. Bu dövrdə regionda etnik və siyasi strukturların formalaşmasında həlledici rol oynayan əsas hadisələrdən biri Böyük Bolqar Dövlətinin yaranması və onun Cənub-Şərqi Avropanın tarixi inkişafına göstərdiyi təsir idi. Kubrat xanın rəhbərliyi altında formalaşan bu dövlət yalnız öz mövcudluğu dövründə deyil, sonrakı mərhələlərdə də regional və global tarixin gedişinə mühüm təsir göstərmişdir (Golden, 1982, s. 227–237). Böyük Bolqar dövləti Kubrat xanın güclü liderlik bacarığı və çevik strateji siyasəti nəticəsində qısa müddətdə möhkəm siyasi quruma çevrilmişdir. Lakin Xəzər xaqanlığının artan təzyiqi dövlətin taleyində dönüş nöqtəsi yaratmış, bu təzyiq bolqar tayfalarının müxtəlif coğrafi istiqamətlərə yayılmasına səbəb olmuşdur (Artamonov, 1962, s. 217–218). Bu proses bolqar xalqının etnik-mədəni strukturunda dərin dəyişikliklər doğurmuş və Cənub-Şərqi Avropanın etno-siyasi xəritəsini uzunmüddətli şəkildə transformasiya etmişdir (Marquart, 1903, s. 89–91). Kubrat xanın yaratdığı dövlətin süqutu yalnız siyasi birliyin dağılması anlamına gəlmirdi. Əksinə, bu hadisə bolqar kimliyinin yenidən formalaşması və müxtəlif regionlarda yeni siyasi-etnik mərkəzlərin meydana çıxması prosesini sürətləndirdi (Romaşov, 2019, s. 293–307).

Tədqiqat

Məqalənin əsas məqsədi Böyük Bolqar Dövlətinin tarixi rolunu və onun Cənub-Şərqi Avropada yaratdığı etno-siyasi nəticələri təhlil edərək regionun tarixi inkişafına kompleks şəkildə işıq salmaqdır. Kubrat xanın irsi yalnız bolqar xalqı üçün deyil, ümumilikdə türk dünyasının tarixi yaddaşı baxımından da mühüm istinad nöqtəsi olaraq qalmaqdadır (Fehér, 1962, s. 149–155).

630-cu ildə Göytürk hakimiyyətinin zəifləməsi fonunda bolqarlar xəzərlər kimi siyasi müstəqillik əldə etmişlər (Qumilyov, 1967, s. 56–57). 626-cı ildə avarların Konstantinopolu uğursuz mühasirəsindən sonra Avar xaqanının ölümü Balkanlarda və Şərqi Avropada ciddi hakimiyyət boşluğu yaratmış, bu vəziyyət bolqar tayfalarının siyasi təşəbbüslərinin artmasına şərait formalaşdırmışdır (Pohl, 1988, s. 134–135). Həmin dövrdə bolqarların lideri Kubrat xan idi. Bizans imperatoru Herakliusun dəstəyi ilə Kubrat Qafqazın şimalında və Azov dənizi ətrafında Böyük Bolqarıstan (Maqna Bulqariya) adlanan siyasi birliyi yaratmışdır (Moravcsik, 1958, s. 101–102). Lakin 665-ci ildə Kubrat xanın ölümündən sonra Xəzər xaqanlığının hərbi-siyasi təzyiqi nəticəsində

bu dövlət süquta uğramışdır (Artamonov, 1962, s. 219–220). Bu parçalanma təkcə dövlətin siyasi mövcudluğunun sona çatması ilə məhdudlaşmamış, daha geniş və konkret nəticələr doğurmuşdur (Qızıl, 1980, s. 145–148). Əvvəllər Sabir, Avar və Göytürk hakimiyyəti altında yaşayan bolqar tayfaları indi öz tarixi torpaqlarını tərk etməyə məcbur qalmışdır (Marquart, 1903, s. 89–91). Böyük (Maqna) Bolqar Dövlətinin qurucusu olan bolqar türklərinə dair ən qədim yazılı mənbələrdən biri 765–766-cı illərə aid edilən və “Xaqanların siyahısı” kimi tanınan yunan xronoloji mətnidir. Bu sənəddə Kubratın Dulo sülaləsinə mənsub olduğu, Şequr Veçem (mal-qara) ilinin üçüncü ayında taxta çıxdığı və 60 il hökmranlıq etdiyi qeyd olunur (Marquart, 1903, s. 201–202). Bununla yanaşı, mənbələrdə Kubrat xan haqqında məlumatlar qeyri-tam və ziddiyyətli. Onun ailəsi, uşaqlığı və siyasi formalaşması barədə dəqiq məlumatlar qorunmamışdır (Bazin, 1971, s. 49–50). Kubratın adı mənbələrdə Kubrat, Kovrat, Kuvrat, Kobrates, Koubratos, Kurt və digər variantlarda çəkilir (Moravcsik, 1958, s. 45–46). Adın etimologiyası ilə bağlı Gy.Németh, L.Bazin və P.B.Golden “kubrat” sözünün “toplamaq, birləşdirmək” mənası daşdığını irəli sürmüşlər (Beşevliev, 1979, s. 72–74). Digər tədqiqatçılar isə bu adın türk dillərində “kurt” anlayışı ilə bağlı olduğunu müdafiə etmişlər (Fehér, 1962, s. 150–152). Kubratın rəhbərliyi altında birləşən oğur-bolqar tayfaları VII əsrin birinci yarısında Qara dəniz və Şimali Qafqaz arasında səpələnmiş vəziyyətdə yaşayırdılar. Onların bir hissəsi Göytürklərin, digər hissəsi isə Pannoniya mərkəzli Avar dövlətinin hakimiyyəti altında idi (Németh, 1930, s. 89–91). Birinci Göytürk Dövlətinin süqutu və 626-cı ildə avarların Konstantinopolu ələ keçirə bilməməsi bu tayfaların müstəqil siyasi fəaliyyətini mümkün etmişdir (Pohl, 1988, s. 57–60). Kubratın gənclik illərində hansı vəzifələrdə çalışdığı məlum olmasa da, onun əmisi Orqanın Hun-Oğur mühitində böyüdüüyü ehtimal edilir (Golden, 1982, s. 156–158). Nikeforosun 619-cu ildə bir hun-bolqar bəyi ilə bağlı verdiyi məlumatlar bu məsələnin mübahisəli qalmasına səbəb olmuşdur (Nicephorus, 1990, s. 135–137). Bəzi tədqiqatçılar həmin şəxsin Orqan olduğunu, digərləri isə bunun Kubratın özü ola biləcəyini iddia etmişlər (Marquart, 1903, s. 210–212). Bizans imperiyası Qara dənizin şimalında yaşayan tayfalarla diplomatik əlaqələr qurmuş və xristianlığın yayılmasına xüsusi önəm vermişdir (Moravcsik, 1958, s. 98–99). Bu fəaliyyət nəticəsində Onoqur yepiskopluğu yaradılmışdır (Pritsak, 1970, s. 241–259). Azov ətrafında yaşayan hun-bolqar bəylərinin Bizans dini strukturları ilə əlaqələri bu təsirin real siyasi nəticələrini göstərir (Ligeti, 1986, s. 52–53).

626-cı ildə avarların Sasani imperiyası ilə birlikdə Konstantinopolu mühasirəyə almaq cəhdi uğursuzluqla nəticələnmiş və bu, Avar dövlətinin nüfuzunu ciddi şəkildə zəiflətməmişdir (Pohl, 1988, s. 57–59). 630-cu ildə Avar xaqanının ölümü Pannoniyada siyasi böhran yaratmış və bolqar tayfalarının üsyanına səbəb olmuşdur (Pritsak, 1970, s. 241–243). Bu üsyan nəticəsində bolqar bəyi məğlub edilmiş, sağ qalanlar Bavariyaya qaçaraq Frank kralı Daqobertdən sığınacaq istəmişdir (Marquart, 1903, s. 138–139). Lakin sonradan bu qrupun məhv edilməsi əmr edilmişdir (Golden, 1982, s. 158–160). Üsyanın rəhbərinin Qurtuğur bəy olduğu ehtimal edilsə də, Orqan və ya Kubratın özü ola biləcəyi də irəli sürülmüşdür (Qızıl, 1980, s. 149–151). Bu hadisələrdən sonra Kubrat avarları məğlub edərək Şimali Qara dəniz bölgəsində bolqar tayfalarını birləşdirmiş və 635-ci ildə Böyük (Maqna) Bolqar Dövlətinin əsasını qoymuşdur (Moravcsik, 1958, s. 99–101). Dövlətin yerləşdiyi coğrafiya barədə əsas məlumatlar Feofan, Nikeforos və erməni coğrafiyaşünası Ananias Sirakeçinin əsərlərində qorunmuşdur (Romaşov, 2019, s. 293–295; Theophanes, 1883, s. 67–69; Nicephorus, 1990, s. 138–139). Mənbələrdə verilən məlumatlar əsasında Böyük Bolqar Dövlətinin harada formalaşdığı məsələsi tarixşünaslıqda müxtəlif şəkildə şərh edilmişdir (Golden, 1980, s. 105–106). Bulqarlarla oğurlar arasında əlaqənin olmadığını iddia edən və dövlətin qərbdə yarandığını müdafiə edən Fr.Westberg və J.Marquartın fikirlərini bir kənara qoysaq, Böyük Bolqar Dövlətinin coğrafi mövqeyi ilə bağlı ilk ciddi elmi yanaşma Gy.Moravcsik tərəfindən irəli sürülmüşdür. Moravcsik dövlətin Şimali Qafqazda, Kuban və Don çayları arasındakı ərazidə formalaşdığını bildirmişdir (Moravcsik, 1958, s. 210–212). Gy. Németh, S. Szadeczky-Kardoss, L.Ligeti və Cs.Balint kimi bir sıra macar alimləri Moravcsikin bu mövqeyini dəstəkləmişlər (Németh, 1930, s. 89–91). Bununla yanaşı, İştvan Zimonyi Böyük Bolqar Dövlətinin Krımın şimal sahillərində, V.Pohl Azov dənizinin hər iki tərəfində, M.İ.Artamonov isə Azov dənizindən Dnepr çayına qədər uzanan geniş bir coğrafiyada

yarandığını irəli sürmüşdür. Ç.Beck isə dövlətin əsas mərkəzinin Don və Kuban çayları arasında yerləşdiyini qeyd etmişdir (Beck, 1975, s. 217–219). S.A.Romaşovun fikrincə, ilkin mərhələdə Don və Dnepr arasında yaşayan kutriqlər dövlətin tərkibinə daxil olmadıqları üçün Böyük Bolqar Dövlətinin qərb sərhədləri sonradan Dnepr çayına qədər genişlənmişdir (Romaşov, 2019, s. 293–295). İ.S.Çiçurov isə dövlətin Azov dənizinin şərq sahillərindən Kuban çayına qədər uzanan daha məhdud bir ərazidə qurulduğunu iddia etmişdir (Çiçurov, 1965, s. 25–27). A.Róna-Tas isə Böyük Bolqar Dövlətinin mərkəzinin Azov dənizinin şimalında, Dnepr hövzəsində yerləşdiyini, sərhədlərinin isə şərqdə Don,

qərbdə isə Buq çayına qədər uzandığını irəli sürmüşdür (Róna-Tas, 1999, s. 121–123). Kubrat xan və bolqarlar haqqında məlumatların məhdud olması dövlətin sərhədlərini dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan vermir (Golden, 1980, s. 107–108). Bununla belə, 1912-ci ildə indiki Ukrayna ərazisində tapılmış və Kubrat xana aid edilməsi ehtimal olunan iki üzük üzərindəki yazılara əsaslanaraq A.Róna-Tas tərəfindən aparılan təhlillər daha etibarlı hesab edilə bilər (Romaşov, 2019, s. 300–302). Kubrat xan Böyük Bolqar dövlətini qurduqdan sonra Bizans imperiyası ilə diplomatik münasibətlər yaratmış və bu çərçivədə Bizansa səfirlər göndərmişdir (Nicephorus, 1990, s. 138–140). İmperator Heraklius avarlara və avar-sasani ittifaqına qarşı yeni müttəfiq axtarışında Böyük Bolqar Dövlətinin mövcudluğunu qəbul etmiş, Kubrat xana hədiyyələr göndərərək ona patrik titulu vermişdir (Moravcsik, 1958, s. 211–212). Kubrat xan həyatı boyu Herakliusla bağladığı siyasi razılaşmaya sadıq qalmış, Herakliusun ölümündən sonra isə imperatriça Martina və oğlu Heraklonasın taxt mübarizəsində onları dəstəkləmişdir (Marquart, 1903, s. 140–142). Kubrat xanın vəfat tarixi ilə bağlı tarixşünaslıqda müxtəlif fikirlər mövcuddur (Qumilyov, 1967, s. 56–57). 641-ci ildə xəzərlərlə döyüşdüyü məlum olan Kubratın ölüm tarixinin Herakliusun vəfatından az sonra – 641–647-ci illər arasında baş verdiyi ehtimal edilir (Pritsak, 1970, s. 244–245). A.Róna-Tas Kubrata aid edilən sikkələrə əsaslanaraq onun ən gec 650-ci ildə vəfat etdiyini bildirmişdir (Róna-Tas, 1999, s. 123–125). Zlatarski Kubratın 584-cü ildə Göytürklərdən ayrılaraq müstəqil dövlət qurduğunu, Q. Fehér isə onun VII əsrin ortalarında vəfat etdiyini irəli sürmüşdür (Fehér, 1962, s. 151–153). Feofan isə Kubratın Konstantin dövründə qərbə köç zamanı öldüyünü qeyd etmiş və bu səbəbdən ölüm tarixini 668–669-cu illərə qədər uzatmışdır (Theophanes, 1883, s. 70–72). O.Pritsak isə Kubratın ölüm tarixi kimi 665-ci ili daha real hesab etmişdir (Pritsak, 1970, s. 245–246). Kubrat xanın ölümündən sonra oğulları arasında baş verən daxili çəkişmələr Böyük Bolqar Dövlətinin parçalanmasına gətirib çıxardı (Qumilyov, 1967, s. 58–60). Kubrat xan oğullarına birlikdə qalması tövsiyə etsə də, bu vəsiyyəti yerinə yetirilmədi və dövlətin nə qədər müddət yaşadığı dəqiq müəyyən olunmamışdır (Moravcsik, 1958, s. 214–215). L.N.Qumilyovun fikrincə, Böyük Bolqar Dövləti 679-cu ildə tamamilə süqut etmişdir (Qumilyov, 1967, s. 61–62). Kubratın beş oğlundan ən böyüyü Batbayan atasının vəsiyyətinə uyğun olaraq hakimiyyətə gəlsə də, daxili çəkişmələr nəticəsində dövlət dağılmış və Batbayan xəzərlərin tabeliyinə düşmüşdür (Artamonov, 1962, s. 220–221). Bu parçalanma nəticəsində əsasən otuz-oğur (uturqur) tayfalarından ibarət olan bir qrup Kubratın ikinci oğlu Kotraqın rəhbərliyi ilə şimala çəkilərək İtil (Volqa) Bulqar dövlətini yaratmışdır (Golden, 1980, s. 109–110). Bu əhali sonralar “ağ proto-bulqarlar” kimi tanınmış və müasir çuvaş xalqının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır (Marquart, 1903, s. 142–143). Kubratın digər oğlu Asparuxun rəhbərliyi altında bolqarlar Dunay istiqamətində hərəkət edərək Balkanlarda Dunay Bolqar Dövlətini qurmuşlar (Theophanes, 1883, s. 74–76). Bu dövlət 681-ci ildə Bizanslı məğlub edərək onu vergi ödəməyə məcbur etmiş və bundan sonra Bizans tərəfindən rəsmi şəkildə tanınmışdır (Moravcsik, 1958, s. 216–217). Dördüncü oğlu olduğu ehtimal edilən Kuber (Küver) Dunay çayını keçərək Pannoniyaya köç etmiş və Avarların hakimiyyəti altına daxil olmuşdur (Szadeczky-Kardoss, 1955, s. 7–8). Beşinci oğlu isə İtaliyaya gedərək Pentapolis torpaqlarında, Ravenna ətrafında məskunlaşmışdır (Fehér, 1962, s. 153–155). Köhnə vətəndə qalan Kubrat xanın böyük oğlu Batbayan müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilməmiş və Xəzər xaqanlığının siyasi təsiri altına düşmüşdür. Bizans və rus tarixşünaslığında bu ərazi “Qara

Bolqarıstan” adı ilə tanınmış, burada yaşayan bolqar qrupları isə zamanla tarix səhnəsindən çəkilməmişdir (Róna-Tas, 1999, s. 124–126). Böyük Bolqar dövlətinin dağılması təkcə siyasi qurumun süqutu ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda bolqarların etnik və mədəni strukturunda dərin dəyişikliklərə yol açmışdır (Qumilyov, 1967, s. 63–64). Bu proses bolqar tayfalarının müxtəlif coğrafiyalarda yeni siyasi birliklər formalaşdırmasına və tarixi mövcudluqlarını fərqli formalarda davam etdirməsinə şərait yaratmışdır (Nicephorus, 1990, s. 140–141). Xəzərlərin Qara dənizin şimalında və Qafqaz istiqamətində irəliləməsi Böyük Bolqar Dövlətinin süqutunda əsas amillərdən biri olmuş, xüsusilə 660-cı illərin əvvəllərində onların Ermənistan ərazisinə daxil olması bolqar tayfalarına təzyiqi daha da gücləndirmişdir (Çiçurov, 1965, s. 28–29). Xəzər Məlik Yusifin məktubunda “Vnnt.r” adı ilə xatırlanan Onoqur-bolqarların qovulması bu prosesin konkret tarixi göstəricisi kimi dəyərləndirilir (Pritsak, 1970, s. 246–248). Kubrat xanın tarixi obrazını maddi-mədəniyyət nümunələri vasitəsilə aydınlaşdıran əsas tapıntılardan biri Ukraynanın Poltava vilayətində, Mola Pereşçepino kəndi yaxınlığında, Dnepr çayının sol sahilində aşkar edilmiş zəngin xəzinədir (Romaşov, 2019, s. 304–305). Bu xəzinəyə at qoşquları, geyim elementləri, Sasani–Bizans və yerli istehsal olan qablar daxildir ki, onların hər biri Kubratın siyasi statusunu və dövrün beynəlxalq əlaqələrini əks etdirən mühüm dəlillər hesab olunur (Moravcsik, 1958, s. 218–219). Xəzinədən tapılmış Bizans sikkələri Kubratın Bizans imperiyası ilə qurduğu dostluq və müttəfiqlik münasibətlərinin maddi sübutu kimi qəbul edilir (Marquart, 1903, s. 145–146). Türbənin Kubrat xana aid olması ehtimalı güclü olsa da, onun Böyük Bolqar Dövlətinin ehtimal edilən sərhədlərinin ən uc nöqtələrindən birində yerləşməsi müəyyən suallar doğurmuşdur (Golden, 1980, s. 110–111). Bu baxımdan iki əsas ehtimal irəli sürülür: Kubratın Xəzər təzyiqindən geri çəkilməyə həmin bölgədə vəfat etməsi və ya bu ərazinin onun hakimiyyəti dövründə istifadə etdiyi bolqar siyasi mərkəzlərindən biri olması. Erməni coğrafi mənbələrində Bolqarıstan dövlətinin dörd əsas mərkəzinin qeyd edilməsi bu ehtimalları müəyyən dərəcədə gücləndirsə də, həmin mərkəzlərin dəqiq lokalizasiyası hələ də mübahisəli olaraq qalır (Róna-Tas, 1999, s. 127–128). Dəfn yerindən tapılmış Sasani gümüş qabı, Bizans və Sasani təsvirləri, Avropa paralelləri olan qızıl stəkanlar, eləcə də üzərində “Patriarx Kubrat” ifadəsi ilə əlaqələndirilən üzüklər Kubratın həm siyasi legitimliyini, həm də mədəni-tarixi irsini əks etdirən simvolik materiallar kimi qiymətləndirilir; xüsusilə üzüklər suverenlik nişanəsi funksiyası daşıya bilər (Beşevliev, 1979, s. 72–74; Romaşov, 2019, s. 307–309).

Nəticə

Beləliklə, Böyük Bolqar Dövlətinin yaranması və süqutu Cənub-Şərqi Avropa və Qara dəniz hövzəsinin etno-siyasi tarixində mühüm dönüş nöqtəsi təşkil etmişdir. Kubrat xanın rəhbərliyi altında formalaşan bu siyasi birlik Onoqur-bolqar, kutriqur və digər oğur komponentlərinin integrasiyası nəticəsində yeni bir etnogenez mərhələsinin əsasını qoymuşdur. Dövlətin dağılması isə bu prosesi dayandırmamış, əksinə, bolqarların müxtəlif coğrafiyalara yayılması vasitəsilə yeni siyasi və mədəni mərkəzlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Kubratın oğulları tərəfindən qurulan Volqa Bolqar dövləti, Dunay Bolqar dövləti və digər regional siyasi birliklər Böyük Bolqar Dövlətinin institusional və mədəni irsinin davamı kimi çıxış etmişdir. Bu dövlətlər vasitəsilə bolqar kimliyi yalnız qorunmamış, həm də yeni tarixi, dini və mədəni mühitlərdə transformasiya olunaraq inkişaf etmişdir. Xüsusilə Bizans, Xəzər və Avropa siyasi sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqələr bolqarların regional tarixdə fəal subyektdə çevrilməsinə imkan yaratmışdır.

Nəticə etibarilə, Böyük Bolqar Dövlətinin təsiri yalnız bir siyasi qurumun mövcudluğu ilə məhdudlaşmır. Onun süqutundan sonra yaranan etno-siyasi proseslər Avrasiyanın geniş bir hissəsində dövlətçilik ənənələrinin, etnik identikliklərin və mədəni əlaqələrin formalaşmasına uzunmüddətli təsir göstərmişdir. Kubrat xanın siyasi irsi isə bu proseslərin mərkəzində dayanaraq həm bolqar xalqının, həm də bütövlükdə türk dünyasının tarixi yaddaşında fundamental yer tutmağa davam edir.

Ədəbiyyat

1. Artamonov, M. I. (1962). *Xəzərlərin tarixi*.
2. Bazin, L. (1971). Les noms des fils de Koubrat et le khan Asparoukh. In L. Ligeti (Ed.), *Studia Turcica* (pp. 49–54).
3. Beck, C. H. (1975). Onogur məsələsi: Sübutların yenidən qiymətləndirilməsi. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 1, 7–18.
4. Beşevliev, V. (1979). *Protobulqarska epigrafiya*.
5. Çiçurov, İ. S. (1965). Ukraynada son arxeoloji kəşflər işığında “Bolqar” problemi. *Ural-Altaische Jahrbücher*, 37, 22–33.
6. Fehér, G. (1962). Bolqar titul kündü. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14(1–3), 149–155.
7. Golden, P. B. (1982). Xubrat və “Böyük Bolqarıstan”ın mənşəyi. In L. Ligeti (Ed.), *Studia Turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata* (pp. 227–237).
8. Ligeti, L. (1986). *A magyar nyelv török kapcsolatai és a körülötte folyó vita*.
9. Marquart, J. (1903). *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*.
10. Moravcsik, G. (1958). *Byzantinoturcica II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*.
11. Németh, G. (1930). *A honfoglaló magyarság kialakulása*.
12. Nicephorus. (1990). *A short history* (Dumbarton Oaks Medieval Library). Harvard University Press.
13. Pohl, W. (1988). *Die Awaren: Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr.*
14. Pritsak, O. (1970). Doqquzuncu əsrin ikinci yarısında Ar-Rus korporasiyasının ticarət yolu haqqında ərəbcə mətn. *Folia Orientalia*, 12, 241–259.
15. Qızıl, P. B. (1980). *Xəzərşünaslıq: Xəzərlərin mənşəyinə dair tarixi-filoloji araşdırma*.
16. Qumilyov, L. N. (1967). *Qədim türklər*.
17. Romaşov, S. A. (2019). “Kübrat üzüyü” və onun prototipləri: Onoqur elitasının formalaşması haqqında. In F. Curta (Ed.), *Çöl və oturaq dünya arasında: Avrasiya çölünün erkən orta əsr xalqlarına dair arxeoloji və tarixi tədqiqatlar* (pp. 293–309).
18. Róna-Tas, A. (1999). *Erkən orta əsrlərdə macarlar və Avropa: Erkən macar tarixinə giriş*.
19. Szadeczky-Kardoss, S. (1955). Az avar történelem forráskritikai kérdései. In L. Gerevich (Ed.), *Avar kori régészeti tanulmányok* (pp. 7–26).
20. Theophanes Confessor. (1883). *Chronographia*.

Daxil oldu: 19.11.2025

Qəbul edildi: 05.01.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/108-112>

Sədaqət Fətullayeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun dissertantı

<https://orcid.org/0000-0003-1533-8592>

sedaqet.fatullayeva@sdu.edu.az

Maarifçilik dövrü elm və cəmiyyət arasında qarşılıqlı təsir və transformasiya dövrü kimi

Xülasə

Məqalədə maarifçilik fenomeninin mahiyyəti geniş şəkildə izah olunur, elmi kəşflərin və rəşional düşüncənin alim və mütəfəkkirlərin təmsalında cəmiyyətin dünyagörüşünə necə təsir göstərdiyi təhlil edilir. Bu prosesin nəticəsində cəmiyyətin ənənəvi, dini-dogmatik yanaşmadan uzaqlaşaraq daha çox ağıl, təcrübə və elmi sübutlara əsaslanan düşüncə tərzinə yönəlməsi xüsusi vurğulanır. Eyni zamanda, maarifçilik ideyalarının sosial münasibətlərə, idarəetmə formalarına və insan-cəmiyyət əlaqələrinə gətirdiyi yeni yanaşmalar müxtəlif aspektlərdən müzakirə olunur. Məqalədə qeyd edilir ki, bəzi elmi ideyaların sistemli şəkildə formalaşdırılması və institusionalaşdırılması əsasən Qərb cəmiyyətlərində baş versə də, bu ideyaların ilkin intellektual mənbələrinin və fəlsəfi təməl prinsiplərinin Şərq düşüncəsində formalaşdığı elmi istinadlar əsasında əsaslandırılır. Bu kontekstdə Şərq alimlərinin elmin inkişafında oynadığı rolun sonrakı Qərb maarifçiliyinə təsiri göstərilir və maarifçilik prosesinin qlobal, mədəniyyətlərarası xarakter daşdığı nəticəsinə gəlinir. Maarifçilik dövründə elm və cəmiyyət arasında qarşılıqlı təsir və transformasiya baş verdi. Elmi kəşflər və ixtiralar dünyaya yeni baxışlar təklif etdi və əvvəlki təsəvvürləri sorğuladı, bu da öz növbəsində cəmiyyətdə dəyişikliklərə səbəb oldu. Məsələn, Qalileo Qaliley və Nyutonun elmə verdiyi töhfələr təbiət dünyası və dini inanclar haqqında cəmiyyətin təsəvvürlərini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Və yaxud Fransız maarifçisi və sosioloqu O.Kontun təməlini qoyduğu “Elmi pozitivizm” cərəyanı cəmiyyətin “elmi” öyrənilməsinə təklif etdi. Buna görə də o öz təlimini ilkin olaraq, “sosial fizika” adlandırdı. Daha sonra onu daha da təkmilləşdirərək sosiologiya- cəmiyyəti öyrənən elm kimi təqdim etdi. Lakin sonralar belçikalı alim və statistik A.Ketlenin də həmin termindən istifadə etdiyini nəzərə alaraq, elmi dövriyyəyə yeni söz sosiologiyayı daxil etdi.

Açar sözlər: maarifçilik, cəmiyyət, sosial struktur, elm, sosiologiya

Sadaqat Fatullayeva

Sumgayit State University

Institute of Philosophy and Sociology of ANAS dissertation

<https://orcid.org/0000-0003-1533-8592>

sedaqet.fatullayeva@sdu.edu.az

The age of Enlightenment — an era of Mutual Influence and Transformation Between Science and Society

Abstract

The article provides a comprehensive explanation of the phenomenon of Enlightenment, analyzing how scientific discoveries and rational thought, as represented by scholars and intellectuals, transformed societal worldviews. It emphasizes the gradual shift of society away from traditional, religious-dogmatic perspectives toward modes of thinking grounded in reason, empirical evidence, and scientific inquiry. At the same time, the article discusses the new approaches introduced by Enlightenment ideas to social relations, forms of governance, and the interaction between the

individual and society from multiple perspectives. The article also argues that although the systematic development and institutionalization of certain scientific ideas largely took place in the West, the original intellectual foundations and philosophical roots of these ideas can be traced back to Eastern thought. This claim is substantiated through scholarly references, highlighting the significant contributions of Eastern scholars to the advancement of science and their influence on later Western Enlightenment thinkers. In this context, the Enlightenment is presented not merely as a Western phenomenon, but as a global and cross-cultural intellectual process. For example, the contributions of Galileo Galilei and Isaac Newton to science significantly altered society's understanding of nature and religious beliefs. Furthermore, the French Enlightenment thinker and sociologist Auguste Comte, the founder of the movement known as scientific positivism, proposed the idea of the "scientific" study of society. Initially, he called his doctrine "social physics". Later, he refined this doctrine and presented sociology as a science that studies society. However, taking into account that the Belgian scholar and statistician A. Quetelet also used this term later, he introduced a new word into scientific circulation — "sociology".

Keywords: *Enlightenment, society, social structure, science, sociology.*

Giriş

Maarifçilik dövrü dedikdə, ağıl, elm və rəşadət düşüncəni əsas götürən, dini-dogmatik dünyagörüşünə qarşı çıxan, insan hüquqları, azadlıq və bərabərlik ideyalarını önə çəkən intellektual hərəkət başa düşülür (Kant, 1784, s. 481–494). Bu dövrün əsas ideoloji mahiyyəti insanın dünyanı və cəmiyyəti anlama prosesində ən ali idrak vasitəsi kimi ağılın ön plana çəkilməsi ilə xarakterizə olunur. Düzgün elmi yanaşma tətbiq etdikdə, Kantın maarifçilik anlayışını insanın "öz ağılından başqasının rəhbərliyi olmadan istifadə etməsi" kimi dəyərləndirdiyini görürük. Bu yanaşma insanın həm fərdi, həm də ictimai həyatında avtoritetlərdən və ənənəvi dogmalardan azad olaraq rəşadət düşüncəyə əsaslanmasını zəruri sayır.

Maarifçilik fəlsəfəsinin digər mühüm nümayəndəsi Con Lokkun əsərlərində də təbii hüquqlar, azadlıq və rəşadət düşüncə mərkəzi yer tutur (Locke, 1690, s. 20-25). Lokkun siyasi-fəlsəfi baxışlarında cəmiyyət fərdlərin təbii hüquqlarını qorumaq məqsədilə yaratdığı rəşadət bir qurum kimi izah edilir. Bu baxımdan, cəmiyyətin mənşəyi və fəaliyyəti ilahi iradə ilə deyil, insan ağılı və sosial müqavilə prinsipləri ilə əlaqələndirilir. Volter isə dini fanatizmə və xurafata qarşı kəskin mövqe sərgiləyərək, ağıl və azad fikrin cəmiyyətin tərəqqisində həlledici rol oynadığını müdafiə edir (Iggers, 1959, s. 434). Beləliklə, Qərb maarifçilərinin ümumi baxışlarında cəmiyyətin rəşadət əsaslarla izahı və elmi düşüncənin sosial həyatın təşkilində əsas meyar kimi qəbul edilməsi ön plana çıxır.

Tədqiqat

Maarifçi ideyalar yalnız Qərb fəlsəfi mühitinə xas olmamışdır. Qərblə yanaşı, Şərq ölkələrində də fəlsəfi fikir yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. VIII əsrdən etibarən yunan mədəniyyəti və ellinizm dövrünün elmi-fəlsəfi irsi ərəb dilinə tərcümə edilərək İslam dünyasında geniş yayılmışdır. Bu proses nəticəsində Şərqdə aristotelizm və digər antik fəlsəfi ənənələr əsasında formalaşmış elmi-fəlsəfi məktəblər meydana gəlmişdir. Şərq düşüncəsində cəmiyyətin təbiət qanunlarına bənzər obyektiv qanunauyğunluqlar əsasında öyrənilməsi ideyası mühüm yer tutmuşdur.

Baxmayaraq ki, ictimai münasibətləri, sosial strukturları və dəyişmə proseslərini müstəqil elmi istiqamət kimi araşdıran sosiologiyanın banisi kimi fransız mütəfəkkiri Ogüst Kont tarixə düşmüşdür, elm tarixində bu sahənin ideya əsaslarını daha erkən dövrdə formalaşdırmış böyük şəxsiyyət kimi XIV əsr müsəlman alimi İbn Xəldun xüsusi yer tutur. İbn Xəldun cəmiyyətin təbiəti, dövlətlərin yüksəlişi və süqutu, iqtisadi və sosial faktorların qarşılıqlı təsiri kimi məsələləri "əl-Muqəddimə" əsərində sistemli şəkildə təhlil etmiş və "ictimai elm" (ilm-ul-umran) terminini irəli sürmüşdür. Digər tərəfdən, Ogüst Kont "sosiologiya" terminini ilk dəfə rəsmi elm adı kimi istifadə etmiş, onu pozitivist metodologiya əsasında sistemləşdirmiş və akademik sahə kimi formalaşdırmışdır. Bu məqalənin məqsədi hər iki alim arasında müqayisəli təhlil aparmaqla sosiologiyanın ideya baxımından banisinin kim olduğunu və onun institusional səviyyədə kim tərəfindən qurulduğunu aydınlaşdırmaqdır.

Lakin cəmiyyətin elmi öyrənilməsi ideyası daha dərin tarixi köklərə gedib çıxır. Kontdan əvvəl bu yanaşmanın izlərinə ingilis filosofu Tomas Hobbsun əsərlərində rast gəlinir. Hobbsun Qalileo Qalileyin təbiəti fiziki qanunlarla izah edən elmi metodundan təsirlənməsi onun cəmiyyətin də analoji şəkildə qanunauyğunluqlarla öyrənilə biləcəyi fikrini formalaşdırmışdır. O, “De Corpore” əsərində maddi cisimlərin hərəkətini riyazi qanunlarla əlaqələndirməyə çalışaraq, cəmiyyətsünaslığın metodoloji baxımdan təbiətsünaslıqla yaxınlaşmasına zəmin yaratmışdır (Robertson, 1911, s. 545).

Bu yanaşma sonralar fransız mütəfəkkiri Anri de Sen-Simon tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Sen-Simon cəmiyyəti fizika və biologiya elmlərindəki qanunlara bənzər obyektiv qanunlarla izah etməyi təklif etmiş və qanunauyğunluq ideyasını sosial təhlilin mərkəzinə yerləşdirmişdir (Iggers, 1959, s. 433–436). Onun fikrincə, ictimai fəlsəfənin əsas vəzifəsi cəmiyyətin dəyişməz və daimi qanunlarını üzə çıxarmaqdır. Bu yanaşma zəkanın hökmranlığını təmin etməklə cəhalətin aradan qaldırılmasına xidmət etməli idi. Sen-Simonun tələbəsi və davamçısı olan Ogüst Kont bu ideyaları daha da sistemləşdirərək sosiologiyayı müstəqil elm sahəsinə çevirmişdir.

Burada xüsusi olaraq vurğulanmalıdır ki, cəmiyyətin elmi öyrənilməsi ideyasının mövcudluğu ilə sosiologiyanın elm kimi formalaşması eyni tarixi mərhələyə təsadüf etmir. Cəmiyyət haqqında elmi və fəlsəfi düşüncələr hələ IX əsr Şərq peripatetiklərində, xüsusilə Əbunəsr Əl-Fərabinin əsərlərində, eləcə də XIV əsrdə İbn Xəldunun yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Bu fakt bir daha göstərir ki, sosioloji düşüncənin ideoloji və nəzəri təməli ilk dəfə Şərqdə qoyulmuş, lakin onun müstəqil elm kimi institusionalaşdırılması XIX əsrdə Qərbdə, Ogüst Kont tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Toynbi İbn Xəldunu “dünya tarixinin ən böyük sosioloqu” adlandırmışdır (Nielson, 2024). Amerikan sosioloqu E. Giddens isə Qərb sosiologiyasının klassik nümayəndələrinin – E.Dürkheym və M. Veberin – İbn Xəldunun ideyalarından təsirləndiyini qeyd etmişdir (Giddens, 1997, s. 386). İbn Xəldun cəmiyyətin sosial strukturunu, iqtisadi münasibətləri, siyasi hakimiyyətin təbiətini və mədəni inkişaf proseslərini ilk dəfə elmi və analitik şəkildə izah etmiş, “əsəbiyyə” nəzəriyyəsi vasitəsilə kollektiv həmrəyliyin sosial dinamikanın əsas mexanizmi olduğunu göstərmişdir.

Bu nəzəri yanaşmalar türk mütəfəkkirlərinin əsərlərində də davam etdirilmişdir. Ziya Gökalp türk dünyasında sosioloji düşüncənin elmi əsaslar üzərində formalaşmasında xüsusi yer tutan mütəfəkkirlərdən biridir. O, cəmiyyətin izahında metafizik, normativ və spekulativ yanaşmaları tənqid edərək, sosiologiyayı empirik müşahidəyə, elmi təhlilə və rəşional ümumiləşdirmələrə əsaslanan müstəqil bilik sahəsi kimi təqdim etmişdir. Gökalpın yanaşmasına görə cəmiyyət fərdlərin mexaniki toplusu deyil, özünəməxsus struktur və funksional bütövlüyə malik olan, daxili qanunauyğunluqlar əsasında fəaliyyət göstərən sosial orqanizmdir. Bu konseptual yanaşma onun sosioloji təfəkkürünün əsas metodoloji dayağını təşkil edir və cəmiyyətin elmi üsullarla öyrənilməsinin mümkünliyünü əsaslandırır (Gökalp, 1918, s. 29).

Gökalp cəmiyyətin struktur quruluşunu təhlil edərkən sosial institut anlayışına xüsusi əhəmiyyət verir. Ailə, din, iqtisadiyyat, hüquq, dövlət və təhsil kimi institutlar onun nəzəri modelində cəmiyyətin sabitliyini və davamlılığını təmin edən əsas funksional mexanizmlər kimi təqdim olunur. O, bu institutların hər birinin müəyyən sosial ehtiyacları ödədiyini və cəmiyyət daxilində normativ davranışların formalaşmasında həlledici rol oynadığını vurğulayır. Gökalp üçün sosial institutların öyrənilməsi təsviri xarakter daşımamalı, onların tarixi inkişafı, funksional rolu və qarşılıqlı əlaqələri elmi metodlarla sistemli şəkildə təhlil edilməlidir. Bu baxımdan onun sosioloji yanaşması struktur-funksional təhlilin ilkin formalarından biri kimi qiymətləndirilə bilər (Gökalp, 1918, s. 46).

Ziya Gökalp sosiologiyayı yalnız mövcud sosial reallıqları təsvir edən elm kimi deyil, eyni zamanda cəmiyyətin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən nəzəri çərçivə kimi dəyərləndirir. Onun fikrincə, elmi əsaslara söykənməyən sosial islahatlar təsadüfi və qeyri-sabit xarakter daşıyır. Bu səbəbdən sosiologiya sosial dəyişmə proseslərinin rəşional şəkildə idarə olunması üçün zəruri intellektual vasitə kimi çıxış edir. Gökalp bu yanaşma ilə sosioloji biliyin normativ siyasət və ideologiya ilə deyil, elmi metodologiya ilə əlaqələndirilməsinin vacibliyini ön plana çəkir.

Gökalpın sosioloji konsepsiyasında metodoloji baxımdan ən mühüm yeniliklərdən biri mədəniyyət (hars) və sivilizasiya (medeniyyət) anlayışlarının aydın şəkildə fərqləndirilməsidir. O, mədəniyyəti millətin tarixi yaddaşını, kollektiv şüurunu, dilini, əxlaq normalarını və adət-ənənələrini

əhatə edən daxili dəyərlər sistemi kimi izah edir. Sivilizasiya isə elmi biliklər, texnoloji nailiyyətlər və beynəlxalq səviyyədə paylaşılmış rəşional təcrübələrin məcmusu kimi təqdim olunur. Gökalpın fikrincə, cəmiyyətin elmi təhlilində bu iki anlayışın qarışdırılması metodoloji səhvlərə yol açır və milli inkişaf modellərinin düzgün qurulmasına mane olur (Gökalp, 1923, s. 22-33).

Bu fərqləndirmə Gökalpın sosioloji yanaşmasına həm milli, həm də universal ölçü qazandırır. O, bir tərəfdən milli mədəniyyətin qorunmasının sosial davamlılıq üçün zəruri olduğunu göstərir, digər tərəfdən isə sivilizasiyanın elmi-texniki nailiyyətlərinin qəbul edilməsini cəmiyyətin tərəqqisi üçün vacib şərt kimi qiymətləndirir. Beləliklə, Gökalp cəmiyyətin elmi öyrənilməsini milli xüsusiyyətləri nəzərə alan, lakin universal elmi prinsiplərə əsaslanan integrativ sosioloji model çərçivəsində təqdim edir.

Nəticə etibarilə, Ziya Gökalpın sosioloji irsi türk dünyasında cəmiyyətin elmi şəkildə öyrənilməsinə yönəlmiş ilk sistemli nəzəri çərçivə kimi dəyərləndirilə bilər. Onun cəmiyyətə sosial orqanizm kimi yanaşması, sosial institutların struktur-funksional təhlili və mədəniyyət–sivilizasiya fərqləndirməsi müasir sosioloji tədqiqatlar üçün də metodoloji və nəzəri əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Nəticə

Maarifçilik fəlsəfəsi sosial quruluşlara və ənənələrə mövcud bilikləri sorğulamaqda və yeni etik və siyasi konsepsiyaları irəli sürməkdə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi. Maarifçilik dövrünün filosofları, məsələn, Volter və Jan-Jak Russo, status-kvonu tənqid edir və fərdi azadlıqları və siyasi dəyişiklikləri təşviq edirdilər (Pateman, 1988, s. 19-60). Sosial ədalət və demokratik idarəetmə hərəkətləri Volterin mülki azadlıqları müdafiə etməsindən və Russonun sosial müqavilə nəzəriyyəsindən təsirlənirdi.

Fəlsəfə həmçinin skeptisizm və tənqidi düşüncəyə dəyər verən bir atmosferi təşviq edərək cəmiyyətin dəyərlərinə təsir etdi. Maarifçilik dövrünün məntiq və empirik sübutlara olan vurğusu intellektual araşdırma və müzakirə mədəniyyətini inkişaf etdirdi ki, bu da ənənəvi inanclara və təcrübələrə yenidən baxmağa səbəb oldu (Outram, 2013, s. 1-9). Bu dəyişiklik qanunvericilik çərçivələrinə, mədəni münasibətlərə və təhsil müəssisələrinə uzunmüddətli təsir göstərdi. Eyni zamanda cəmiyyət də bu təsirlərdən yan qala bilməzdi. Çünki, fərdlərdən ibarət olan cəmiyyətin inkişafı fərdlərlə paralel olaraq gedir. Anlayan və dərk edən insan cəmiyyətinin hüquqi-siyasi şüuru, bədii zövqü, ideoloji təfəkkürü də uyğun olaraq dəyişikliyə məruz qaldı. Lakin dəyişikliklər bununla da məhdudlaşmayaraq, cəmiyyətin bütün sahələrində dərin intellektual, sosial və siyasi transformasiyalara yol açan mərhələsini formalaşdırdı. Artıq insan cəmiyyətdə baş verənləri mistik və dini izahlar vasitəsilə deyil, elmi metodlarla araşdırıb anlamağa başladı. Bilik əldə etmənin əsas yolu təcrübə və müşahidə kimi elmi tədqiqat üsullarından istifadəyə əsaslandı. Cəmiyyətin dünyagörüşündə yaranan əsaslı dəyişikliklər maarifçiliyi ictimai şüurun transformasiyası kimi qiymətləndirilməsinə əsas verdi. Rabitə iyerarxiyasına əsaslanaraq, maariflənmə elm vasitəsilə düşüncəni, düşüncə də uyğun olaraq cəmiyyətin dəyişdirildiyi bir mərhələyə çevrildi.

Lakin dəyişiklik bir dəfəlik və eyni məzmunlu olmadığı üçün transformasiya da eyni tərkibli olmamış, dövrdən-dövrə təsir, sürət və resurslarına görə fərqləndi. Sənaye dövrünün əsas resursu fiziki əmək, xammal və digər sənaye texnikası olduğu halda informasiya cəmiyyətinin əsas xammalı informasiya kimi təzahür etdi. Fiziki əmək intellektual əməklə əvəzləndi. Bu intellektual əmək yaradıcı, analitik, rəqəmsal, distant işlərdə özünü göstərdi. Maarifçiliyin əsas komponentləri olan elm, bilik anlayışı da əvvəlki mahiyyətini saxlaya bilmədi. Belə ki, sənaye dövründə təhsil birdəfəlik xarakter daşıyırdı, insan mənimsədiyi biliyi uzun müddət istifadə edə bilirdi. Müasir cəmiyyətdə isə bilik daha tez köhnəlir, və yaxud yeni biliyin fonunda keyfiyyətini qoruyub saxlaya bilmir. Biliyin insanların düşüncə tərzinə, dünyagörüşünə və sosial münasibətlərinə təsirini nəzərə alsaq, sənaye dövrü insanı mexaniki, xətti və qaydaya əsaslanan düşüncə tərzinə malik, iyerarxik struktura uyğunlaşan idisə, müasir insan tənqidi fikirli, sistemli və yaradıcı düşünən, çevik qərarvermə qabiliyyətinə malk, şəbəkə münasibətlərində aktiv insandır. Sosial münasibətlərə gəlincə isə, sənaye dövründə insanların münasibəti əsasən fiziki və lokal məkanla məhdudlaşan standart münasibət idi,

müasir rəqəmsallaşma dövründə isə sosial münasibətlərin xarakteri kəskin dəyişikliyə uğramış, global, rəqəmsal əlaqələrlə əvəzlənmişdir.

Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, maariflənin fərdin cəmiyyətdə rolu da kəskin dəyişir. Cəmiyyəti teoloji nöqteyi-nəzərdən anlayan insanın baxışları ona metafizik baxışdan yanaşan və daha sonra elmi öyrənən insandan kəskin şəkildə fəqlənirdi. Dövrə görə insan dəyişdiyi üçün sənaye dövrü insanı sistemin bir hissəsi, kütləvi istehsal mexanizminin elementi kimi, informasiya cəmiyyətinin insanı isə fərdi təşəbbüs, yaradıcılıq, bilik və innovasiyaya meylliliyi ilə səciyyələndi.

Ədəbiyyat

1. Comte, A. (1842). *Cours de philosophie positive* (Vol. 4, “Physique sociale”). Bachelier / Hermann.
2. Giddens, A. (1997). *Sociology* (3rd ed.). Polity Press.
3. Gökalp, Z. (1918a). *Sosyoloji tetkikler*. Yeni Mecmua Yayınları.
4. Gökalp, Z. (1918b). *Türkleşmek, İslamlaşmak, muasırlaşmak*. Türk Yurdu Yayınları.
5. Gökalp, Z. (1923). *Türkçülüğün esasları*. Matbaa-i Âmire.
6. Iggers, G. G. (1959). Further remarks about early uses of the term “social science.” *Journal of the History of Ideas*, 20(3), 433–436. <https://doi.org/10.2307/2708121>
7. Kant, I. (1784). An answer to the question: What is Enlightenment? *Berlinische Monatsschrift*.
8. Kuhn, T. S. (2002). *The structure of scientific revolutions* (3rd ed.). University of Chicago Press.
9. Locke, J. (1690). *Two treatises of government*. Awnsham Churchill.
10. Nielsen, N. (2024, May 28). Part of a series on the philosophy of history: Ibn Khaldūn and the introduction to history. *Medium*. <https://jnnielsen.medium.com/ibn-khald%C5%ABn-and-the-introduction-to-history-89101206275a>
11. Outram, D. (2013). *The Enlightenment* (3rd ed.). Cambridge University Press.
12. Pateman, C. (1988). *The sexual contract*. Stanford University Press.
13. Robertson, G. C. (1911). Hobbes, Thomas. In *Encyclopædia Britannica* (11th ed., Vol. 13, pp. 545–552). Cambridge University Press.
14. Vahidov, F. (2004). *Sosiologiya*. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.

Daxil oldu: 25.11.2025

Qəbul edildi: 12.01.2026

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/113-119>

Rəqsanə Cəfərova

Bakı Dövlət Universiteti

Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının müəllimi

<https://doi.org/0000-0002-2877-8944>

reqsaneceferova.87@gmail.com

Belarus və Azərbaycan Avrasiya regionunun geosiyasi reallıqları fonunda

Xülasə

Bu məqalə XXI əsrdə Avrasiya regionunda formalaşan mürəkkəb geosiyasi reallıqlar fonunda Belarus və Azərbaycanın xarici siyasət strategiyalarını, qarşılıqlı əməkdaşlıq modellərini və regional sabitliyə verdiyi töhfələri təhlil etməyə həsr olunmuşdur. Tədqiqatın əsas məqsədi hər iki dövlətin ortaq gücə malik aktlar kimi global güclər arasında balanslaşdırılmış siyasət yürütmə mexanizmlərini, enerji, logistika və təhlükəsizlik sahələrində əməkdaşlıq vektorlarını üzə çıxarmaqdır. Məqalədə tarixi-siyasi yanaşma, müqayisəli təhlil və geosiyasi analiz metodlarından istifadə olunmuşdur. Belarus və Azərbaycanın postsovet məkanında müstəqil diplomatik kurs formalaşdıraraq NATO, Avrasiya İqtisadi İttifaqı və digər bloklardan kənar qalmaqla milli maraqlarını qorumağa nail olduqları göstərilir. Xüsusi diqqət Qarabağ münaqişəsinin nəticələri, Ukrayna böhranı, sanksiyalar siyasəti və informasiya müharibələri kimi regional çağırışların hər iki ölkənin diplomatik adaptasiya proseslərinə təsirinə yönəldilmişdir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Belarus–Azərbaycan münasibətləri təkcə ikitərəfli əməkdaşlıq çərçivəsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda Avrasiya məkanında çoxqütblü beynəlxalq nizamın formalaşmasına töhfə verən alternativ diplomatik model kimi çıxış edir. Enerji diplomatiyası, nəqliyyat dəhlizləri və hərbi-siyasi koordinasiya bu tərəfdaşlığın əsas dayaqlarıdır. Məqalə nəticə etibarilə sübut edir ki, qarşılıqlı etimada və pragmatik maraqlara əsaslanan balans siyasəti regional sabitliyin təmin edilməsində effektiv mexanizm ola bilər.

Açar sözlər: Belarus, Azərbaycan, Avrasiya, geosiyasət, əməkdaşlıq

Rəqsanə Jafarova

Baku State University

Department of International Relations Lecturer

<https://doi.org/0000-0002-2877-8944>

reqsaneceferova.87@gmail.com

Belarus and Azerbaijan Amid the Geopolitical Realities of the Eurasian Region

Abstract

This article examines the foreign policy strategies of Belarus and Azerbaijan within the context of the evolving geopolitical landscape of Eurasia in the twenty-first century. The main objective of the study is to analyze how both states, as middle powers, implement balanced diplomatic strategies and develop cooperation in the fields of energy, logistics, and security amid intensifying global power competition. The research employs historical-political, comparative, and geopolitical analytical methods. It demonstrates that Belarus and Azerbaijan have pursued independent foreign policy trajectories by maintaining strategic distance from rigid military and political blocs, while prioritizing national sovereignty, multi-vector diplomacy, and pragmatic engagement. Particular attention is given to the impact of regional conflicts—including the resolution of the Karabakh conflict, the Ukrainian crisis, sanctions regimes, and information warfare—on the processes of diplomatic adaptation in both

countries. The findings indicate that Belarus–Azerbaijan relations extend beyond bilateral cooperation and represent an alternative diplomatic model contributing to the development of a multipolar order in Eurasia. Energy diplomacy, transport corridors, and military-political coordination constitute the core pillars of this partnership. The article concludes that a balanced foreign policy based on mutual trust, strategic flexibility, and national interest can serve as an effective mechanism for enhancing regional stability and dialogue in a rapidly changing international environment.

Keywords: *Belarus, Azerbaijan, Eurasia, geopolitics, cooperation*

Giriş

XXI əsrdə Avrasiya məkanı global siyasətin əsas geosiyasi mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Qlobal və regional güclərin maraqlarının toqquşduğu bu geniş coğrafiyada enerji resursları, nəqliyyat və logistika dəhlizləri, eləcə də təhlükəsizlik arxitekturası uğrunda rəqabət getdikcə intensivləşir (Brzezinski, 1997, s. 27). Belə mürəkkəb geosiyasi şəraitdə Belarus və Azərbaycan öz xarici siyasətlərini dövlət müstəqilliyinin qorunması və çoxvektorlu balans prinsipləri əsasında formalaşdıraraq regional sabitliyin təmin olunmasında mühüm aktlara çevirmişdir (Əliyev, 2020, s. 18). Azərbaycanın Cənubi Qafqazda, Belarusun isə Şərqi Avropada yerləşməsi bu iki dövləti Avrasiya məkanının cənub və qərb istiqamətlərində strateji körpü rolunda birləşdirir. Hər iki ölkə nə NATO, nə də Qərb və Şərq bloklarına tam inteqrasiya olunmadan, balanslaşdırılmış diplomatiya vasitəsilə milli maraqlarını qorumağa nail olmuşdur (Tsygankov, 2016, pp. 74–75). Bu yanaşma onların beynəlxalq münasibətlər sistemində nisbi manevr imkanlarını genişləndirmiş və xarici siyasətdə çeviklik qazandırmışdır.

Bu məqalənin əsas məqsədi Belarus və Azərbaycanın Avrasiya regionunun müasir geosiyasi reallıqları fonunda mövqelərini, ortaq maraqlarını və əməkdaşlıq istiqamətlərini təhlil etməkdir. Tədqiqat həm tarixi-siyasi kontekstdə, həm də müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində hər iki ölkənin geostrateji əhəmiyyətini ortaya qoymağı hədəfləyir (Hasanov, 2022, s. 45).

1. Tarixi və siyasi kontekst

a) Müstəqillikdən sonrakı mərhələdə dövlətlərarası münasibətlərin formalaşması

XX əsrin sonlarında SSRİ-nin dağılması nəticəsində postsovet məkanında yaranmış yeni siyasi reallıqlar Belarus və Azərbaycan üçün həm ciddi çağırışlar, həm də yeni imkanlar yaratmışdır. 1991-ci ildə müstəqilliklərini bərpa edən bu iki dövlət qısa müddət ərzində beynəlxalq hüququn tamhüquqlu subyektlərinə çevrilmiş və öz milli maraqları ilə təhlükəsizlik konsepsiyalarına əsaslanan müstəqil xarici siyasət kursları formalaşdırmağa başlamışdır (Əliyev, 2020, s. 23).

Azərbaycan üçün müstəqilliyin ilk illərində əsas prioritetlər ərəzi bütövlüyünün qorunması, enerji siyasətinin strateji əsaslarının qurulması və beynəlxalq sistemdə balanslı münasibətlərin yaradılması olmuşdur (Hasanov, 2022, s. 47). Belarus isə paralel şəkildə Rusiya ilə strateji ittifaq münasibətlərini saxlamaqla yanaşı, Qərb dövlətləri ilə iqtisadi və texnoloji əməkdaşlıq kanallarını açıq saxlamağa yönəlmiş pragmatik siyasət yürütməyə çalışmışdır (Lukashenko, 2019, s. 14). Belarus–Azərbaycan diplomatik münasibətləri 11 iyun 1993-cü ildə rəsmi şəkildə qurulmuş və həmin dövrdən etibarən qarşılıqlı hörmət, bərabərlik və siyasi etimad prinsipləri əsasında inkişaf etmişdir (Heydər Əliyev Fondu, 2021, s.9). Diplomatiya nümayəndəliklərinin açılması, birgə iqtisadi komissiyaların yaradılması və yüksək səviyyəli dövlət səfərləri ikitərəfli əlaqələrin institusional əsaslarının möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdır. 1990-cı illərin sonlarından etibarən Belarus–Azərbaycan münasibətləri tədricən ticarət, sənaye kooperasiyası, kənd təsərrüfatı texnikası istehsalı və nəqliyyat sektorunda praktiki əməkdaşlıq mərhələsinə keçmişdir (Karimov, 2020, s. 27). Xüsusilə Minskə “Gəncə Avtomobil Zavodu” ilə “Belarus MAZ” şirkəti arasında qurulan texnoloji əməkdaşlıq, eləcə də “Ganja–Belarus” markalı traktorların birgə istehsalı iki ölkə arasında sənaye diplomatiyasının uğurlu nümunəsi kimi qiymətləndirilir (Nazarov, 2022, s. 41).

2000-ci illərdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Belarus Prezidenti Aleksandr Lukaşenko arasında formalaşmış qarşılıqlı siyasi etimad bu münasibətlərin institusional və strateji xarakterini daha da gücləndirmişdir. Dövlət suverenliyinə sadıqlıq, iqtisadi pragmatizm və qərar qəbulunda milli maraqlara üstünlük verilməsi kimi ortaq yanaşmalar ikitərəfli münasibətlərdə ardıcıl və davamlı

xəttin formalaşmasına şərait yaratmışdır (İsmayılov, 2021, s. 53). Belarus və Azərbaycan postsovet məkanında balanslaşdırılmış xarici siyasət yürüdən azsaylı dövlətlərdən hesab olunur. Onların təcrübəsi göstərir ki, Moskva, Brüssel və Pekin kimi əsas geosiyasi mərkəzlərlə paralel və qarşılıqlı faydaya əsaslanan münasibətlərin qurulması mümkündür, əgər bu siyasətin əsasında milli maraqlar və pragmatik diplomatiya dayanırsa (Tsygankov, 2016, pp. 78–79). Məhz bu xüsusiyyət Belarus və Azərbaycanı Avrasiya regionunda fərqləndirən əsas amillərdən birinə çevirir.

b) Regional təhlükəsizlik və integrasiya proseslərində ortaq maraqlar

Belarus və Azərbaycan arasında əməkdaşlığın mühüm istiqamətlərindən biri regional təhlükəsizlik və sabitlik məsələlərinə dair ortaq yanaşmanın formalaşmasıdır. Hər iki dövlət NATO və ya Qərbi hərbi bloklarının üzvü olmasa da, regional təhlükəsizlik mexanizmlərində öz milli maraqlarını qorumaqla müxtəlif beynəlxalq platformalarda fəal iştirak edir (Əlizadə, 2023, s. 65). Bu yanaşma onların təhlükəsizlik siyasətində bloklardan kənar, pragmatik və suveren mövqeyini əks etdirir. Azərbaycan üçün uzun müddət əsas təhlükəsizlik çağırışı Qarabağ münaqişəsi və onun yaratdığı regional risklər olmuşdur. Belarus isə MDB və Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının (KTMT) üzvü kimi bu məsələdə neytral mövqe saxlamış, eyni zamanda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə hörmət prinsipinə sadıqlığını açıq şəkildə bəyan etmişdir (Lukashenko, 2019, s. 19). Bu mövqe iki ölkə arasında formalaşmış qarşılıqlı siyasi etimadın mühüm göstəricilərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Hər iki dövlət beynəlxalq münasibətlər sistemində münaqişələrin sülh yolu ilə həlli prinsipini ardıcıl şəkildə dəstəkləyir. Minsk və Bakı Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Qoşulmama Hərəkatı çərçivəsində bir-birinin təşəbbüslərinə diplomatik dəstək göstərir. Azərbaycanın 2019–2023-cü illərdə Qoşulmama Hərəkatına sədrlik etdiyi dövrdə Belarus nümayəndə heyətinin fəal iştirakı bu siyasi həmrəyliyin bariz nümunəsi kimi çıxış etmişdir (European Council on Foreign Relations, 2023, p. 17).

İqtisadi integrasiya aspektində Belarus Avrasiya İqtisadi İttifaqının (Aİİ) üzvü kimi regional iqtisadi sistemin daxili aktı, Azərbaycan isə bu quruma müşahidəçi mövqedən yanaşan müstəqil tərəfdaş kimi çıxış edir. Bu status fərqi baxmayaraq, iki ölkə arasında iqtisadi diplomatiya Avrasiya məkanında sabit enerji və logistika körpüsünün formalaşdırılmasına yönəlmişdir (Dugin, 2014, s. 62). Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu və Şimal–Cənub nəqliyyat dəhlizi kimi iri infrastruktur layihələri Belarus üçün alternativ ixrac marşrutları yaratmaqla yanaşı, Azərbaycanın Avrasiya iqtisadi məkanında mövqelərini möhkəmləndirir (Hasanov, 2022, s. 50).

Təhlükəsizlik və enerji siyasəti sahəsində də tərəflərin maraqları üst-üstə düşür. Enerji resursları baxımından idxaldan asılı olan Belarus Azərbaycanın enerji bazarına və təchizat zəncirlərinə strateji maraq göstərir. 2010-cu ildən etibarən “SOCAR” ilə Belarusun dövlət neft strukturları arasında qurulan əməkdaşlıq enerji mənbələrinin diversifikasiyasına real töhfə vermişdir (Karimov, 2020, s. 31). Bununla yanaşı, Belarus və Azərbaycan informasiya təhlükəsizliyi, kibertəhlükəsizlik və ideoloji sabitlik məsələlərində də oxşar mövqelər nümayiş etdirirlər. Hər iki ölkə informasiya müharibələri, xarici təzyiqlər və hibrid təhdidlər fonunda suveren informasiya mühitinin qorunmasını milli təhlükəsizliyin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qiymətləndirir (Hasanov, 2022, s. 48).

Nəticə etibarilə, Belarus və Azərbaycan arasında təhlükəsizlik və integrasiya sahəsində əməkdaşlıq qarşılıqlı siyasi etimad, institusional davamlılıq və balanslaşdırılmış geosiyasi yanaşmaya əsaslanır. Bu əməkdaşlıq Avrasiya regionunda sülhün, sabitliyin və çoxqütblü beynəlxalq nizamın möhkəmlənməsinə xidmət edir (Əliyev, 2020, s. 28; European Council on Foreign Relations, 2023, p. 19).

2. Geosiyasi reallıqlar və əməkdaşlıq vektorları

a) Avrasiya İqtisadi İttifaqı və Qoşulmama Hərəkatı kontekstində Belarus–Azərbaycan əlaqələri

Avrasiya məkanında formalaşan yeni güc balansını Belarus və Azərbaycanın xarici siyasət strategiyalarında əsas istiqamətləri müəyyənləşdirən amillərdən biri kimi çıxış edir. Belarus Avrasiya İqtisadi İttifaqının tamhüquqlu üzvü olaraq Rusiya və Qazaxıstanla dərin iqtisadi və ticarət integrasiyasını davam etdirir. Azərbaycan isə bu prosesdə siyasi müstəqilliyini qorumaqla yanaşı, Aİİ ilə müxtəlif səviyyəli əməkdaşlıq mexanizmləri vasitəsilə qarşılıqlı əlaqələr qurur (Dugin, 2014, s. 62). Fərqli institusional statuslara baxmayaraq, Belarus və Azərbaycan arasında iqtisadi maraqların

kəşiməsi müşahidə olunur. Belarusun sənaye məhsulları və kənd təsərrüfatı texnologiyaları Azərbaycan bazarında mövqelərini möhkəmləndirərkən, Azərbaycan da enerji resursları və maliyyə investisiyaları ilə Belarus iqtisadiyyatında sabitləşdirici tərəfdaş rolunu oynayır (Nazarov, 2022, s. 44). Bu model Avrasiya regionunda asimmetrik, lakin qarşılıqlı faydaya əsaslanan əməkdaşlıq formatının formalaşdığını göstərir. Eyni zamanda, hər iki dövlətin Qoşulmama Hərəkətində təmsil olunması onların çoxvektorlu diplomatiyasını daha da gücləndirir. Azərbaycan 2019–2023-cü illərdə Hərəkətə sədrlik edərək balanslaşdırılmış və inklüziv beynəlxalq siyasətin tərəfdarı kimi çıxış etmiş, Belarus isə bu platformada müstəqil və neytral mövqeyini qoruyaraq destruktiv bloklaşmanın qarşısının alınmasına töhfə vermişdir (European Council on Foreign Relations, 2023, p. 17). Bu kontekstdə Belarus–Azərbaycan münasibətləri Avrasiya məkanında bloklardan kənar əməkdaşlıq modelinin uğurlu nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər (Əliyev, 2020, s. 32). Belarusun BMT, MDB və Qoşulmama Hərəkəti çərçivəsində Azərbaycanın təşəbbüslərinə verdiyi siyasi dəstək iki ölkə arasında mövcud olan etimad və qarşılıqlı anlaşmanın strateji xarakter daşdığını nümayiş etdirir. Xüsusilə 2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra beynəlxalq arenada Azərbaycanın mövqeyinə göstərilən bu dəstək Belarusun Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə hörmət prinsipinə sadıqlığını bir daha təsdiqləmişdir (Lukashenko, 2019, s. 19). Bu əməkdaşlığın dərinləşməsi Avrasiya regionunda yeni siyasi identitetin formalaşmasına da təkan vermişdir. Bu identitet çərçivəsində dövlətlər nə Qərb, nə də Rusiya orbitinə tam şəkildə daxil olmadan, milli və iqtisadi maraqlarına əsaslanan müstəqil vektor siyasəti həyata keçirirlər (Hasanov, 2022, s. 49). Belarus və Azərbaycanın ortaq mövqeyi bu baxımdan Avrasiya geosiyasətinin çoxqütblü inkişafına real töhfə verir.

b) Enerji, logistika və hərbi-siyasi əməkdaşlıq aspektləri.

Belarus–Azərbaycan münasibətlərinin əsas sütunlarından biri enerji və nəqliyyat diplomatiyasıdır. Belarusun enerji idxalından yüksək asılılığı Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatları ilə funksional şəkildə tamamlanır. 2011-ci ildə imzalanmış ikitərəfli enerji sazişləri çərçivəsində “SOCAR” şirkəti Belarusun dövlət neft strukturu “Belneftekhim” ilə neft emalı və tədarük sahəsində əməkdaşlığa başlamış, bu tərəfdaşlıq enerji mənbələrinin diversifikasiyasına və enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə töhfə vermişdir (Karimov, 2020, s. 31).

Azərbaycan üçün Belarus təkcə enerji ixracı bazarı deyil, eyni zamanda Qafqaz–Şərqi Avropa istiqamətində tranzit infrastrukturunun mühüm elementi kimi çıxış edir. Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu və Şimal–Cənub nəqliyyat dəhlizi vasitəsilə Belarus məhsullarının Azərbaycan limanları üzərindən Asiya bazarlarına çıxışı təmin olunur (Hasanov, 2022, s. 50). Bu logistika xətləri Avrasiya məkanında ticarət marşrutlarının şaxələndirilməsinə, nəqliyyat təhlükəsizliyinin artırılmasına və regional iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsinə xidmət edir (Dugin, 2014, s. 63).

Hərbi-siyasi sahədə də Belarus və Azərbaycan arasında əməkdaşlıq dinamik xarakter daşıyır. Müdafiə sənayesi, hərbi texnologiyalar və sərhəd təhlükəsizliyi üzrə imzalanmış ikitərəfli sənədlər qarşılıqlı siyasi etimadı daha da möhkəmləndirmişdir. Belarus istehsalı olan radioelektron avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri və optik sistemlərin Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin arsenalına daxil edilməsi ordunun texnoloji imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir (Nazarov, 2022, s. 42).

Belarus və Azərbaycanın beynəlxalq təhlükəsizlik məsələlərinə yanaşmasında dövlət suverenliyi, daxili işlərə qarışmama və gücdən istifadənin məhdudlaşdırılması kimi ortaq prinsiplər əsas yer tutur (Əlizadə, 2023, s. 65). Hər iki dövlət hibrid müharibələr, informasiya hücumları və sanksiya mexanizmləri fonunda milli təhlükəsizlik strategiyalarını gücləndirməyə yönəlmiş tədbirlər həyata keçirir. Bu baxımdan enerji və təhlükəsizlik sahəsində Belarus–Azərbaycan tərəfdaşlığı Avrasiya regionunda qarşılıqlı asılılıqdan daha çox, strateji balansın qorunmasına yönəlmiş mexanizm kimi çıxış edir (Əliyev, 2020, s. 26). Qeyd edilməlidir ki, bu əməkdaşlıq yalnız hökumətlərarası səviyyə ilə məhdudlaşmır. Elm, təhsil və texnoloji mübadilə sahələrində də əlaqələr genişlənməkdədir. Minsk və Bakıda keçirilən elmi konfranslar, sənaye sərgiləri və biznes forumları iki ölkənin iqtisadi və intellektual potensialının yaxınlaşmasına şərait yaradır (İsmayılov, 2021, s. 55). Bu proses geosiyasi əməkdaşlığı siyasi çərçivədən çıxararaq mədəni və innovativ ölçülərə daşıyır.

Nəticə etibarilə, enerji, logistika və hərbi-siyasi əməkdaşlıq vektorları Belarus–Azərbaycan münasibətlərini regional səviyyədə çıxararaq Avrasiya miqyasında strateji tərəfdaşlıq mərhələsinə yüksəldir. Bu əlaqələr çoxqütblü beynəlxalq nizamın formalaşması şəraitində sabitliyin qorunmasına, balans siyasətinin dərinləşməsinə və regional iqtisadi integrasiyanın güclənməsinə real töhfə verir (European Council on Foreign Relations, 2023, p. 21; Hasanov, 2022, s. 47).

3. Yeni çağırışlar və transformasiya meyilləri

a) Qlobal güclər arasında balans siyasəti

XXI əsrin ikinci onilliyindən etibarən Avrasiya məkanında ABŞ, Rusiya, Çin və Avropa İttifaqı kimi qlobal güclərin maraqları daha açıq və sistemli şəkildə toqquşmağa başlamışdır. Bu rəqabət yalnız hərbi və iqtisadi sahələrlə məhdudlaşmır, eyni zamanda diplomatik və informasiya müstəvisində də özünü göstərir (Brzezinski, 1997, p. 33). Belə mürəkkəb şəraitdə Belarus və Azərbaycan kimi orta gücə malik dövlətlər üçün ən rəşional strategiya balanslaşdırılmış xarici siyasət modelinin gücləndirilməsidir.

Azərbaycan bu kontekstdə özünü həm Avropa enerji təhlükəsizliyinin etibarlı tərəfdaşı, həm də türk dünyasının geosiyasi dayaqlarından biri kimi mövqeləndirmişdir (Hasanov, 2022, s. 48). Bir tərəfdən Cənub Qaz Dəhlizi və digər enerji layihələri vasitəsilə Avropa bazarlarına çıxışı təmin edən Bakı, digər tərəfdən Rusiya və Çinlə iqtisadi və siyasi əməkdaşlıq formatlarını qoruyaraq çoxşaxəli diplomatik manevr imkanları əldə etmişdir (Karimov, 2020, s. 32). Bu model ölkəyə Qərb və Şərq arasında nisbi strateji müstəqillik qazandırmışdır. Belarus da oxşar şəkildə balans siyasətini davam etdirir. Qərb sanksiyaları və Rusiya ilə dərin integrasiya arasında mürəkkəb tarazlığı qorumağa çalışan Minsk öz xarici və iqtisadi siyasətini pragmatik prinsiplər əsasında tənzimləyir. Belarusun son illərdə Avrasiya İqtisadi İttifaqı, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı və Qoşulmama Hərəkatı çərçivəsində artan fəallığı bu çoxvektorlu yanaşmanın praktik ifadəsidir (Dugin, 2014, s. 61).

Belarus və Azərbaycanın geosiyasi davranışı göstərir ki, balans siyasəti passiv neytrallıqdan daha geniş məzmun daşıyır və aktiv diplomatik çeviklik tələb edən strateji modeldir. Hər iki dövlət qlobal güclərin təsirini məhdudlaşdırmaqla yanaşı, regional siyasi proseslərin formalaşmasında fəal iştirak edir (Əliyev, 2020, s. 28). Bu yanaşma Avrasiya məkanında sabitliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, Azərbaycan Rusiya və Qərb arasında tarazlığı saxlayaraq enerji bazarında və təhlükəsizlik sahəsində sabitləşdirici akt kimi çıxış edir. Belarus isə Avropa ilə sərhəddə yerləşən tampon zona rolunu oynayaraq regional təhlükəsizlik arxitekturasının mühüm elementinə çevrilmişdir (Tsygankov, 2016, pp. 79–80).

Beləliklə, qlobal güclər arasında balans siyasəti Belarus və Azərbaycan üçün sadəcə diplomatik seçim deyil, dövlət suverenliyinin qorunmasının əsas mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir. Bu təcrübə Avrasiya regionunun çoxqütblü nizamında yeni və dayanıqlı diplomatik davranış modelinin formalaşmasına zəmin yaradır (European Council on Foreign Relations, 2023, p. 18).

b) Regional münaqişələrin təsiri və diplomatik adaptasiya

Avrasiya məkanında siyasi sabitliyi zəiflədən əsas amillərdən biri regionda uzunmüddətli və çoxşaxəli münaqişələrin mövcudluğudur. Bu münaqişələr təkcə təhlükəsizlik baxımından deyil, eyni zamanda diplomatik münasibətlər sisteminin transformasiyası və dövlətlərin xarici siyasət davranışlarının yenidən formalaşması baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır (Hasanov, 2022, s. 50).

Azərbaycan üçün uzun illər əsas geosiyasi çağırış Qarabağ münaqişəsi olmuşdur. 2020-ci il Vətən müharibəsində əldə edilən hərbi-siyasi qələbə və ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası Azərbaycanın beynəlxalq mövqelərini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmiş, regionda mövcud olan geosiyasi reallıqların yenidən konfigurasiya olunmasına səbəb olmuşdur. Bu hadisə təkcə hərbi nəticələrlə deyil, həm də diplomatik və normativ çərçivənin dəyişməsi baxımından dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilir. Belarus bu proseslər fonunda Azərbaycanın suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət prinsipinə sadıq qalaraq regionda formalaşan yeni status-kvonu anlayışla qarşılımışdır (Lukashenko, 2019, s. 19).

Belarusun öz regionunda – Şərqi Avropada – üzləşdiyi geosiyasi təzyiqlər, xüsusilə Ukrayna böhranı kontekstində formalaşan təhlükəsizlik mühiti Minsk diplomatiyasını adaptiv xarakterli

siyasət yürütməyə vadar etmişdir. Qərb sanksiyaları və iqtisadi məhdudiyyətlər Belarusun Rusiya ilə integrasiyasını dərinləşdirsə də, paralel olaraq bu proses Minsk üçün alternativ diplomatik manevr imkanlarının axtarılmasını da aktuallaşdırmışdır (Nazarov, 2022, s. 46). Bu kontekstdə Azərbaycan və Belarusun diplomatik davranış modelləri bir-birini funksional şəkildə tamamlayır. Bakı Cənubi Qafqazda sülh təşəbbüsləri, regional kommunikasiya xətlərinin açılması və postmünaqişə normallaşması istiqamətində fəal mövqe nümayiş etdirərkən, Minsk Avrasiya və Şərqi Avropa platformalarında dialoq üçün neytral və institusional mühit yaratmağa çalışır (İsmayılov, 2021, s. 53). Hər iki dövlət münaqişələrin tənzimlənməsində balanslı mövqe, vasitəçilik və beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə sadıqlıq xəttini qoruyur.

Diplomatik adaptasiya prosesi informasiya və ideoloji müstəvidə də özünü qabarıq şəkildə göstərir. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində informasiya müharibələri, sanksiya mexanizmləri və reputasiya təzyiqləri dövlətlərin yumşaq güc potensialını ciddi sınağa çəkir. Azərbaycan postmüharibə diplomatiyası vasitəsilə beynəlxalq imicini möhkəmləndirməyə çalışdığı halda, Belarus sanksiyalar şəraitində “dayanıqlılıq modeli” formalaşdıraraq daxili və xarici legitimliyini qorumağa yönəlmiş strategiya həyata keçirir (Əlizadə, 2023, s. 67).

Nəticə etibarilə, regional münaqişələrin yaratdığı mürəkkəb geosiyasi mühit Belarus və Azərbaycan üçün həm risklər, həm də yeni imkanlar formalaşdırır. Bu dövlətlər diplomatik çeviklik, müstəqil qərar vermə qabiliyyəti və adaptasiya potensialı sayəsində Avrasiya məkanında sabitlik və dialoqu təşviq edən mühüm aktlardan birinə çevrilmişdir (European Council on Foreign Relations, 2023, p. 20; Hasanov, 2022, s. 47).

Nəticə

Belarus və Azərbaycanın Avrasiya regionundakı geosiyasi mövqeyi və əməkdaşlıq strategiyaları müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində orta gücə malik dövlətlər üçün alternativ və dayanıqlı diplomatik model formalaşdırır. Hər iki ölkənin xarici siyasət kursu göstərir ki, qlobal güclər arasında balans siyasəti yalnız müdafiə xarakterli mexanizm deyil, eyni zamanda inkişaf, sabitlik və strateji manevr üçün rəşional alət kimi çıxış edir (Əliyev, 2020, s. 25).

Azərbaycanın enerji, nəqliyyat və təhlükəsizlik sahələrində irəli sürdüyü təşəbbüslərlə Belarusun sənaye və texnoloji potensialının vəhdəti Avrasiya məkanında qarşılıqlı faydaya əsaslanan əməkdaşlığın unikal modelini formalaşdırmışdır. Bu tərəfdaşlıq iqtisadi və siyasi çərçivəni aşaraq, mədəni və intellektual integrasiya proseslərini də təşviq edən çoxölçülü xarakter almışdır (Hasanov, 2022, s. 47).

Geosiyasi baxımdan Belarus–Azərbaycan münasibətləri postsovet məkanında ən sabit və davamlı tərəfdaşlıq nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Hər iki dövlət fərqli geosiyasi bloklara daxil olmadan, beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində bir-birini ardıcıl şəkildə dəstəkləməklə müstəqil diplomatik davranış modeli formalaşdırmışdır. Qarşılıqlı etimada və mövcud reallıqlara əsaslanan bu siyasət sübut edir ki, Avrasiya məkanında sabitlik yalnız güc balansı ilə deyil, eyni zamanda qarşılıqlı hörmət və strateji uzaqgörənlik vasitəsilə təmin oluna bilər (European Council on Foreign Relations, 2023, p. 19).

Bu mənada Belarus və Azərbaycan Avrasiyanın fərqli coğrafi uclarında yerləşsə də, ortaq ideoloji və siyasi məntiqi bölüşürlər: dövlət suverenliyi, qarşılıqlı əməkdaşlıq və çoxqütblü beynəlxalq nizam. Məhz bu prinsiplər onların gələcək ikitərəfli münasibətlərinin və regional sabitliyin əsasını təşkil edir.

Beləliklə, Belarus–Azərbaycan münasibətləri yalnız iki dövlətin milli maraqları ilə məhdudlaşmır; bu əməkdaşlıq Avrasiya regionunda müxtəlif siyasi sistemlərin sülh və qarşılıqlı fayda əsasında birgə mövcudluğunun mümkünliyünü nümayiş etdirən mühüm presedentdir. Sözügedən model perspektivdə qlobal güc mərkəzləri arasında körpü rolunu oynaya biləcək yeni beynəlxalq münasibətlər fəlsəfəsinin formalaşmasına zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Brzezinski, Z. (1997). *The grand chessboard: American primacy and its geostrategic imperatives*. Basic Books.
2. Dugin, A. (2014). *Avrasiya missiyası: Gələcəyin geopolitikası*. Evraziyskoye Dviženie.
3. Əliyev, İ. (2020). *Azərbaycanın xarici siyasəti və milli maraqların qorunması strategiyası*. Azərnəşr.
4. Əlizadə, N. (2023). Avrasiya İqtisadi İttifaqı və Azərbaycan: İqtisadi əməkdaşlığın perspektivləri. *Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Jurnalı*, (2), 61–72.
5. European Council on Foreign Relations. (2023). *EU–Eurasia relations and the role of Belarus and Azerbaijan* (Policy brief). ECFR.
6. Hasanov, Ə. (2022). *Qafqaz və Avrasiya məkanında geosiyasi proseslər*. Elm və Təhsil.
7. Heydər Əliyev Fondu. (2021). *Azərbaycan–Belarus diplomatik əlaqələrinin 25 illiyi: Sənədlər toplusu*.
8. İsmayılov, M. (2021). Belarus–Azərbaycan münasibətləri: Regional təhlükəsizlik və iqtisadi əməkdaşlıq aspektləri. *Qafqaz Araşdırmaları Jurnalı*, (4), 45–58.
9. Karimov, F. (2020). Azərbaycanın balanslaşdırılmış diplomatiyası: Qərbi və Şərqi arasında. *Region və Dünya*, (1), 25–40.
10. Lukashenko, A. (2019). *Belarusun xarici siyasət konsepsiyası*. Belaruskaya Navuka.
11. Nazarov, V. (2022). *Belarus i Azerbaidjan: Geopoliticheskiye orientiry v evraziyskom prostranstve*. Belaruskaya Dumka.
12. Tsygankov, A. P. (2016). *Russia's foreign policy: Change and continuity in national identity*. Rowman & Littlefield.

Daxil oldu: 10.11.2025

Qəbul edildi: 07.01.2026

Anar Camal oğlu İsgəndərov – 70

“Şöhrət” ordenli, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, Milli Məclisdə Elm və təhsil komitəsinin sədri, BDU-nun Tarix fakültəsinin Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının müdiri, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında Tarix və siyasi elmlər üzrə Ekspert Şurasının sədri, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Elmi-Dini Şurasının üzvü, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar yaralananların və şəhid ailələrinin təminatına dəstək fondunun (“YAŞAT” Fondu) Himayəçilik Şurasının üzvü, Azərbaycan–Türkiyə Araşdırmalar Fondunun Himayəçilər Şurasının üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

Anar Camal oğlu İsgəndərov 10 yanvar 1956-cı ildə Masallı rayonunun Kolatan kəndində anadan olmuş, 1963–1973-cü illərdə Kolatan orta məktəbində təhsil almışdır. 1973-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinə daxil olmuş və 1978-ci ildə oranı bitirdikdən sonra təyinatla Masallı rayonuna göndərilmişdir. 1978–1981-ci illərdə əvvəl Boradigah qəsəbə orta məktəbində direktor müavini, sonra isə Kolatan orta məktəbində tarix müəllimi işləmişdir.

A.İsgəndərov 1982–1984-cü illərdə Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunun fəlsəfə kafedrasında kabinet müdiri kimi çalışmış, neft-kimya fakültəsinin komsomol katibi seçilmiş və saathesabı qaydada dərs demişdir.

A.İsgəndərov 1984-cü ildən Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasında baş laborant kimi əmək fəaliyyətinə başlamışdır. 1985–1989-cu illərdə Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının ilk aspirantı olmuşdur.

A.İsgəndərov 1989-cu ildə Respublikada ilk dəfə tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq ixtisası üzrə dissertasiya müdafiə etmiş və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi, 1993-cü ildə dosent elmi adını almışdır.

A.İsgəndərov 1999-cu ildə Tarix fakültəsinin Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının müdiri seçilmiş və hazırda həmin kafedraya rəhbərlik edir. Onun rəhbərliyi altında Respublikada mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq problemləri üzrə elmi məktəb yaradılmış və bu elmi məktəb uğurla fəaliyyət göstərir.

A.İsgəndərov 2004-cü ildə “Azərbaycanda 1917–1918-ci illərdə türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən soyqırım probleminin tarixşünaslığı” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Həmin il Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin qərarı ilə tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi, 2005-ci ildə professor elmi adını almışdır.

A.İsgəndərov Respublikada və ölkədən kənarda Azərbaycanın XX əsr tarixinin görkəmli mütəxəssislərindən biri kimi tanınır. Onun 1997-ci ildə nəşr olunan “1918-ci il Mart qırğınının tarixşünaslığı” adlı monoqrafiyası Azərbaycan tarixşünaslığının böyük uğuru kimi qəbul olunmuşdur. O, ilk dəfə 1918-ci il Mart soyqırımı ilə bağlı 90 il ərzində yazılmış əsərləri dövrüyyəyə cəlb etmiş və tarixşünaslıq baxımından onların elmi cəhətdən tənqid və təhlilini vermişdir. 70 illik sovet dönməində İttifaq miqyasında Mart soyqırımı ilə bağlı yazılmış əsərləri böhtançı tarix kimi əsaslandırmağa nail olmuşdur. 2003-cü ildə geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” adlı monoqrafiyası və “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” biblioqrafik əsəri işıq üzü görmüşdür. Onun 2006-cı ildə “Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı” adlı fundamental əsəri təhsilin magistr pilləsi üçün dərslik kimi nəşr olunmuşdur.

A.İsgəndərovun 2011-ci ildə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində “Azərbaycan ərazisində erməni quldur və terrorçu birləşmələrinin törətdikləri cinayətlərə dair faktlar” adlı yaddaş kitabçası çap olunmuşdur.

A.İsgəndərovun Azərbaycan xanlıqlarının çar Rusiyası tərəfindən işğal olunması, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülməsi, 1915–1920-ci illərdə Osmanlı və Azərbaycan ərazilərində türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən soyqırımlar və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə həsr olunan tədqiqat əsəri 2011-ci ildə ABŞ-da “Realities of Azerbaijan: 1917–1920” adı altında nəşr olunmuşdur. Əsərə görkəmli ABŞ tarixçisi Castin Makkarti ön söz yazmışdır. Bu əsər ABŞ Konqresi Kitabxanasına daxil edilən ilk azərbaycanlı müəllifin əsəridir.

A.İsgəndərovun 2019-cu ildə Azərbaycan, ingilis, rus dillərində “Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycanın xilasası” monoqrafiyası, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yadigarı: Bakı Dövlət Universiteti” (üç dildə) və “Bakı Dövlət Universiteti: 100 ilin elm və təhsil məbədi” kitabları işıq üzü görmüşdür.

A.İsgəndərovun rəhbərliyi altında 25 nəfər namizədlik, 5 nəfər doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Hazırda onun rəhbərliyi altında 10 əyani doktorant, 8 nəfər dissertant dissertasiya üzərində tədqiqatlarını davam etdirirlər. O, tarix elmləri doktoru proqramı üzrə 6 elmlər doktorunun elmi məsləhətçisidir.

A.İsgəndərovun bu illər ərzində 20 monoqrafiyası, 10 dərs vəsaiti, 350-dən çox elmi məqaləsi çap olunmuş, 50-dən artıq kitabın elmi redaktoru, elmi məsləhətçisi və rəyçisi olmuşdur.

“Azərbaycan tarixşünaslığı”, “Azərbaycan tarixinin mənbəşünaslığı”, “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası” dərslikləri Respublikada ilk dəfə Anar İsgəndərovun müəllifliyi və elmi redaktorluğu ilə nəşr olunmuşdur. Qeyd olunan dərsliklər Respublikanın bütün ixtisas ali məktəblərində tədris olunur.

A.İsgəndərov mütəmadi beynəlxalq və Respublika elmi konfranslarında Azərbaycan tarixinin aktual problemləri ilə bağlı maraqlı məruzələr edir.

A.İsgəndərov Gürcüstanın dövlət arxivlərindən və Əlyazmalar İnstitutundan 1823–1918-ci illərdə Tiflisdə fəaliyyət göstərmiş Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin tarixinə dair 80 min, Türkiyə Cümhuriyyəti arxivlərindən isə 10 min səhifə sənədi Azərbaycana gətirmişdir.

A.İsgəndərov 2001-ci ildən Yeni Azərbaycan Partiyasının üzvüdür. 2021-ci ilin martında partiyanın VII qurultayında Yeni Azərbaycan Partiyası İdarə Heyətinin üzvü seçilmişdir. O, 2003 və 2008-ci illərdə Prezident seçkiləri dövründə İlham Əliyevin seçki kampaniyasında təbliğat və təşviqat qrupunun üzvü olmuşdur.

A.İsgəndərov 2010–2018-ci illərdə Respublika Bilik Cəmiyyətinin xətti ilə respublikanın rayonlarında Ümummilli lider Heydər Əliyevin müstəqillik, azərbaycançılıq məfkurəsi və bu siyasətin Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsinə həsr olunmuş çoxsaylı mühazirələr oxumuş və ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır.

A.İsgəndərov 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə mətbuatda və müxtəlif televiziya kanallarında Azərbaycanın haqq işinin dünyaya çatdırılması və gənclərin Vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə olunması üçün mütəmadi çıxışlar edirdi.

A.İsgəndərov 2011-ci ildən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında Tarix və siyasi elmlər üzrə Ekspert Şurasının sədridir. O, BDU və Tarix fakültəsi Elmi şuralarının, Azərbaycan–Türkiyə Araşdırmalar Fondunun Himayəçilər Şurasının, “Mahmud

Kaşğarlı”, “Qədim diyar” beynəlxalq elmi jurnallarının redaksiya heyətinin, “Tarix və onun problemləri”, “Dirçəliş”, “Kəlam”, “Yaşıl çay” jurnallarının redaksiya şurasının üzvüdür.

A.İsgəndərov Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Elmi-Dini Şurasının üzvüdür. Onun 2009-cu ildə Azərbaycan, ingilis, rus və ərəb dillərində nəşr olunan “Təzəpirin tarixi” və 2016-cı ildə nəşr olunan “Şeyxülislamlığın tarixi” əsərləri elmi ictimaiyyət və ölkə dindarları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Bakı Dövlət Universitetinin yüz illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yadigarı: Bakı Dövlət Universiteti – 100” (üç dildə) monoqrafiyası geniş oxucu kütləsinin marağını cəlb etmişdir.

A.İsgəndərov VI çağırış 71 sayılı Masallı kənd seçki dairəsindən, VII çağırış 78 sayılı Lənkəran kənd seçki dairəsindən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı seçilmişdir. O, VII çağırış Milli Məclisdə Elm və təhsil komitəsinin sədridir. Bu illər ərzində Milli Məclisin deputatı kimi üzərinə düşən işləri uğurla həyata keçirir.

A.İsgəndərov 2020-ci ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar yaralananların və şəhid ailələrinin təminatına dəstək fondunun (“YAŞAT” Fondu) Himayəçilik Şurasının üzvü təyin olunmuşdur.

A.İsgəndərovun xidmətləri dövlətimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir:

1. 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə “Tərəqqi” medalı;
2. 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 3-cü dərəcəli “Vətənə xidmətə görə” ordeni;
3. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fəxri diplomu”;
4. 2024-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə “Heydər Əliyevin 100 illiyi (1923–2023)” yubiley medalı;
5. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi” yubiley medalı;
6. “Bakı Dövlət Universitetinin 100 illiyi (1919–2019)” yubiley medalı;
7. “Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin 100 illiyi (1918–2018)” yubiley medalı;
8. “Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin 100 illiyi (1921–2021)” yubiley medalı;
9. “Azərbaycan Respublikası Minatəmizləmə Agentliyinin 25 illiyi (1998–2023)” yubiley medalı;
10. Türkiyə Cümhuriyyətinin “Altın” medalı;
11. Azərbaycan və digər türkdilli xalqların Əməkdaşlıq Mərkəzinin Qızıl döş nişanı.

Redaksiya heyəti

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

Kübra Aliyeva

Bitkisel süsleme sanatının oluşumunda islam ve onun bileşeni tasavvufun istisnai rolü 9

Sərdar Zeynal

Azərbaycan dili və Türk dili qrammatikalarında feilin bacarıq forması 17

Zümrüd Mənsimova

Aşıq Ələsgər poeziyasında təbiət motivlərinin əcdad kultu kontekstində semantikasını 22

Zemfira Abbasova

Ərəb, Fars və Türk dillərində simvolların integrasiyası və linqvokulturoloji xüsusiyyətləri 31

Огулбай Гайлыева

Туркменские национальные блюда и их лексико-семантический и лингвокультурологический анализ 36

Khurshida Kadirova

Özbek dilinde evfemizm ve disfemizm (Abdulla Kadirî eserlerini örnek alarak) 45

Doniyor Nafasov

Türk dünyası turizmi sosyo-kültürel bir olgu ve pedagojik bir sistem olarak 53

Shabnam Yusufzoda

İlkokul Türkçe ders kitabının ‘5E’ öğretim modeli temelinde hazırlanmasının metodik esasları 58

Nafosat Jumaniozova

Türk halklarının edebî mirasında okuma okuryazarlığının geliştirilmesinde geleneksel ve modern yaklaşımlar 61

Shohista Atajonova

Özbek ve Türk halk atasözlerinin biçimsel özellikleri hakkında 69

Dilnoza Umorova

Türk halkları kültürünün gelişiminde Horzem ceditçiliğinin yeri 74

Cəmil Quliyev

Naxçıvandan başlanan dövlətçilik salnaməsi 82

Sadoqat Yöldoşeva

İlkokul sınıflarında okuma-yazma öğretimini etkileşimli yöntemler temelinde etkili bir şekilde organize etme 89

Marifat Allaberganova

4K ilkesine dayalı olarak ilkokul öğrencilerinin yazım bilgisini geliştirme yöntemleri 92

Dinora Madraximova

Şihabuddin Mercani'nin medrese reformu ve pedagojik görüşleri 96

Saidə İsmayılzadə

Cənub-Şərqi Avropaya Bolqar xanlığının siyasi təsiri 102

Sədaqət Fətullayeva

Maarifçilik dövrü elm və cəmiyyət arasında qarşılıqlı təsir və transformasiya dövrü kimi 108

Rəqsanə Cəfərova

Belarus və Azərbaycan Avrasiya regionunun geosiyasi reallıqları fonunda 113

Anar Camal oğlu İsgəndərov – 70 120

Nəşriyyatın direktoru: Ş.M.Şəfizadə
Texniki redaktor: S.Q.Mamoyeva

Çapa imzalanıb: 07.01.2026
Kağız formatı: 60x84^{1/8}. 15,5 ç.v.
Sifariş 15.

“Müəllim” nəşriyyatında çap olunmuşdur.
E-mail: muallim.mmc@gmail.com

